Т. LXXXIV. Р. 1908, кн. IV. Рік XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. LXXXIV. 1908, IV B. XVII. Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 30/VIII с. с.

Т. LXXXIV. Р. 1908, кн. IV. Рік XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. LXXXIV. 1908, IV B. XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 30/VIII с. с.

Зміст LXXXIV тому.

Inhalt des LXXXIV Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Проба австрийського посередництва між Хмельницьким і Польщею.

Написав **Др. Мирон Кордуба.**

Справа, про котру хочемо писати, має вже свою, хоч невеличку, літературу. З літописних жерел згадують про посольство Фердинанда III до Хмельницького лише Коховський і Григорій Грабянка; перший баламутно і невірно, послїдний лише натяком. В пізнїйшій історичній літературі зачіпають сю справу коротко, заледвиількома стрічками: Scherer, Annales de la Petite Russie; Исторія Русовъ; Бантишъ-Каменскій, Истор. Мал. Россіи; Hermann, Gesch. Russlands; Szujski, Dzieje Polski III; Соловьевъ, Исторія Россіи т. X; Карповъ, Крит. обзоръ разработки русс. источ.; Костомаровъ, Богд. Хмельницкій, III. Всї вони опирають ся на тенденційнім представленю мети і вислїду посольства, яке подав Хмельницький в своїм листї до царя[1]). Трохи докладнїйші звістки подав Walewski, Geschichte Leopolds I u. der hl. Ligue II, 1, а також в своїй: Historya wyzwolenia Polski II, вихіснувавши деякі акти віденського державного архіву. Докладну житепись цїсарського посла находимо в моноґрафії: Pejacsevich, Peter Frh. v. Parchevich (Archiv f. österr. Gesch. Bd. 59), одначе автор не добре зазнайомлений з сучасними подіями і через се в його розвідцї богато разячих помилок. Обмежаючи ся лише на житепись Парчевича, автор не пробує виясняти ґенези сього посольства, а оцїнка самої діяльности посла вийшла невірно. Також не вихіснував Пеячович всїх актів віденських архівів, які належать до сеї справи.

[1]) Акты отн. къ истор. южн. и зап. Россіи, III, № 377.

Вмішанє Шведів у війну Польщі з козаками і Москвою пересунуло головну вагу війни зі сходу на захід та значно змінило політичний уклад в Европі. Бистрі і незвичайні успіхи Карла X Ґустава в Польщі, його порозумінє з Францією і змаганя перетягнули на свою сторону бранденбурського електора, Голяндію і Ракоція спонукали Польщу звернути головні свої зусиля в першій лінії против сього небезпечного ворога, та через перемирє з Москвою і козаками забезпечити собі плечі. Рівночасно подвоїв Ян Казимир свої зусиля для приєднаня помочи від Австрії. Відколи шведські війська ступили на польську територію йшли з Варшави до Відня посли за послами, листи за листами, в яких польський король, малюючи своє грізне положенє, вказував також і на небезпеку грозячу Австрії. Само собою віденському дворови був всякий успіх шведського оружія і шведської дипльоматії сіллю в оці. Від часів 30-літної війни і вестфальського мира були Шведи рішучими ворогами Габсбурґів не лише в міжнародних відносинах, але й небезпечними соперниками в союзї німецьких держав. Всяке скріпленє шведської могутности було рівнозначне з ослабленєм політичного впливу і значіня австрійських країв і віденського двора. Одначе на воєнну підмогу для Польщі Фердинанд III не міг рішити ся, бо се значило би стягати цілу війну на свої плечі. Цісар велїв лише виставити кілька полків на шлеській границї і вислав свого найліпшого дипльомата, Франца Лїзолю, до Карла X Ґустава, щоби наклонити шведського короля до признаня Австрії мировим посередником між собою і Польщею.

Відказуючи ся від воєнної підмоги, намагав ся Фердинанд III помогти Польщі дипльоматичною дорогою. Воєнне щастє шведського короля було не по серцю також і московському цареви, бо він мусів бояти ся за свої придбаня на Литві. Особливо злука Януша Радзівіла зі Шведами показала московському володареви цілу небезпеку, яка йому грозила від рішучого і енерґічного Карла X Ґустава. Тому легко було прихилити його до переговорів з Польщею. В дипльоматичних заходах примиреня з Москвою находить Польща сильну піддержку з боку віденського двора, котрий хотїв довести до порозуміня між тими обома державами та через се не допустити до союза Москви з Шведами, за чим шведський король так сильно побивав ся. Цісарські посли перли навпаки царя до війни зі Швецією. Сї змаганя віденської дипльоматії увінчали ся потім успіхом, бо за посередництвом цісарських послів Алеґреті і Льорбаха

уложив цар Алексій Михайлович з польським королем 3 падолиста 1656 р. перемирє в Вильнї і почав війну зі Швецією[1]).

Майже рівночасно, бо також з початком шведської інвазії в Польщу, виринула в віденських кругах гадка такого самого посередництва між Хмельницьким і Польщею. На цїсарськім дворі не було тайною, що переговори польського короля з Хмельницьким розбивали ся у великій мірі о брак довіря у гетьмана і серед козаків, чи Польща справдї додержить даних обітниць і умовлених точок мира. Тому задумано ужити до тих переговорів посередництва третої держави, яка прийняла би заразом на себе обовязок ґарантії мира. На засїданю цїсарської тайної ради 8-го вересня 1655 р. рішено звернути увагу польського посла Вісконті на се, що найважнїйшою задачею для Польщі є тепер погодити ся з козаками. При тім поручено йому звернути ся до венецького посланника у Відни, щоби той вислав свого довіреного мужа до Хмельницького та іменем венецької республики дав гетьманови і козакам ґарантію „in amplissima forma“, що Польща додержить мира[2]). Однак мимо грізної небезпеки, Польща все ще противила ся чужому вмішаню у свої відносини до козаків. На зазив цїсарської тайної ради відповів Вісконті відмовно. Хоча кілька тижднїв опісля польський король вислав до Хмельницького свого посла Любовицкого[3]), Вісконті заявив у Відни, що король тепер не може пересправляти з козаками, та що Польщі нїчого їх бояти ся, бо Татари обіцяли королеви підмогу і держати муть козаків в шаху[4]).

Однак події найблизших місяців привели Польщу над берег пропасти та майже цїлу державу віддали в руки Шведів. Тепер всякий союзник був дорогий, коли лише міг в короткім часї подати значнїйшу підмогу. Загальна опінїя в Польщі вказувала на семигородського князя Ракоція, як на такого союзника і польські вельможі навязали з ним під неприсутність короля переговори. Однак Ян Казимир був иншої гадки. В листї до ґнїзненського архієпископа, писанім зараз по своїм повороті зі Шлеска, 8-го січня 1656 р., відсуває накинені йому під нелюбими умовами пересправи з Ракоцієм і покладає велику на-

---

[1]) A. Přibram, Österreichische Vermittlungspolitik. Archiv f. österr. Gesch. Bd. 75.

[2]) Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

[3]) Костомаровъ, Богд. Хмельницкій. II. С. Соч. СПетербургъ, 1904 кн. IV, 600.

[4]) Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

дію на поміч від козаків і татарського хана[1]). Стараня, добити ся мира з козаками і Москвою ведуть ся з польського боку тепер дуже інтензивно. До Хмельницького вислано ще в січни 1656 р. Станїслава Лянцкороньского, руського воєводу і Христофа Тишкевича, чернигівського воєводу[2]). В своїх пересправах з козаками старав ся польський король розірвати їх союз з Московщиною, хіснуючи ся при сїм непорозуміняни, які вже вспіли вивязати ся між Хмельницьким і московським правлїнєм та воєводами. Бажав з одного боку приєднати козацьку поміч против Шведів, з другого, через відорванє козаків, вчинити Москву податливійшою до мира.

Тодї то, здає ся з початком 1656 р., звернув ся Ян Казимир до цїсаря Фердинанда III-го з просьбою посередництва в переговорах з козаками. На се вказує записка члена цїсарської ради Вальдероде. Коли Лїзоля в вересни 1656 р. зі свого боку піддав Фердинандови III гадку, вступити в зносини з козаками, Вальдероде висказав ся також за сим, додаючи від себе, що польський король і держава просили перед тим у цїсаря посередництва з Хмельницьким, а бодай ґарантії трактатів[3]). Близших звісток про се не маємо, одначе найбільше імовірно, що ся прозьба вплинула рівночасно з висилкою Лянцкороньского і Тишкевича до козаків. Також не відомі нам причини, для яких цїсарський двір не вдоволив тодї тому бажаню.

Хоча перебіг пересправ Лянцкороньского з Хмельницьким не давав нїякої основи до великого оптимізму, в Польщі вважали загально справу приєднаня Хмельницького річию цїлком певною. Мабуть тактика гетьмана і Виговського при облозї Львова, в падолистї 1655 р. була причиною тих санґвінїстичних надій. Вже з початком марта 1656 р. доносить Лїзоля з Варшави свойому дворови, що розрив між козаками і царем та близька злука козаків з Польщею не підлягають нїякому сумнїванию. Три тиждні опісля повтаряє навіть вість про присягу вірности, яку гетьман мав зложити Янови Казимирови у Львові[4]), вість розуміється невірну, однак замітну для тодїшнього настрою в Польщі.

Між тим Хмельницький не міг брати на себе нїяких зобо-

---

[1]) Grabowski, Ojczystc spominki, Kraków, 1845, II, 87—89. Cf. відповідь примаса: Моск. Гл. Архивъ МИД., грам. цар. Пол., снош. съ Транс. св. 1.

[2]) St. Temberski, Annales. ed. Czermak. p. 337.

[3]) Віденський H. H. u. St. Archiv, Polonica. [4]) Ibid.

вязань зглядом короля, анї вязати ся Польщею, бо польські посли були щедрі лише на нїчого не значучі обітниці і приречeня дружби та вдячности, а нїчого не згадували про независимість України[1]). Та й гетьман мав під ту пору очи звернені в зовсїм инший бік і вів переговори як раз з найнебезпечнїйшим ворогом Польщі, з шведським королем. Про ті переговори дізнав ся зараз Лїзоля і в справозданю з 7-го цьвітня доносить австрійським мінїстрам про прихід козацьких послів до Карла Х Ґустава[2]).

Вість про зносини Хмельницького з Карлом Х Ґуставом мусїла сама собою занепокоїти не лише Польщу, але й Австрію. Злука козаків з Шведами подала би нову силу шведському королеви і помогла би йому виправити ся із тих невдач, які він потерпів в перших місяцях 1656 р. А до сего не хотїла Австрия допустити. І коли австрийські дипльомати так успішно працювали, щоби перешкодити порозуміню між Шведами і Московщиною та помогти перетягнути царя Алексїя Михайловича на сторону Польщі — гадка, ужити того самого способу на козаків, мусїла сама собою насунути ся.

Сю гадку висловив Лїзоля. Перебуваючи в таборі Карла Х Ґустава, бачив він добре, яку велику вагу привязували Шведи до пересправ з козаками. Він замітив, що ролю головного посередника між шведським королем і Хмельницьким відограє Єронїм Радзєйовский. У вересни 1656 р. прийшов до шведського табору чернець Данило з повновластями від козаків і молдавського воєводи. Згадуючи про се у справозданю до свого двора, зазначує Лїзоля, що уклади Шведів з Хмельницьким не зайшли ще так далеко, як се могло би здавати ся і як се шведський канцлер Оксеншерна хоче представити. „Коли Ваше Цїсарське Величество — пише він дальше — хоче що небудь против Шведів затїяти, то нема нїчого більше вказаного, як щоби ми безпосередно приєднали собі козаків“. На думку сего визначного полїтика, користи для цїсаря вийшли би з сего великі: через приєднанє козаків перепинить ся злуку Хмельницького з Карлом Х Ґуставом, Шведів з'ізолює ся, а повага цїсаря піднесе ся значно в очах Турків. Взагалї буде під кождим зглядом незвичайно хосенною річию, мати козаків на кождий поклик до роспорядимости. А приєднанє козацтва не буде коштувати великих

[1]) Костомаровъ с. l. IV, 611.
[2]) Віденський H. H. u. St. Archiv, Polonica.

трудностий і заходів. Козаки мусять мати свою точку опору, бо з Москвою розєднали ся і ненавидять московське ярмо, а польській шляхті не вірять; Татари на них розсерджені, а Туркам вони не піддадуть ся, хиба в остаточній біді. Таким чином не остає їм нічо другого, як шукати собі опору у цїсаря або у Шведів. Вкінци зазначує ще раз, що головна нитка шведсько-козацьких переговорів находить ся в руках Радзейовского, до якого козаки відносять ся з великим довірем. Тому, при навязаню переговорів з гетьманом, приєднанє Радзейовского для плянів цїсарського двора було би незвичайно важним успіхом[1]).

Проєкт Лїзолї найшов відгомін серед цїсарських дорадників. Вальдероде одобрив думку навязаня переговорів з козаками, бо вони „схизматики", отже їм однаково лучити ся чи з лютеранами, чи з католиками. Крім сього зазначив, як ми вже попереду згадали, що се буде з хісном для Польщі, та що польський король і република о се цїсаря просили. Однак заки починати справу, треба нарадити ся з польським посланником. Инші мінїстри прилучили ся до опінії Вальдероде, лише бажали поступати обережно, так як козаки стоять також в звязи зі Шведами. Тому радили починати переговори з козаками не безпосередно через цїсарських послів, лише посередно через Польщу і Москву[2]).

Однак на нарадї тайної ради 9 жовтня висказала ся більшість за тим, щоби навязати з Хмельницьким безпосередні зносини, тоб то вислати до нього таки цїсарського посла. Для уложеня інструкції послови рішено зібрати потрібні інформації. Метою посольства мало бути цїсарське посередництво між козаками і Польщею і тому головним предметом розвідів цїсарської ради було питанє, під якими умовами Польща досї пересправляла ся з Хмельницьким і в якім станї ті трактати тепер находять ся. Треба було розвідати також про титули гетьмана, чи кромі нього треба ще до кого звертати ся, та якою дорогою мав би цїсарський посол їхати. Про намірене посольство рішено як найшвидше повідомити польського короля та зайняти ся вишуканем відповідної особи, щоби їй можна було поручити згадане посольство до козаків[3]).

Із сим справа пішла у проволоку. Очи дипльоматії були під ту пору звернені на Вильну, де при посередництві цїсарських послів вели ся мирові трактати між Польщею і царем.

---

[1]) Ibid. [2]) Ibid. [3]) Ibid.

Однак з других боків стали надходити непокоячі вісти. Змаганя відтягнути Бранденбурґію від Шведів не довели до нічого. Із перехоплених Поляками листів шведських послів у Ракоція (Генриха Штернбаха і Ґотгарда Велінґа) до Карла Х Ґустава стало ясно, що семигородський князь що раз то більше перехилює ся на сторону Шведів. Не остали тайною також пересправи Хмельницького з Ракоцієм. Цїсарський посланник при польськім дворі, Йоган Христ. Фраїштайн доносив про що раз певнїйші ознаки ворожого настрою козаків і Ракоція против Польщі[1]). Все то спонукало австрийських мінїстрів зайняти ся знова козацькими справами і наміреним посередництвом між Польщею та Хмельницьким. Перш за все оглянули ся вони за відповідною особою, яка перейняла би на себе провід посольства до Хмельницького і звернули ся в тій справі до угорського канцлєра, Дєрдя Селєпчені (Szelepcsényi), епископа Нїтри. Коли Селєпчені прийняв поручену йому місію, зібрала ся 3 падолиста пополудни тайна нарада мінїстрів в присутности угорського канцлєра[2]), на якій докладно обговорено справу посольства.

Перш за все рішено звернути ся до польських послів[3]) в справі потрібних інформацій, тоб то точок уложених вже на конференції з 9-го жовтня. Точнїйших вісток мали угорському канцлєрови достарчити витяги з справоздань Лїзолї, особливо що до особи Радзєйовского, та донесень Морштина. Далї приступлено до уложеня посольської інструкції для Селєпченія. Посол мав заявити Хмельницькому, що цїсареви відомі причини ворожнечі між козаками і Польщею, а також знає він про переговори, які ведено і ще тепер в тій справі ведуть ся. Ті переговори розбивають ся о се, що Хмельницький і козаки не мають достаточної певности, чи то, що до чого вони умовили ся, або ще умовлять ся з Поляками, буде справдї з боку сих послїдних додержане. А обовязком цїсаря є удержувати мир і згоду в християнськім світї, до чого він вже силою свого уряду покликаний; особливо залежить йому на сїм, щоби утихомирити внутрішні заворушеня в Польщі між короною та козаками, які чужим державам подають нагоду до вмішувань і нападів. Проте

---

[1]) Лист Фраїштайна до Фердинанда III з Ґданська 16 жовтня 1656. Ibid. Russica.

[2]) З мінїстрів були присутні на тій нарадї кн. Авершперґ, ґр. Еттінґен і секретар Вальдероде.

[3]) Кромі Вісконтї був тодї у Відни ще й Морштин, висланий туда по битві під Варшавою.

рішив він взяти на свою цісарську особу посередництво в тій справі. Для сеї цїли посилає свого довіреного посла, угорського канцлєра, котрому Хмельницький і козаки можуть вповні довірити ся і тайно та щиро розповісти, в чім властиве дїло і яким чином, по їхній думці, можна би справу залагодити. І коли їм може хочеть ся мати певну запоруку додержаня трактатів, то посол має наказ їх запевнити, що все, що небуть польський король і корона обіцяли, буде справдї вірно і чесно додержане і виконане; за се ручить цїсар і бере козаків в опіку в разї непередвиджених випадків, хоча польський король і република заміряють, що будуть поступати з козаками чесно і отверто. Також запевнює цїсар гетьманови і козакам цїлковиту тайну їх переговорів зі своїм послом, щоби їх прихилити до тим більшої щирости і отвертости.

Посольство Селєпченїя мало вести ся в тїснім порозумінню з польським двором і тому мав посол по змозї приноровити ся також до тих поручень, які йому подасть король і польська корона, особливо що до самих умов трактатів та що до способу трактованя. Також мав він, коли сього треба буде, давати справозданя польському королеви тайним, шифрованим письмом.

Вкінци рішили міністри наказати Лїзолї, щоби старав ся приєднати для сеї справи Радзєйовского. Для сього мав би Лїзоля подати Радзєйовскому до відома, що цїсар старає ся погодити його з польським королем і короною, регабілїтувати його, та що ся справа вже на корисній дорозї. Одначе нехай же він зі свого боку не ставить нїяких перешкод і зробить яку прислугу Польщі. Під теперішню пору було б найбільшою прислугою для його вітчини, коли би удало ся козаків і Хмельницького, у яких він має велике довіре, відтягнути від Шведів та намовити до згоди з королем і польською державою. В сім дїлї буде йому помагати цїсар[1]).

Однак що раз грізнїйші вісти про союз Ракоція зі Шведами спонукали цїсарський двір зайняти ся перше висилкою посла до семигородського князя, щоби не допустити до сеї небезпечної злуки. 17-го падолиста вислано туда секретаря угорської камери, Дєрдя Горвата[2]). Справа посольства до Хмельницького пішла знова у проволоку мимо сього, що в польсько-австрийськім договорі, заключенім 1 грудня 1656 р. зобовязав ся

[1]) Relation, was mit dem hung. Kanzler gehandelt. Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

[2]) Cf. Erdélyi országgyülési emlékek, том. XI, 242—4.

цісар чим скорше довести до порозуміня між Польщею з одного боку та бранденбурським електором і козацьким гетьманом з другого[1]). До виконаня давніх плянів цісарського посередництва між козаками і Польщею та переведеня першої точки згаданого договору прийшло доперва з початком січня 1657 р.

Як ми попереду бачили, послом від цісарського двора до Хмельницького визначено угорського канцлера Селепчені і той підняв ся сеї місії. Між тим польський король слав цісареви з Ґданська листи за листами з просьбами відвернути небезпеку, що грозила з боку Ракоція, який притягнув до себе Молдавію, Волощину, а навіть і козаків і от-от нападе на землї польської держави. Посольство Дердя Горвата до Ракоція не принесло жаданих успіхів; противно, посол вернувши около 15-го грудня 1656 р. назад, потвердив правдивість звісток про великі воєнні приготованя семигородського князя. Тодї рішено у Відни вислати до Ракоція нове посольство, щоби за всяку ціну здержати князя від походу на Польщу. Се посольство передано Селепченієви, надіючи ся, що особисті звязи, які угорського канцлера вязали з Ракоцієм, причинять ся до корисного залагодженя справи.

Тепер прийшло оглянути ся за иншим послом до Хмельницького і тим разом упав вибір на Петра Парчевича, католицького архієпископа в Мартиянополи.

Петро Парчевич, родом Болгарин, був по висвяченю у духовний стан місіонарем в Бакові на Молдавії, куди післав його Марко Бандін, тодїшнїй архієпископ в Мартиянополї. Там перебував він від р. 1644 до 1656[2]), беручи живу участь в руху полудневих Славян для висвободженя з під турецького ярма. Коли вибухла турецько-венецька війна, задумали Болгари вихіснувати її для своїх полїтичних цїлий і війшли в порозуміне з Матвієм Басарабою, господарем Волощини. За його порадою післано Парчевича до польського короля Володислава IV, який саме тодї носив ся з великими плянами турецької війни. На польськім дворі приняли посла дуже радо, одначе неохота шляхти, козацька війна і смерть Володислава IV перепинили задумане діло. Коли по зборівській умові Венеція почала нові стараня коло

[1]) Московскій Гл. Архивъ МИД. Грам. цар. Пол. снош. съ Австр. св. 1.

[2]) 1646—48 р. товаришив Бандінови при візитації католицьких церков в Молдавії, в 1650 р. став префектом ордена мінорітів в Бакові. Cf. Codex Bandinus ed. V. A. Urechia.

зложеня коаліції против Туреччини, виправив ся Парчевич вдруге з посольством до Польщі, де приєднав богато вельмож для антитурецької ліґи. Відсіля удав ся з весною 1650 р. до Відня, а потім до Венеції, однак без успіху. Австрія відновила саме тоді свій мир з Туреччиною, а Венеція висказала лише нічого не значучі заяви симпатії для полудневих Славян. По смерти Бандіна став Парчевич архієпископом в Мартиянополїс. Тут війшов він в тісні зносини з новим волоським воєводою Константином. Безнастанні насильства турецьких урядників над безборонним болгарським народом спонукали болгарських вельмож до нових дипльоматичних заходів. Молдавський і волоський воєводи обіцяли воєнну підмогу, а Парчевич поспішив знова до Відня, де станув в серпни 1656 р. Віденський двір не мав і тепер охоти мішати ся в турецькі справи, тому заходи архієпископа остали знова без успіху. Однак сам він видав ся австрийскім міністрам відповідним кандидатом на посла до козаків головно тому, що знав „козацьку мову" і місію Селепченія поручено йому[1]).

Пересправи з Парчевичем в справі сього посольства відбули ся в другій половині грудня 1656 р. Вже в перших днях січня 1656 р., в листї своїм до президента цісарської комори, обговорює Парчевич справу коштів своєї подорожи на Україну і звертає увагу на се, що Хмельницькому треба переслати відповідний дарунок[2]). Вірительні грамоти для нового посла виставлено 10 січня, одну адресовану до Хмельницького, другу до старшини і війська запорожського[3]). Також і посольська інструкція назначена тою самою датою і містить в собі лише повторене думок висказаних в протоколї ради мінїстрів з 3-го падолиста 1656 р.[4]). Рівночасно повідомив Фердинанд III свого посланника при польськім дворі, Фраїштайна, про висилку Парчевича до козаків, як се в договорі з 1-го грудня 1656 було условлено. Про се мав Фраїштайн донести польському королеви,

---

[1]) Cf. Pejacsevich, Peter Frh. von Parchevich. Archiv f. österr. Gesch. Bd. 59 — де подана цїлком докладна житєпись Парчевича. Про знанє „козацької мови" згадано в письмі цїсарської комори. Ibid. Beilage № 54.

[2]) Ibid. Beilagen № 28. [3]) Ibid. Beilagen № 29—30.

[4]) Ibid. Beilagen № 31. Documente cul. Hurmuzaki V, 1. № 49. Н. Н. Бантышъ Каменскій, Обзоръ вн. сн. Россіи. Москва 1894, I, 24 (зміст). У вірительній грамотї і інструкції названо Хмельницького Богуславом (Boguslaus Chmielniski).

щоби король, коли мати ме які окремі порученя і вказівки, чим швидше се послови переслав до відома[1]). 16-го січня одержав Парчевич з цїсарської комори дарунки для гетьмана, високий, срібний, позолочуваний пугар та три малі годинники і 600 дукатів на кошта подорожи[2]). Домаганє посла, щоби видано дарунки також для жінки і сина Хмельницького, остало мабуть несповнене[3]). Слїдуючого дня пустив ся Парчевич в дорогу.

Рівночасно виправлено Селепченїя до Ракоція. З інструкції даної угорському канцлерови задержав ся лише уривок в віденськім державнім архіві, і як раз з сього уривка виходить, що Селепченї мав також удати ся до Хмельницького, коли би сього вимагали обставини[4]). Длятого видано йому вірительні грамоти до Хмельницького і війська запорожського, в яких цїсар покликує ся на посилку Парчевича, висказує надію, що він вже наспів до козаків та оправдує посольство Селепченїя важностию справи і вимогами часу[5]). Однак Селепченї не їздив на Україну. Стрітивши Ракоція вже в Польщі серед походу на Краків, в Торках коло Перемишля, він не вспів намовити князя до застановленя ворожих кроків против Польщі і з нічим вернув домів[6]).

Парчевич виїхав з Відня 17-го січня в товаристві свого капеляна Марціановича, який повнив функції секретаря посольства, і 15 людий прислуги і сторожі. Дорогу вибрали через Прешбурґ, Тирнову, Св. Мартин до Любльова на Спіжу, при чім переправа через гори серед зими коштувала їх богато труду і небезпеки. Перший прием, якого посольство зазнало в Польщі не ворожив добра. В Любльові звернув ся Парчевич до тамошньої шляхти, розвідуючи про дорогу на Україну і просячи провідника до найблизшого міста, стрітив ся однак з різкою відмовою; ледви удало ся йому дістати віз і коний за добрі гроші. Так само неприязно стрітив посла в Бєчу тамошний каштелям

---

[1]) Віденський H. H. u. St. Archiv Polonica.

[2]) Pejacsevich c. l. Beilagen № 34.

[3]) Ibid. Beilagen № 35. В виказї видатків посольства наведено суму 3000 зл., яку посол зі своїх гроший мав видати на дарунки для гетьмана, його жінки і сина та старшини.

[4]) Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

[5]) Documente cul. Hurmuzaki V, 1, № 50 видана з віденського держ. архіву. Ся вірительна грамота датована 13 січня 1657 р., отже ще перед виїздом Парчевича з Відня.

[6]) Erdélyi országgyülési emlékek XI, 249—250. Справозданє Селепченїя.

Ян Войніцкий, який не то не хотів віддати йому належних почестий і прислуг, а прямо таки не допустив його до себе. Як прихильник і довірений Ракоція, видів бецкий каштелян в цісарськім посольстві до гетьмана ворожу затію, а мабуть і шляхта на Спіжу була тої самої гадки. Зі скріпленою охоронною сторожию зразу на 20, далі на 25 людий, ізза непевности дороги і небезпеки від польського війська, переїхав Парчевич через Ланьцут, власність коронного маршалка Любомірского і Переворськ до Ярославя, куди наспів 6-го лютого.

В сім місті стрітило ся посольство з несподіваною перешкодою, яка робила дальшу подорож на Україну майже неможливою. З початком р. 1657, незважаючи на небезпеки зимового походу, двигнув ся Ракоцій через стрийські Карпати на Польщу. В перших днях лютого, саме тоді, коли цісарський посол наспів до Ярославя, стояв семигородський князь з головним військом в Стрию[1]), а окремий відділ семигородської кінноти і піхоти під проводом Яноша Кеменя підступив 3-го лютого під Львів, щоби приєднати се місто для свого князя[2]). Вість про се приніс до Ярославя оден єзуіт, котрого по дорозї зі Львова обрабували жовніри Ракоція. В місті викликала ся вість великий переполох і богато людий стало готовити ся до утечі. Єзуіти, до яких мартиянополітанський архіепископ звернув ся за точнійшими інформаціями, рішучо відраджували йому пускати ся в дальшу дорогу, тому що відділи Ракоція зайняли всї переходи. Також коронний маршалок Любомірский намявляв посла до повороту, однак на прозьбу його ж післав розвідчика для провіреня принесених вістий. Між тим остав Парчевич в Ярославі, щоби розвідати докладнійше про наміри Ракоція і дізнати ся, чи не можна би було якою дорогою виминути вороже військо; відсіля й вислав віденському дворови справоздане про своє положене і вісти ним зібрані[3]). Коли посол зі своїм секретарем були на обіді у Любомірского, наспів висланий розвідчик і потвердив вість, що військо Ракоція наближує ся. Любомірский рішив подати ся з військом назад і намовляв Парчевича вертати з ним, обовязуючи ся відставити його під охороною військової сторожі, куда захоче. Коли ж сей все таки обставав при

[1]) Gróf Rhédei László naplója. Magy Tört. Tár, I, 20—34.

[2]) Дневник С. Кушевича ст. 207. Бібл. Оссолїньских ч. 2346.

[3]) Pejacsevich. c. l. Beilage № 37. В тім справозданю доносить також про смерть Хмельницького, про котру тодї рознесла ся поголоска.

своїм намірі їхати далї, надіючи ся вnминути віддїли Ракоція, видав маршалок наказ, дати послови потрібний віз і конї та доброго провідника. Зі свого боку приєднав собі архієпископ в товариша дальшої дороги одного єзуіта, який добре знав Україну.

Тому що дорога через Львів була зайнята віддїлом Кеменя, прийшло ся нашим подорожним взяти ся трохи на північ і тому вибрали дорогу на Сокаль. Подорож з Ярославя до Сокаля описує Марціанович в дуже темних красках: села спустошені і поруйновані; на великих просторах нї живої душі, лише трупи порозкидувані при дорозї; з великим трудом і коштом приходить ся роздобувати потрібну поживу. Дорогу відбували без провідника, бо проводу нїхто не хотів підняти ся. За віз і конї мусїли платити потрійну цїну, а й то часами годї було дістати; в однім місци прийшло ся силоміць забрати потрібні конї. Доперва в Белзї найшли у тамошнього воєводи гостинний приєм і все потрібне до дальшої дороги. З тяжким трудом добили ся вкінци до Сокаля.

Під ту пору крутили ся всюду аґенти Ракоція, розкидаючи маніфест князя з зазивом до переходу під його підданство; тому стрітило ся цїсарське посольство з перепонами при вїздї до Сокаля, бо підозрівано в нїм висланників Ракоція. Аж коли виказали ся пропускними листами, дозволено цїлій дружинї вїхати в місто і надїлено потрібними річами. Одначе закупно нових коний і возів, наєм провідників і охоронної сторожі, яку з огляду на непевність дальшої дороги прийшло ся скріпити до числа 40, вичерпали грошеві засоби Парчевича, хоча переїхав доперва половину дороги. На кошта дальшої дороги через Берестечко до Дубна видав архієпископ своїх власних сто дукатів, які забрав зі собою. В Дубнї прийшло ся позичити у якогось Вірменина 1000 зл. Тут задержало ся посольство пять днів в гостиннім замку княгинї Заславскої, яка потім безкористно віддала послови потрібні конї, вози і сторожу до розпорядимости на дальших шість миль дороги. Тому що дальша подорож мусїла відбувати ся через околицї непокоєні московськими і козацькими віддїлами, побільшено в Дубнї сторожу до 50 люда а в Корци навіть до 205. Відсїля треба було їхати 50 миль через пусті околицї, знищені Татарами, „де не то людини, але й пса не мож було стрітити“. Двічі мусїла посольська дружина ночувати під голим небом при огни, поки не добила ся до „козацького міста“ Брусилова. Закупивши тут по-

трібну живність, пустили ся далї через Фастів до Білої Церкви, котру справоздавець називає столицею Руси. Тут Парчевич на кошта дальшої дороги знова позичив у Вірменів 1000 зл. Через Ракитно, Богуслав, Городище, Капітанку, Медведку і Суботів добили ся вкінци до Чигирина, маючи при собі завсїди почесну козацьку сторожу з 250—300 людий. Цїла подорож з Відня до Чигирина тревала півтора місяця. Хоча справоздане Марціановича безперечно переборщує в описї ріжних небезпек, які посольству у всїх закутках грозили, та може надто чорними красками малює зруйноване тих околиць, через які послови доводило ся переїзджати, то все таки незвичайно інтересно порівнати начеркнений тут образ зі справозданем прим. венецького посла Віміни, який в 1650 р. переїздив майже через ті самі околицї[1]). Се порівнане показує наглядно, які поступи зробило знищене українських земель через тих кілька років майже безперервної війни.

До Чигирина наспіло посольство 1 лютого по півтора місячній подорожи, і тут на приказ гетьмана визначено цїлій дружинї приміщене та прислано харчі. На другий день рано прийшов до мешканя посла Виговський в товаристві членів козацької старшини з поздоровленем від гетьмана. Йому передав архієпископ вірительну грамоту, з якою писар зараз удав ся до Суботова, щоби повідомити Хмельницького про прихід посольства. По шести днях візвано їх до авдиєнції до Суботова. В половинї дороги стрітив посольство сотник Капуста з 200 козаками і провів з почестию до гетьманського двора. Хмельницький був вже тодї хорий і прийняв посла в ліжку. Парчевич привитав гетьмана латинською промовою, поздоровив його від імени Фердинанда III, „цїсаря всїх християнських князїв від сходу аж до заходу сонця“ і взиваючи на поміч Бога, „котрий ворожі уми вяже відтак вузлом згоди“, передав лист цїсарський, в якім обявлена цїль посольства[2]). Гетьман двигнув ся на ліжку, приложив лист до уст і чола і заявив свою вдячність, що наймогутнїйший володар світа почтив його своєю памятию. Відтак велїв подати обід, серед якого оживлено розговорював з членами посольства та піднїс тоаст за здоровле цїсаря і всего австрий-

---

[1]) Гл. мою розвідку: Венецьке посольство до Хмельницького. Записки Наук. Тов. ім. Шевч. т. 78.

[2]) Промова Парчевича в Pejacsevich, c. l. Beilagen № 19.

ського дому. По обіді відослав послів з почестною сторожию до назначеного приміщеня[1]).

Цісарське посольство наспіло до Чигирина в хвилю важних політичних пересправ. Напружені відносини між Хмельницьким і Москвою від нарад у Вильні, до яких висланники царя не допустили козацьких послів, заострили ся майже до отвертої ворожнечі. Вість, що цар за ціну польської королівської корони готов віддати Україну назад Полякам, заворушила козацтво і гетьман та старшина зовсїм не крили свого негодованя перед царськими послами[2]). Лїзоля висловив зовсїм вірну думку, що по розриві з Москвою не остає Хмельницькому нїчо другого, як шукати опори в Габсбурґах або Шведах[3]) — і гетьман вибрав Шведів та Ракоція. При їх помочи думав він добити ся сього, чого не зміг досї осягнути, нї через злуку з Татарами, нї під покровом Туреччини, нї через піддане України під зверхність царя. Тому живо піддержував навязані зносини з Каролем X Ґуставом, вислав до нього свого довіреного і зручного аґента, монаха Данила; заключив з Ракоцієм зачіпно-оборонний договор і післав йому в підмогу київського полковника Ждановича з 12000 козаків для спільної акції зі Шведами против Польщі. Через се станув в прямій суперечности до тодїшньої полїтики царя Алексія Михайловича, який як раз під ту пору цїлою своєю силою звернув ся против Шведів і руйнував Інфлянти.

Однак мимо того обороту справ ще не хотїв Хмельницький рішучо зривати з Москвою, анї палити послїдних мостів між собою та Польщею. Він і тепер остав вірний своїй дотеперішнїй полїтицї, яка полягала на веденю переговорів на ріжні боки і проволїканю остаточних рішень аж до цїлковитого вияснення положеня. І саме в першій половині 1657 р., в ту пору коли висланники віденського двора перебували в Чигиринї, зїхали ся там посли майже всїх інтересованих держав і почали ся оживлені пересправи[4]).

Як ми вже згадували, віденський двір вислав свого посла

---

[1]) Опис подорожі і послуханя зладжений секретарем посольства Марціановичем. Ibid. Beilagen № 49 і 51 і в цитованій моноґрафії Паячовича, однак з деякими помилками.

[2]) Статейный спискоъ Өедора Бутурлина и дьяка Вас. Михайлова. Акты Ю. З. Россіи III, № 369.

[3]) Cf. висше ст. 6.

[4]) Справоздане Марціановича с. l. Beilage № 49.

в порозуміню з Польщею і Фердинанд III просив через свого посланника Фраґштайна польського короля о додаткові порученя для Парчевича. Однак Ян Казимир був цілком вдоволений інструкцією, яку одержав цісарський посол від свого двора і заявив, що не має нічого додати; просив лише, щоби Парчевич ужив свого впливу для як найшвидшого допущеня королівських послів до Хмельницького. Однак титул „illustrissimus", даний гетьманови в цісарських листах, не подобав ся польському канцлерови і він наставав, щоби на будуче уживано лише титулу „generosus", який давано кождому шляхтичеви[1]). Зі свого боку післав польський король до козаків Беньовского, який мав всіми силами старати ся переконати гетьмана, що для України лише злука з Польщею може принести хосен, бо Москва вже зрадила козаків, Карло X Ґустав також готовий мирити ся з Польщею, а на Ракоція годі покладати великі надії[2]). При тім мав Беньовский вести пересправи в тіснім порозуміню з цісарським послом і хіснувати ся його радами. Рівночасно, бо також в січни 1657 р. виїхав польський посол, Ромашкевич, до кримського хана, щоби хан по доброму або й грозьбами принудив гетьмана до згоди з Польщею га розриву зі Шведами і Ракоцієм; при тім мав посол впевнити хана, що король тепер дійсно щиро бажає згоди з козаками[3]). В часї пересправ цісарського посла з гетьманом надїхали посли з Криму[4]), які безпеpечно ділали в тім напрямі. А що й царський посол Василь Кікін[5]) старав ся відтягнути Хмельницького від Шведів та Ракоція, то недужий гетьман мусів числити ся з голосом чотирьох могутних держав. З другого боку і противна сторона не засипляла справи. В послїдних днях січня 1657 р. наспів до Чигирина Ґотгард Велїнґ, посол шведського короля. Не вдаючи

[1]) Лист Фраґштайна з 9-го лютого і Лїволї з 10-го лютого до Фердинанда III. Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

[2]) Інструкція Беньовскому М. Гл. Архивъ МИД. грам. цар. Пол. снош. съ Татарами. Костомаровъ с. l. IV, 619 говорить, що Беньовского вислав король в цьвітни. Однак згаданий висше лист Лїволї з 10 лютого доказує, що вже тодї вислано посла з Ґданська. До Чигирина наспів Беньовский 3 марта. Cf. справозданя Лїволї з 3 червня 1657 р. Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

[3]) Інструкція Ромашкевичу. М. Гл. Архивъ МИД. грам. цар. Пол. снош. съ Татарами.

[4]) Справоздане Марціановича с. l. Beilage № 49.

[5]) Через Кікіна передав Хмельницький відпись грамот привезених Парчевичем. Cf. низше ст. 18.

ся в довгі пересправи поставив він рішуче бажанє, щоби козаки скріпили давну приязнь зі Шведами тїсним союзом, уложили з Карлом X Ґуставом окремий договор і дали йому військову підмогу[1]).

Серед таких відносин прийшло ся гетьманови лукавити, шукати виходу через проволїкуванє переговорів і відтягуванє остаточного рішеня до догіднїйшої хвилї. Дуже важним, майже рішаючим моментом, було питанє, який оборот возьме шведсько-семигородсько-козацька кампанія против Польщі, бо від її вислїду залежала цїла дальша полїтика козаків. Одначе з поля війни доходили лише глухі вісти і про які небуть рішучі успіхи одної або другої сторони не було чути. Також між Шведами і Москвою почали поправляти ся відносини, бо цар почав переконувати ся, що Поляки не думають виконати постанов перемиря в Вильнї; в мартї і цвітни почали ся переговори між шведським командантом Лївонії, Деляґарді і Нащокіном, начальником московських військ[2]). Одно і друге могло кождої хвилї значно змінити загальне полїтичне положенє. Тому гетьман зволікав з відповідию на цїсарський лист і посольство. Він переспрявляв часто з секретарем Марціановичем — Парчевич занедужав під ту пору — годив ся на його пляни, відсилав його для докладнїйшого обговореня справ ще й до Виговського, який також радо на все приставав — однак оба вони, гетьман і писар, постійно зазначували, що остаточне рішенє залежить від ради козацької старшини; ізза сього посли мусять трохи підождати, тим більше, що попереду треба відправити инші посольства[3]). Такої ж тактики придержував ся гетьман й зглядом Велїнґа. Шведський посол жалує ся у своїм справозданю, що козаки умисно виминають рішучу відповідь і відкладають заключенє тїснїйшого союза до пізнїйшого посольства. На кінець дали йому недвозначно до пізнаня, щоби прискорив свій відїзд з Чигирина[4]).

---

[1]) Справозданє Велїнґа в Diplomácziai okmányok közli Wibling K. Törtenélmi tár 1893, ст. 688—692.

[2]) Г. В. Форстенъ, Сношенія Швеціи и Россіи. Журн. мин. нар. просв. СПетербургъ 1898, май, 51—53.

[3]) Справозданє Марціановича с. l. Beilagen № 49.

[4]) Справозданє Велїнґа с. l. Інтересно, що в пересправах поставив Виговський домаганє, щоби шведський король признав козакам „jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniam, da der griechische Glaube gewesen und die Sprache noch ist bis an die Weichsel". Ibid.

Між тим через московського посла, стольника Василя Кікіна, дав Хмельницький знати цареви про прихід австрийського і польського посла, переслав вірительну грамоту і інструкцію Парчевича та доніс, що оба ті посли старають ся відтягнути козаків від Москви, обіцюючи їм в Польщі всілякі можливі вольности і цілковите усунене шляхти з української території[1]). Таким чином вихіснував гетьман місію марціанополітанського архіепископа, щоби оправдати перед царем участь Ждановича в поході Ракоція на Польщу і вбити новий клин недовіря між виленських союзників. Дізнавши ся, що польський король вислав свого посла Миколу Яскульского до Царгороду, щоби там в спілці з австрийським резидентом Ренїґером настроїти Порту ворожо против Шведів, Ракоція і козаків[2]), рішив Хмельницький також і там зрадити польсько-австрийські заходи і тим самим паралїжувати шкідний вплив згаданих послів. До сього поміг йому сам Парчевич. Коли болгарський архіепископ виїздив з Відня, зайшов до нього венецький резидент Нанї з прозьбою, щоби при нагоді пересправ з козаками звернув увагу гетьмана і старшини на теперішне безвихідне положене Туреччини, на світлї побіди венецької републики і через се на користну нагоду, через смілий і рішучий напад на Чорнім мори легким способом придбати собі велику добичу і славу[3]). Як знаємо, придбанє союзників против Туреччини було предметом цілої дотеперішньої політичної діяльности Парчевича і причиною його приїзду до Відня. Тож нїчо дивного, що він дуже перейняв ся гадкою венецького резидента і з великою охотою приобіцяв йому ділати в тім напрямі[4]). Хоча в інструкції віденського двора не було нїякої згадки про Туреччину, посол, а властиво його секретар Марціанович, заговорив в Чигиринї також і про пляни резидента Нанї. Се використав Хмельницький для своїх цїлий. 29 цвітня наспів до Царгорода козацький посол, Л. Капуста, який між иншим доніс, що у гетьмана перебувають тепер посли від нїмецького цїсаря і від польського короля і намавляють козаків до нападу на турецькі

---

[1]) Лист Хмельницького до царя. Чигирин 13 марта 1657 р. Акты Ю. З. Россіи т. III, № 377. СПетербургъ 1862.

[2]) Лист Фердинанда III до ґр. Гацфельда з 23 лютого 1657 р. Віденський H. H. u. St. Archiv Polonica.

[3]) Справоздане Нанї до сенату з 20 січня 1657 р. Віденський H. H. u. St. Archiv. Disp. Germ.

[4]) L'arcivescouo m'ha promesso di fare ogni cosa, mostrandosi molto inferuorato et ardente. Ibid.

краї. Від себе заявив гетьман, що зовсім не думає тих послів слухати, противно, казав їх увязнити, а коли султан захоче, велить їм відрубати голови і прислати до Царгороду. Ся вість незвичайно немило вразила австрийського резидента при Порті, Реніґера, котрий безперечно знав про висилку Парчевича до Чигирина. Тому поспішив ся з домаганєм, щоби султан велїв прислати не голови послів, а їх же самих враз з їх вірительними грамотами, на доказ, що про підбурюванє проти Турків нема й бесїди[1]). Таким чином гетьман дуже зручно вихіснував австрийське посольство для цїлий, про які анї посол анї двір, який його посилав, зовсїм не думали і заложив рівночасно в Москві і Царгородї міни як раз против тих держав, яких інтереси мало заступати се посольство.

Нарада козацької старшини і виборних козаків, до якої гетьман і Виговський відкладали рішучу відповідь і відправу цїсарського посла, відбула ся в половинї цвітня[2]) 1657 р. Не відповідь австрийському дворови і відправа цїсарського посольства були головним мотивом скликаня сеї наради. Хмельницький, немов передчуваючи близкий кінець свого житя, хотїв, щоби козаки вибрали його сина Юрка на гетьманство по нїм. Після свідоцтва Марціановича тревала та нарада цїлий тиждень і по проголошеню Юрія Хмельницького гетьманом закінчила ся триднeвним святкованєм і пирами. Як раз при однім із таких пирів звернули ся цїсарські посли до Виговського з прозьбою дати остаточну відповідь і відправу. На другий день завізвав старий гетьман Марціановича до себе, почав звиняти ся, що їх так довго задержав у себе, але відомі їм причини зробили се необходимим; бож послів такого знатного монархи і посередника не годило ся відпускати з непевною відповідию. „Ми вибираємо собі цїсаря, а нікого другого, за покровителя і посередника“ — сказав Хмельницький — „і бажаємо щоби зволив сю довгу ворожнечу, яка між нами завела ся залагодити і без нашої

---

1) Справозданє Реніґера до від. двора з 12 червня 1657 р. Ibid. Turcica. Cf. Walewski, Gesch. Leopolds I u. der hl. Ligue. II Teil, I Abt. 140. Krakau 1861.

2) Українська лїтопись (Лѣтоп. о през. бр.) кладе вибір Юрія Хмельницького гетьманом на 6 серпня ст. ст. Костомарів с. l. 621, справедливо замічує, що ся дата запізна і зазначує, що з діл „малоросс. приказа“ виходить, що рада відбула ся вже перед червнем. На основі справозданя Марціановича можна цїлком певно покласти сю нараду на половину цвітня.

шкоди і кривди покінчити, щоби довше не лила ся християнська кров. Ми обіцюємо, що держати ся мемо сього, що цїсар між нами порішить, зазначуючи виразно, що коли би котра сторона нарушила цїсарське рішенє, цїсар мати ме право враз з другою стороною ту віроломну сторону напасти і покарати". Крім сього жертвував гетьман свої услуги австрийському домови і висказав готовість на кождий заклик цїсаря не лише сто, але й двіста тисяч козаків держати в поготові. Що до 40 000 козаків, яких післав на підмогу Ракоцієви, то тих обіцяв зараз же відкликати назад. На кінець обіцяв незабаром вислати свого посла на цїсарський двір для близшого обговореня справ[1]).

28-го цвітня переслав гетьман через Виговського відповідь на цїсарський лист. В тім листї, по звичайних в таких разах формулах чемности, заяв прихильности та висказів признаня для ревности і зручности цїсарського посла впевняє Фердинанда III, що не бажає собі иншого посередника і не буде слухати нїчиєї иншої ради, як лише цїсаря, коли лише безпека і цїлість його держави не потерпить через се шкоди. В инших справах, які годї повірити паперови, покликує ся на устне справозданє посла[2]).

По одержаню листу, тому що Парчевич все ще нездужав, пішов Марціанович розпращати ся з гетьманом. При пращаню закликав Хмельницький свого сина Юрка, який тепер вже був вибраний гетьманом, і мав відозвати ся до нього тими словами: „Сину мій, Юрку, справуй ся на будуче добре; маєш римського цїсаря, котрого ми вибрали собі за посередника і покровителя — старай ся служити йому, а він поможе тобі у всякій потребі". При тих словах прослезив ся старий гетьман, і подавши враз з сином Марціановичеви руку, поблагословив його в дорогу[3]).

Як бачимо між устною відповідию, яку гетьман дав Марціановичеви та його листом до цїсаря заходить деяка ріжниця. Тон листу виходить більше неозначено та здержливо. Тут Хмельницький не так безусловно і рішучо годить ся на австрийське посередництво, як се висказано в словах переданих Марціановичем, та робить виразне застереженє що до цїлости своєї держави. Про готовість на воєнні услуги для австрийського дому, про висилку 200.000 козаків для сеї цїли, а вкінци про від-

[1]) Справозданє Марціановича c. l. Beilagen № 49.

[2]) Pejacsevich c. l. Beilage № 37. Лист датований 18 цвітня, розуміє ся старого стилю = 28 нового.

[3]) Справозданє Марціановича. Ibid. Beilage № 49.

кликане Антона Ждановича нема в листї найменшої згадки. Правда, Хмельницький зсилає ся при кінци листу на устне справоздане посла і тою зсилкою можна би легко пояснити ту суперечність між устною і письменною відповідию. Та все таки деякі дані вказують на се, що слова гетьмана наведені у справозданю Марціановича, а по части і ціле справоздане, не можна брати на віру без деяких застережень. Перш за все ріжні помилки і недокладности в справозданю, дрібні суперечности в подробицях між справозданем та рахунком видатків за час подорожи і побуту в Чигиринї[1]) вказують на се, що Марціанович зложив своє справоздане (в серпни 1657 р.) або цілком з памяти, або на основі дуже недокладних записок. Та й справоздане уложив Марціанович доволї тенденційно, висуваючи безцеремонно всюда свою особу на перший плян, при чім про Парчевича, властивого посла, майже не згадує. Ціла діяльність архіепископа при переговорах між Беньовским та козаками, про яку польський посол висказував ся відтак з чималим признанем[2]), поминена тут зовсїм мовчки. Все то стягає підозріне також і на ту часть справозданя, де секретар посольства передає свою розмову з Хмельницьким і наводить слова гетьмана[3]). Бо хоча перехвалки і пересада були доволї частою проявою у Хмельницького, одначе тим разом не мав він нїякої цїли накидувати ся цїсареви з помочию, особливо не будучи про се прошеним. Можливо, що і в описї пращальної сцени, яка виглядає доволї неприродно, дещо переборщено. Марціановичеви безперечно хотїло ся представити віденському дворови успіхи посольства, а свою діяльність з окрема, в як найлїпшім освітленю, а при тім не потребував він надто вязати ся правдою, бо гетьман в той час вже не був між живими, та не заносило ся на продовжене початих переговорів з козаками.

Того ж самого дня, 28 (18) цвітня відправив Хмельницький також Беньовского. В своїм письмі до короля висказав свою

[1]) Тут згадаємо прим. ріжні суперечности при означеню віддалення між поодинокими місцевостями і дат переїзду посольства через тії-ж. Навіть свій поворот до Відня кладе Марціанович в справозданю на 16 липня, в виказї видатків на 23 липня. Побут послів в Чигирині тревав 2 місяцї (від 1 марта до 28 цвітня), в виказї видатків він поданий на 3 місяцї і 5 днів і т. и.

[2]) Гл. дальше ст. 25.

[3]) За се вість про висилку Ждановича з 40.000 козаків походить мабуть справдї від Хмельницького, бо се число стрічаємо й в справозданю Велїнґа.

згоду на мир, але просив висилки комісії для остаточного уложеня точок[1]). В обох відповідях, Фердинандови III і Янови Казимирови замічуємо той самий намір: удержати навязані зносини, одначе відсунути остаточне рішенє до хвилї, коли вияснить ся полїтичне положенє.

Оба посольства, австрийське і польське вибрало ся з поворотом разом і ще того самого дня наспіли до Капітанки. Тут розлучили ся, тому що Бєньовский, немов передчуваючи якесь лихо, дуже спішив ся і гнав днем та ночию, коли між тим недужий Парчевич лише звільна міг посувати ся. Для забезпеки мали посли при собі козацьку сторожу, зразу цїлу сотню, відтак (від Капітанки) 20—30 людий. Доперва по двотижневій подорожи добили ся через Білу Церкву до Брусилова. Тут дігнав Парчевича віддїл козаків і показав наказ гетьмана, аби завернути австрийських і польських послів назад. Бєньовский вспів за той час вже переїхати критичний терен і станув 3 червня у польського короля в Данкові[2]); але австрийське посольство мусїло вертати до Фастова. Тут визначили їм вохкий і зимний дім на мешканє і веліли ждати, доки не прийде рішенє від гетьмана.

Ся пригода дуже занепокоїла послів, тим більше, що по сердечнім приймі і прощаню в Чигиринї нїяк не могли собі вияснити причини тої задержки. Виждавши три дни, вибрав ся Марціянович до Білої Церкви до сотника, який завернув їх з дороги, щоби розвідати, чому їх арештовано. Одначе тут не дізнав ся нїчо иншого, кромі того, що сотник дістав такий наказ і має держати послів аж до нового зарядженя гетьмана. Між тим недуга Парчевича погіршила ся і Марціанович мусїв чим скорше вертати до Фастова. По кількох днях вибрав ся знова в дорогу до Київа, куда заїхав Виговський на весїлє. Писар удав здивованє, почувши оповіданє Марціановича, і впевнив його, що гетьман приказав задержати лише польських послів, а про цїсарських зовсїм не згадував. А причиною задержаня польського посольства була невірна вість, передана по їх виїздї гетьманови, немов то польське військо впустило козаків в Київ, а далї напало несподївано і вирізало їх; також і се, що польський король вислав свого посла до Криму, підбурювати Татарів против козаків. „Але ми сьому не віримо — додав

[1]) Костомаровъ с. І. 620.
[2]) Справозданє Лїзолї з червня 1657. Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

Виговський — і ви можете їхати куди хочете і коли хочете". З комісарями від Виговського і козацькою сторожию вернув Марціанович до свого товариша в Фастові, почім оба по цілomісячній перерві пустили ся в дальшу дорогу. Недуга архієпископа принудила перервати подорож в Дубні, де Парчевич перележав цілий тиждень, одначе для браку лїкарів мусїв спішити до Львова. У Львів приспіло посольство 11 червня 1657 р. і замешкало в монастири Домінїканів[1]).

Що було причиною задержаня послів, на се не дають нам сучасні події ніякої прямої відповіди. Се однак певно, що наведені Марціановичем і вложені Виговському в уста причини не можуть нас вдоволити. Взагалї оповіданє про напад польського війська на козаків у Київі являє ся простим непорозумінєм з боку Марціановича. Київ був тодї від давна в козацьких руках і польське військо не потребувало зовсїм доперва впускати туда козаків. Кромі сього ми знаємо з ріжних справоздань, як під ту пору були розложені поодинокі відділи польського війська і що коло Київа не було і не могло бути ніякого польського відділу. Се знав дуже добре і Хмельницький і коли би навіть була зявила ся яка вість про напад Поляків на козаків в тих околицях, не був би так легко тому йняв віри. Богато більше правдоподібности має друга причина наведена Виговським, а саме підбурюванє Татар против козаків з боку Польщі. Ми знаємо, що Ян Казимир вислав рівночасно з посольством Беньовского Ромашкевича до Татарів. В цвітни і маю почали Татари готовити ся до походу против Ракоція і часть їх виступила в поле. Дуже можливо, що гетьман побоював ся, що ті рухи звернені против нього, і бачив в тім польську інтриґу. Можливо одначе, що головною причиною арештованя була подія, про котру стольник Афанасій Нестеров 15 цвітня писав цареви[2]). Саме під ту пору вертав шведський посол від Хмельницького через Литву. Коло Слуцька піймали Литовці того посла, привезли в Берестъ до Сапіги, котрий відобрав від нього листи Хмельницького до Карла X Ґустава і післав відпись Нестерову. Вість про се могла наспіти до гетьмана як раз зараз по виїздї польського і австрийського посольства і спонукати його до виданя наказу арештованя обох посольств, які спільно заступали польські інтереса. Безперечно, що польський, а тим

[1]) Справозданє Марціановича c. l. Beilagen № 49.

[2]) Статейний список Бутурлїна і Михайлова. Акты южн. и зап. Рос. III, ч. 369.

менше австрийський посол не поносили тут ніякої вини і їх задержане не могло на ніщо здати ся, одначе ми знаємо богато випадків, де старий гетьман в пориві першого гніву видавав прикази, які йому відтак приходило ся відкликувати.

Між тим віденський двір не спускав з ока посольства Парчевича. Перший і одинокий лист Парчевича з дороги (висланий з Ярославя 8 лютого) наспів до Відня 10-го марта[1]). Кілька тижнів опісля, 2 цвітня 1657 р. умер цісар Фердинанд III, а його наслідник Леопольд I висилає 19 мая архиепископови поручене вести переговори з Хмельницьким дальше і старати ся допровадити їх до бажаного кінця. В тій цїли передав йому нові вірительні грамоти до Хмельницького і козаків від свого імени, повторив давну інструкцію і візвав посла, щоби чим швидше доніс, чи заїхав він вже до гетьмана ї як далеко поступили переговори[2]). Сї письма дійшли однак до рук Парчевича, коли він вже був з поворотом у Львові. Недуга не дозволила йому також вибирати ся в нову подорож на Україну, тому післав відписи грамот, разом із своїм листом, до гетьмана[3]).

Від цвітня 1657 р. вели ся на ново оживлені переговори між Польщею і австрийським двором. Ян Казимир вислав одного зі своїх найзручнїйших дипльоматів, Мясковского, до Відня, щоби вимогти переміну деяких точок договору з 1 го грудня 1656 р., між иншим побільшене австрийської військової підмоги. Овочем тих заходів був новий австрийсько-польський трактат, заключений 27 мая 1657 р. В тім договорі зобовязує ся Леопольд I вести дальше переговори з Хмельницьким і спонукати його не лише до відкликаня Антона Ждановича, але й до признаня під певними умовами і ґарантіями зверхности короля і польської держави[4]). Як бачимо, Польща привязувала до австрийського посередництва велику вагу, а й у Відни не занедбували сеї справи. Вправдї від Парчевича не було ніякої звістки, кромі згаданого листу з Ярослава, і Леопольд дуже нарікає в однім з листів до Лїзолї, що не лише не знає, як далеко поступили переговори з Хмельницьким, але навіть чи живе ще Хмельницький і чи се правда, що начальство передав свому

---

[1]) Лист Леопольда I до Парчевича. Pejecsevich c. l. Beilagen № 42.

[2]) Ibid. Beilagen № 40–43.

[3]) Лист Парчевича до Леопольда I зі Львова 30 червня. Ibid. Beilagen № 47.

[4]) Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

малолїтному синови[1]). Однак вісти, котрі приходили через Польщу, були доволї користні. Ще перед поворотом Беньовского доносив Лїзоля, що до польського двора наспіли вісти про миролюбивий настрій козаків і їх охоту поладнати ся з Польщею. При тім додав, що цїсарський посол віддав в тій справі великі прислуги свому польському товаришеви через своє посередництво при переговорах з гетьманом[2]). З початком червня мав Лїзоля тайний розговор з Беньовским, який як раз вернув із свого посольства назад до Данкова. В тім розговорі потвердив польський посол вісти про прихильність козаків до мира з Польщею і згадав, що Хмельницький згодив ся на посередництво цїсаря та поставив зі свойого боку доволї користні умови. Про Парчевича замітив лише, що й він дістав користну відправу від гетьмана, вибрав ся вже в дорогу з поворотом, одначе по дорозї занедужав; де саме тепер обертає ся та що з ним стало ся, про се не мав Беньовский ніяких відомостий[3]).

Як раз під ту пору рознесла ся нова поголоска про смерть Хмельницького[4]). Сю поголоску викликали безперечно вісти про недугу старого гетьмана і вибір його сина Юрка гетьманом. Вона була товчком до нової акції віденського двора в справі задуманого посередництва. В замітках до першого листу Лїзолї (з 29 мая) зупинив ся один із членів надворної тайної ради у Відни між иншим і над сим питанем. З огляду на ріжні вісти про смерть старого гетьмана і передане начальства над козаками Юрієви Хмельницькому радить автор заміток виготовити нові грамоти для Парчевича на адресу молодого Хмельницького і таким чином уможливити архиепископови ведене дальших переговорів. Ті грамоти треба вислати через присутного у Відни польського посла, однак перед тим докладно у нього розвідати, як властиво стоять справи[5]). Той проєкт одобрено на засїданю тайної ради 7 червня, де й рішено вислати дотичні письма[6]).

---

[1]) Леопольд до Лїзолї 7 червня 1657 р. Ibid.

[2]) Справоздане Лїзолї з 29 мая 1657 р. Přibram, Berichte, № 59. Arch. f. öst. Gesch. Bd. 70.

[3]) Справоздане Лїзолї з 3 червня 1657 р. Віденський H. H. u. St. Archiv. Polonica.

[4]) Про першу таку поголоску доносив Парчевич ще з Ярославя 8 лютого 1657 р.

[5]) Gutachten über des Lisolae Schreiben vom 29 Mai; без підпису. Ibid. [6]) Ibid. замітка на боцї.

Нові повновласти для переговорів з Юрієм Хмельницьким виготовлено під датою 4 червня 1657 р.[1]) В відручнім письмі до Парчевича висказує ся Леопольд, на основі польських звісток, похвально про дотеперішню діяльність посла, особливо про його посередництво в переcправах Беньовского з козаками і взиває свого посла ділати дальше в тім напрямі, щоби почате діло довести до бажаного кінця. В разї, коли би старий гетьман вже справді помер, або передав управу синови, має посол зложити Юрієви Хмельницькому привіт від угорського короля і вести з ним дальші переговори після давної інструкції. Про вислід справи нехай зараз дасть знати через окремого післанця[2]). Сей лист і грамоти вислано мабуть через польського посла, як се проєктував автор згаданих заміток, одначе вони не дійшли рук Парчевича, котрий лежав тоді у Львові „під опікою лікарів і хірурґів"[3]). Доперва 30-го червня відповів архиепископ на листи Леопольда з 19 мая. Перш за все оправдав свою дотеперішню мовчанку, що від 8 лютого не давав ніякої звістки. З дороги було се неможливо ізза воєнного положеня, викликаного походом Ракоція — добре, що йому самому удало ся добити на Україну. З Чигирина збирав ся нераз писати, але гетьман не вважаючи на обіцянку не дав післанця для передачі листу. Та й великою перешкодою була недуга, котра перепиняє йому, хоч як дуже бажав би сього, особисто зложити своє посольське справоздане. Однак виручить його в тім товариш і свідок недолї, Марціанович, котрий оповість, кілько вони витерпіли і як удало ся гетьмана, зарозумілого з причини стільки побід, приєднати до мира[4]). Рівночасно вислав лист до польського канцлера Корицїньского, де висказує свою радість, що погубна війна між Польщею і козаками тепер покінчить ся і що удало ся наклонити „того дикого льва" до мира, про який він передше навіть згадувати не позваляв[5]).

Марціанович задержав ся у Львові лише кілька днів. Одержавши перепустку від ґенерала Потоцкого, пустив ся 20 червня

---

[1]) Pejacsevich c. l. Beilage № 44 і 46.

[2]) Ibid. Beilagen № 42.

[3]) Сї листи попали у варшавський архів, а тепер в Моск. Гл. Арх. МИД.; вони були запечатані і доперва на моє бажане отворено їх в вересни 1907 р. Пеячевич видав сї листи з брульонів віденського архіва.

[4]) Pejacsevich c. l. Beilagen № 47.

[5]) Моск. Гл. Арх. МИД., Гр. цар. Пол. сн. съ Тр. св. 1.

в дорогу до польського короля. Зараз по виїзді зі Львова попав на сильний віддїл Татарів, які спішили в поміч Польщі против Ракоція. З початком липня наспів на двір Яна Казимира, котрий разом з помічним австрийським військом під проводом ґен. Гацфельда забирав ся до облоги Кракова. Тут задержав ся чотири дни, чекаючи на письмо короля до Леопольда. Здає ся, на той час припадає його просьба до польського короля, в якій, вказуючи на великі заслуги посольства для справи мира, просить для себе запомоги[1]). Відсіля поспішив до Відня, однак не застав вже тут Леопольда, так як той 16 липня віджхав до Праги. Сюда наспів вкінци і Марціанович 5 серпня[2]) а два дни опісля предложив своє посольське справоздане.

Так покінчила ся полїтична діяльність віденського двора в справі мирового залагодженя козацько-польської війни. Покінчила ся першою пробою, яка вправдї на разї не дала позитивних вислїдів, але все таки оставила отверте поле для дальших змагань в сім напрямі. І ми бачили, що Леопольд І живо бажав вести дальше початі переговори, та що лише недуга Парчевича станула сьому на перешкодї. Однак незабаром полїтичні відносини бистро перемінили ся. Подвійна катастрофа, якою покінчила ся почата з таким шумом виправа Ракоція і союзників, усунула поки що грізну небезпеку зі сходу. Між тим вмішала ся Австрія чинно у шведсько-польську війну і через се звернула свою увагу більше на той бік справи. Для віденського двора було тепер найважнїйшим ділом відтягнути бранденбурського електора від союза зі Шведами і приєднати собі як найбільше сторонників в Німеччинї. Справу козацьку полишено власній ініціятиві Польщі. Нове посольство Беньовского, в червни 1657 р. посунуло справу польсько-козацького порозуміня о значний крок наперед. Смерть Хмельницького, союз Виговського зі Шведами з 16 жовтня 1657 р. і дальші заворушеня опізнили лише не богато дальший процес зближеня обох воюючих сторін. Гадяцька умова завершила акцію почату Парчевичем і Беньовским.

Для Парчевича і його помічника Марціановича мало їх посольство до козаків доволї немилі особисті наслїдки. По вороті з подорожи предложили вони рахунки видатків посольства, домагаючи ся покритя тих сум, які вони виложили з своїх

[1]) Лист Марціановича до польського короля (без дати). Pejacsevich c. l. Beilagen № 48.

[2]) Рахунок коштів посольства. Ibid. Beilagen № 51.

засобів та з позичених по дорозї гроший. Однак ті кошта видали ся цїсарським урядникам надто великі (виносили 12561 зл.); кромі сього рахунки Марціяновича не годили ся з рахунками Парчевича і виказували деякі підозрілі позиції[1]). Тому цїсарська комора згоджувала ся виплатити лише далеко меншу суму, зразу 1500 зл., потім 3000 зл. Справа протягла ся аж до р. 1663 і не відомо чим покінчила ся[2]).

[1]) Між иншим, після того рахунку, видано на великодні писанки (pro rubro ovo) для родини Хмельницького 100 зл.!

[2]) Просторійше про се в Pejacsevich c. l. ст. 406—417.

Угорщина і Польща
на початку XVIII в.
Написав Стефан Томашівський.

II.

§ 1. Слабість польської держави і декадентство шляхотської суспільности; соціяльно-політична основа тих прояв; середньовічний тип; мертва точка в історії Польщі; дорога виходу з неї; стремлїннє до абсолютизму; заходи в тім напрямі Августа II, його краєва і заграничпа політика; пляни розборів Польщі. — § 2. Невдача Августової політики; опозиція против Августа і її характер; змаганя серед вельможів до удїльности; анальоґія з Угорщиною.

§ 1.

А тепер кинемо оком на політичну ситуацію по другім боцї Карпат.

Здавна вкорінив ся погляд, що з кінцем XVII в., з вибором Августа II, почала ся нова епоха в політичній історії Польщі — епоха занепаду і розкладу. Погляд сей, очевидно конвенціональний і хибний, опертий виключно на поверховній оцїнцї кількох блискучих воєнних актів Собєского, спеціяльно його походу під Відень, без якого сей король не мав би й половини признаваної йому в історії слави. Навіть сей ефектовний момент не так діло польської держави, її політики і сили, як тілько дїло одного її маґната з Руси, що припадково був польським королем, і то з політичного боку дуже убогим. Віденський похід анї трохи не зміняє сеї дійсности, що австрийсько-польський аліянс виявив страшну слабість польської держави, її безвихідну політичну пасивність. Такий стан почав ся, що най-

менше, пів століття перед Августом II. Утрата України була найяркійшим висловом того стану, найпевнійшою його асекурацією і причиною, що й ліквідація історичної ролї Туреччини не принесла Польщи ніякої користи. Вже від пятьдесяти літ говорено в дипльоматичнім світї менше про набутки Річипосполитої, а більше про користи з її розбору.

Так само без достаточної причини починають часто з Августом II новий період внутрішнього розкладу польської суспільности. „Саські часи“ стали навіть певним окремим історичним понятєм, як щось зовсїм инакшого від попереднїх і пізнійших (реформацийних) часів. На ділї ж, всї ті прикмети, якими богате житє польського суспільства в саських часах, бачимо в повнім розцвітї вже за трьох попередників Августа II.[1]) Свідоцтв та документів про тодішнє житє у Польщи доволї, як краєвих так і чужосторонних обсерваторів. Всї вони найбільше кладуть вагу на морально-обичаєвий бік того часу. Повна недостача етичних принципів в публичнім і приватнім житю, інтриґанство, корупція, недостача всякого полїтичного інтересу для справ держави і повне підпорядковане їх власним особистим забагам і становим користям — отсе найяркійші краски на образї тодішньої польської суспільности. Тут справдї більше треба б артиста-оповідача як історика-аналїтика.

Часто, навіть дуже часто, коли зайде питанє про те, що було причиною упадку Польщі, відповідають історики, що се як раз сей морально-полїтичний упадок польської шляхти був причиною слабости польської держави і її остаточної смерти. Погляд зовсїм хибний. Моральний упадок ще нїде в історії не розвалив держави. Коли б провести докладнїйшу аналїзу всїх головних гріхів тодїшнього польського суспільства, то виявило ся б, що не знайшлось би нї одного такого, якого не було б, очевидно mutatis mutandis, поза межами Польщі; спеціяльно сусідні Польщи краї як Швеція, Угорщина, Венеція і Туреччина мають дуже богато спільних рисів з Польщею. Отже polnische wirtschaft (так назвав один німецький історик стан Польщі при кінци XVII в.) не мала свойого кореня в моральній декаденції суспільства, тілько противно: декаденство виросло буйно і зацвило на ґрунті окремої полїтично-соціяльної структури й характеру польської держави. Зовсім так само, як моральна депра-

[1]) Дещо инакше було на поли духового житя, одначе й тут треба замітити, що зверхня освіта польської шляхти була на поч. XVIII ст. висша нїж в половині XVII-ого.

вація Римлян в I в. перед Хр. не була причиною упадку римської републики, а тілько одною з прояв її політичного розстрою. Тут маємо діло з космополїтичним цвітом, що може вирости у всїх часах, у всїх народів, як що знайдуть ся відповідні умови. Тому то не будемо зупиняти ся на мальованю образу польського безладя і шляхотської анархії, а кинемо оком на їх соціяльно-політичний підклад, як головний історичний чинник в політичній ролї польської держави того часу[1]).

Основа політично-соціяльної структури польської держави була готова в першій половинї XVI в.; пізнїйше завершували ся тілько устроєві форми, дійшовши до елекції viritim, pacta conventa і liberum veto. Політично-суспільна основа держави остала ся та сама від початку XVI в., по своїм характері наскрізь середньовічна, типова для західньої Европи у XII і XIII в., понекуди ще давнїйше. На сїм закінчив ся дальший процес: Польща не вийшла нїколи з тих середньовічних форм. Така мертва точка належить до інтересних прояв в історії і її стрічаємо в ріжних часах і у ріжних народів; поясняти її причину тут не місце, замічу тілько, що вона безумовно показуєть ся там, де менший числом елемент приходить до панованя над більшим, де одно племя жиє коштом инших. Тут головне жерело політично-соціяльного консерватизму й аристократичного, часто аристократично-републиканського характеру нації.

В західній Европі заслуга переходу з середньовічних форм у новітні належить ся корисним економічним умовам й абсолютизмови монархів, що себе обопільно підпомагали. З окрема велику історичну ролю відограла в Европі ідея монархічного абсолютизму. Вона пхнула західно-европейські февдальні суспільства на дорогу дальшої еволюції політичних, економічних і соціяльних форм, поклала підлогу під новочасні демократичні державні і громадські орґанїзації і тому справедливо можна говорити про „революцийний монархізм“ в західно-европейській історії. В наших сусїдських державах не стало нї одного (економічного) нї другого (політичного) чинника. Турецьке володїннє над Босфором і татарське над Чорним морем підтяли на довгі віки економічне житє у східній Европі, а виборність королів та републиканські інституції не давали можности розвитку абсолютної власти. Що правда, не хибувало мрій у польських королів іти шляхом за-

[1]) Загальний образ польської держави й суспільности на вступі до „саських часів“ малює живо П. Гаке (P. Haake, Polen am Ausgang des XVII Jhrh., 1905).

хідних володарів; вони раз-у-раз снували таємні пляни і виявляли скриті стремління до того ідеалу, що звав ся dominium absolutum.

Майже у всїх королїв по 1572 р. було більше або менше зрозуміннє, що не тілько їх власний інтерес, але й найлїпше зрозумілий інтерес держави вимагає перещіпити в Польщу західно-европейський абсолютизм. Навіть полїтично менше здібні королї, як Ян Казимир та Собеский снували такі пляни, хочби під впливом своїх французьких жінок. Та всї ті бажаня мало тілько приявляли ся в дїйсних заходах коло перестрою Польщі. Безкорисно проминув час релїґійної боротьби (за Жигмонта III), не створивши конфесийного абсолютизму у Польщи. Пізнїйше не було вже і стілько корисних умов на таку переміну, бо що не вдало ся під окликом релїґії, неможливе було в імя королївської особи і його роду. Найперша трудність лежала у самім становищи королївських родів. Заки можна б зважити ся на абсолютистичні реформи, треба було наперед подбати запевненє корони одному родови. Наперед право сукцесії, а дальше право дїдичности — отсе перший постулят кождої свідомої полїтики польського короля. Ми бачили, що без права дїдичности така сильна династія як Габсбурґи не могли перевести в дїло своїх угорських плянів, хоч родинній сукцесії не стояла поважнїйша перепона; а що казати про польських королїв, яких грошеві засоби не доходили часом до 1 міл. золотих! Польська шляхта розуміла сю небезпеку добре й обезпечила виборність королїв екстремною інституцією елекції viritim і не хотіла за нїяку цїну допустити навіть вибору наступника за житя короля[1]), а проба така за Яна Казимира стала за casus belli (бунт Любомирского). Аби знов забезпечити ся від несподіванок законодатною дорогою, то на сторожи малохитрої шляхти поставлено liberum veto.

Підняти боротьбу з усєю шляхотською суспільностю і пхнути Польщу на дорогу полїтично-соціяльних реформ — на таке дїло треба було визначного полїтичного розуму, великих матеріяльних засобів і корисних обставин. А всього того не було нї в одного з виборних королїв у поягайлївській добі. Се міг зробити тілько сторонній володарь, опираючи ся на свої сили поза Польщею.

---

[1]) Виїмковий вибір Жигмонта Августа поясняєть ся тим, що забезпеченє його вибору лежало найбільше в інтересї шляхти (з огляду на люблинську унїю). До того тодї шляхта не була ще так виробленa полїтично.

Те що зробив Вільгельм Завойовник в Анґлії, Кароль V в Еспанії, Габсбурґи в Чехії та Угорщині, маркґрафи бранденбурські в Прусії — могло бути і в Польщи. Династія Вазів була зразу на сій дорозї, та скоро її стратила, збувши ся шведської корони. Друга така можливість зявила ся тілько за Августа II. Получене Саксонії і Польщі перзональною унією могло було вийти в користь обох країв. Через те Веттини могли в Німеччині відограти, хоч у частині, ролю Габсбурґів та Гогенцолернів. Се не стало ся; і тому мало в новітних віках володарів, які були б так неоднаково оцінювані як саме Август Кріпкий. Неоднаковість осуду політичної діяльности сього князя не походить ізза національного становища історика. Як між польськими так і німецькими дослідниками єсть такі, що уміють неодно корисне сказати про Августа, так і такі, що не полишають на нїм нїякої яснїйшої рисочки[1]). Се доказує тілько, що наука не виповіла ще рішучого слова про нього. На сїм місци нам байдуже про особисто-моральний бік сеї історичної фіґури (цар Петро В., Фридрих Вільгельм I були зовсїм не кращі); для нас інтересно, чи Август мав змогу відограти в історії Польщі епохову ролю, чи були у нього свідомість свого завданя та розуміне потреби перестрою держави, вкінци якими шляхами та якими способами стремів до того.

Скілько не було б романтизму, навіть містицизму й авантурности в мотивах, які привели курфірста до старань про польську корону, треба признати, що від разу брав він польські справи зовсїм серіозно. Очевидно, альфа й омеґа полїтичного думаня і змаганя було його династичне, ба й особисте „я“, — та се на той час вповні зрозуміло. Тодїшнїй абсолютизм мав скрізь таку прикмету. Діло в тім, що при усім династичнім ма-

---

1) Давнїйші польські історики (Яроховскій, Шуйскій) осуджували Августа дуже остро аж до грубої несправедливости; рішуче слово оборони сього короля висказав проф. Войцеховский (O powtórnej elekcyi St. Leszczyńskiego); посереднє становище зайняв проф. Аскенази (Koniec Augusta); останнїм з черги висловом науки про Августа треба назвати численні статї німецького історика П. Гаке (Politisches Testament Augusts d. Starken, 1900; J. F. Wolffframsdorff und das Portrait de la cour de Pologne, 1901; König August d. St., 1902; August d. St. und Brühl, 1903; Die Türkenfeldzüge Augusts d. St., 1904; Polen am Ausgang d. XVII Jhrh., 1905; Die Wahl Aug. d. St. zum König v. Polen, 1906 й ин.), який дуже критично, навіть остро оцїняє його полїтику, одначе зовсїм не закриває очей на його гарні прикмети як чоловіка, володаря і полководця.

кіявелїзмі мав він досить добре зрозуміне полїтично-соціяльних, економічних, навіть культурних потреб підвластних країв. А таке зрозуміне мусїло всею силою льоґіки довести до одного тілько висновку: Польща мусить бути основно перестроєна. Доріг і способів до такої цїли не було богато. Король від самого початку не дурив себе надією, щоб можна що небудь зробити звичайним законодатним шляхом, при републиканськім устрою польської держави[1]). Отже — quae medicamenta non sanant, ferrum sanat; потреба насильного перевороту кидала ся сама в очи. Сам уже вибір Августа, неформальний та нелеґальний, опертий на швидко введену саксонську армію, був першим актом нової, доси незвісної, полїтики польської корони.

Ідея перестрою Польщі, хоч би й як еґоїстичні були її основні мотиви, мусїла складати ся у дві головні точки: переміна полїтично-соціяльного устрою держави і створене нової підстави правного становища королївської власти. Перша потреба вимагала ряду реформ у централїстично-абсолютистичнім напрямі; друга — введеня дїдичности корони. Коли Август здобув титул польського короля, був він ще в молодім віцї, тому зразу найменше думав про запевнене наслїдства свойому синови, а більше про заведене абсолютного режіму. Та аж коли всї проби в тім напрямі скінчили ся на нїчім, головною метою його полїтики стало забезпечити корону синови. Що до самого пляну полїтичної реформи, трудно щось докладного сказати при нинїшнім станї дослїдів. Найбільше конкретні гадки містить у собі звісний проект Флемінґа з р. 1714, в дїйсности старший, бо з самого початку XVIII в. Він полишає основну клїтину полїтичного устрою держави, соймики, ненарушеною, з тою тілько зміною, що ухвали мають западати більшостю голосів. В кождім воєводстві була б установлена адміністрацийна палата, а воєводи були б їх президентами; воєводства мали б поза тим повну автономію. З кождого воєводства був би один представник у Варшаві і всї творили би сенат. Він радив би над ухвалами соймиків і його рішеня ішли б до найвисшої ради зложеної з найдобірнїйших людей в краю, де западало б усе більшостю

[1]) Неможливість веденя нормальної державної полїтики в таких обставинах зрозумів Август зараз на вступі свого пановання і тому дуже скептично приймав усї полїтичні проекти Людвика XIV (Legrelle, La diplomatie française et la succession d' Espagne, III (1890), 487).

голосів[1]). Соймова інституція мала б перейти до історії.

Як бачимо проєкт зовсім не радикальний, він полишав основу, не то суспільну але й політичну, зовсім нетикану. До повного абсолютизму було ще далеко, про доконечну в такім разі бюрократію нема згадки. Загалом плян не відбігав від саксонського взірця, де станові інституції та привилеї були ще в повнім ході. Ся поміркованість проєкту єсть не так доказом Флемінґової політичної мудрости, що достроювала ся до реальних обставин, як радше вислів політичного світогляду сього міністра з завсїди сильними консервативно-аристократичними симпатіями. В тодішнїх політичних кругах саксонських були й геть радикальнїйші люде[2]), і сам Август у своїх особистих поглядах ішов дальше Флемінґа, виявляючи ся горячим і безоглядним абсолютизтом, — очевидно, тілько в теорії[3]).

Хоч і як небогато радикалїзму у Флемінґовім проєктї, все ж таки про мирне введене його в житє не могло бути й мови. Такі напрасні перевороти найкраще роблять ся підчас завойованя: побідник може мазати один правно-політичний стан, а писати другий. Очевидно, Август не міг виступити в ролї завойовника, навіть так як шведські королї Карл X та XII; його завойоване мусїло іти иншою дорогою. Він потрібував достаточної армії і розмістити її обережно по Польщи, а потім опираючи ся на нїй брати ся до перестрою держави. Та що таке збиране чужоземного війська противило ся польським законам, pacta-м conventa-м та викликало страх серед шляхти, тому треба було його вводити під претекстом війни. Так робили Габсбурґи. Турецька війна дала їм змогу залити Угорщину військом й опираючи ся на нїм приступати до реформи. Август був два роки діяльний на угорскім военнім терені (1695—6) і як чоловік розумний мусїв певно інтересувати ся ходом відносин між Габсбурґами й Уграми. Тому то, ставши польським королем, з запалом віддавав ся плянам продовженя турецької війни. Що з тих плянів, а навіть походів нїчого не вийшло, винна тому не так неохота польської шляхти, як більше те, що від битви під Зентою (1697) турецька війна була майже закінчена, та анї Польща анї Август не могли думати, щоб вести війну на власну руку

---

[1]) Archiwum tajne Augusta II, wyd. E. Raczyński, t. II, c. 1—9.

[2]) Як Wolfframsdorff, автор памфлєту Portrait de la cour de Polodne, 1704 (Neues Archiv für sächs. Geschichte, 22).

[3]) Див. його трактат Regel pour la posterité, десь з 1705 р. (Hist. Zeits. 87).

без цісаря і Венеції. З огляду на те Августови припав до вподоби инший воєнний плян — против Швеції, який — здавало ся — буде значно лекший ніж турецький та й у Польщі популярнїйший, під покликом відвойованя Ливонії. Новий плян давав знов можність задержати саксонські війська в Польщи а з побідою бажаний успіх династичний у Польщи[1]). Та Августа переслїдувала постійна невдача. Ливонська авантура не тілько не дала бажаних наслїдків, а мало ще не збавила його зовсім польської корони, тілько полтавська битва уратувала йому її. Удержати саксонську армію в Польщи було й потім трудно. Ледви міг король одну частину задержати, а й то під орудою коронного гетьмана[2]).

Вкінци полишив ся королеви тілько один спосіб, який зоветь ся провокацією: викликати против себе і своїх військ, незаконно держаних у Польщи, шляхотський бунт, здавити його і накинути державі бажані зміни. В такім міркованю треба шукати ґенези тарноґродської конфедерації 1715—1717 рр. Гра завела

[1]) Так теж розуміли в Польщи головну ціль та можливі наслїдки шведської полїтики Августа. На варшавській конфедерації 1704 р. говорено між иншим: Id quoque in considerationem venire debet, quod licet saxonica cum Moschis potentia vicerit Suecum, non eo ipso libertas nostra et respbca triumphabit; victor enim dabit leges, tamque quos dolo non poterat, vi opprimet etc. (Votum cuiusdam nuntii — Załuski, Epistolae IV, 35). Подібно розумів справу і найкрасший мемуарист того часу: A ten król August spisawszy instrument z Patkulem podjął się owej protekcyi Inflant i wojny; i owszem rad był okazyi, że mu się za tą udadzą jego dawne skryte intencye w zniesieniu wolności polskiej: tem sobie mocno nabił był głowę prospero armorum successu, że posiadłszy sub praetextu recuperandorum avulsorum dziedzicznych wojsk swoich siłami Inflanty, one jako jure gladii nabyte na siebie trzymać będzie, a tym sposobem rzeczpospolitą z dwóch stron ścisnąwszy, od Inflant i Saksonii, vi potentiae intendebat przywieść pod jarzmo swoje... Adhaerentes pochlebcy dworscy poświadczyli augurując, że król zniósłszy Szweda, Inflanty odebrawszy, a tem samem uwolniwszy tył od morza, de absoluto dominio w Polsce skutecznie pomyśleć może (Otwinowski, 1699, § 7).

[2]) Хоч пізнїйші домаганя шляхти, щоб саксонські війська були виведені з Польщі, були мотивовані головно економічно-соціяльними мотивами, з огляду на здирства і своєвільність солдатески, все таки полїтичний бік сього військового питаня був опозиції зовсім добре зрозумілий, як свідчить Отвіновский: Król August, uchwyciwszy aptitudinem pozycyi czasu, umyślił swego dawnego przedsięwzięcia... dokazać w Polsce, żeby było absolutum wprowadzić dominium; czego inaczej trudno było dokazać chyba mocą, do czego wyrobienia trzeba było naprowadzić wojsk saskich (ст. 202).

й тут. Такий плян міг був легко вдати ся в початках панованя Августа, тепер він викликав veto з боку Росії, яка протягом більш десятилїтного господарюваня в Польщи вспіла зорієнтувати ся достаточно в польських відносинах і рішила ся не допустити до скріпленя державного орґанїзму і заробити на ролю опікуна й оборонця польських конституцийних порядків. Август, прибитий невдачею, повний неохоти до царя, покинув дотеперішнїй плян, присвятивши пізнїйше більше уваги справі наслїдства свого сина, шукаючи доріг до його обезпеченя. Наслїдство прийшло, та не тими дорогами і не в тій формі, як бажав собі Август.

Так отже одинокий певний шлях — змінити устрій Річипосполитої при помочи війська — не вдав ся. Инші способи були вже другорядні. І їх пробував король Август. Він розумів від разу, що на сторожі „золотої волї" стоїть не загал шляхти а тілько вельможі, панська олїґархія, анальоґічна до великих февдалів західної Европи. Перестрій Польщі був, очевидно, можливий тілько по погромі сеї олїґархії. Розуміючи се, король з одного боку глядає і приєднує собі homines novos на визначні становища та старає ся виграти нїколи не вигаслий антаґонїзм між загалом шляхти і маґнатами, беручи під свою опіку перший против других. Історія боротьби литовської шляхти з Сапігами ілюструє найкраще сю полїтику Августа і його дорадника Флемінґа[1]). Одначе й ся литовська полїтика зовсїм завела, найбільше тим, що боротьба Сапігів з литовською шляхтою зілляла ся з шведською війною, отже використанє її для обсолютистичних стремлїнь короля стало неможливе. Кілька дрібних успіхів при тій нагоді остали без вартости, хиба послужили предметом аґітації для олїґархів. Шляхотська опозиція против вельможів була ще тому безуспішна, що анї соймики анї сойм своїм устроєм і характером не давали опозиції нїякого

[1]) Про саксонську висшу шляхту висловив Август погляд, що вона завсїди борола ся за власть з династією, тому треба її держати загнуздану, але не нищити. Ще більше, очевидно, можна се було прикласти до польської шляхти і так дїйсно старав ся король поступати. В його протеґованю низшої шляхти не було нїякого демократизму, а тілько зимна полїтична розвага, як колись у Едварда IV, Людвика XI, Івана IV; тому найвизначнїйший мемуарист з часів Августа міг так схарактеризувати сю полїтику: Królowi tak było potrzeba, żeby się byli poddani między sobą bili a niszczyli, a on pod tym czasem swoje wyrabiał zamysły, dlatego sam poddymał nieprzyjaciół sapieżyńskich (Otwinowski, 1701, § 2).

правного пункту опору; против волї вельможів формально неможливий був ніякий сойм, ніякий соймик.

Правда, при кінци XVI в., разом із завершенем шляхотсько-републиканського устрою, зявив ся в межах Польщі новий суспільно-полїтичний чинник, що міг з успіхом підперти королївську власть та пхнути державу на дорогу дальшого розвитку. Се було українське козацтво. Що так не стало ся, винні тому ріжні причини; між ними недостача визначних індівідуальностей серед польських королїв, соціяльний радикалїзм і полїтично-національний характер козацтва, та се, що воно стало полїтичною силою доволї пізно, в часї, коли полїтично-соціяльний устрій Польщі був вже довершеним фактом і коли польська шляхта мала вже доволї сили, щоб боронити своїх полїтичних та соціяльних привилеїв. Та навіть ті полїтичні користи для польської держави, які могло дати українське козацтво перед 1648 р. а навіть якийсь час потім, були тепер зовсім неможливі. Правобічне козацтво кінчило свою історичну ролю і полїтика польських олїґархів дбала про остаточне його знищене. Противкозацька конституція соймова 1699 р. викликала останнїй акт польсько-козацької боротьби. Становище короля Августа в сїй боротьбі не зовсїм ясне. Явно не підпирав він козаків, хоч се могло бути в його інтересах, все ж таки не увільнив ся від підозрінь у тихій спілцї з козаками[1]). Очевидно, королївські противники в обвинувачуванях короля ішли задалеко, бачучи

[1]) Акт варшавської конфедерації 1704 р. закидує королеви протекцію над українським бунтом: Ab aliquot annis inchoata praeteritaque potissimum hieme per Ukrainam excitata insolentis rusticae plebis contra suas dominos et nobilitatem rebellio et ejusdem hactenus malitiosa continuatio, non alio utique intento, nisi ut liber ab aevo populus in domini desinat mancipium et cum infima servili nataque ad jugum coaequatur plebe etc. (Załuski, Epistolae IV, 131). В унїверсалї Радзейовского 2. V. 1704 читаємо: Plebeiam turbam in Ukraina contra proprios dominos ad rebellionem concitaverat et nunc concitat (Ibid., 176—182). Очевидно такий революцийний демократизм і не снив ся Августови, сї погляди більше характеристичні для його противників. Розумний і непересадний Отвіновский зводить королївську вину у менші границї: Do tego buntu kozaków podwiódł król August, chcąc tem bardziej zamieszać rzptą; dlatego wiedząc a natura compositos kozaków, że pronissima mente in turbas feruntur, do rebelii i swywoli pobudził; co potem połapani kozacy, ad officia oddawani, na konfessatach wyznawali (1702, § 17). Такий погляд на ролю короля в останнїм козацькім повстаню був розширений не тільки між підзорливою польською шляхтою; висловлював його і Мазепа у своїй реляції Головину (Соловьевъ XIV, 3).

в нім spiritus movens козацьких неспокоїв. Король міг тому легко відбити удар, вказуючи, що українські рухи старші його панованя[1]). Все таки при тім непорозуміню межи королем і шляхотською опозицією на основі козацької справи маємо один з останніх прикладів цікавої рівнобіжности межи політичними змаганями польських королів та соціяльно-політичними стремлінями козацьких рухів. Сеї рівнобіжности не використав ніхто з польських королів перед Августом, анї йому не судило ся се використати; сьому стояли тепер на перепонї з одного боку незвичайно трудне становище політичне тогочасної Польщі, з другого слабість самого козацтва.

На инших суспільних чинниках, крім середньої шляхти та козацтва, король не міг і стілько оперти ся, бо ніякий инший не мав навіть стілько політичного значіня. Август був горячий меркантиліст і розумів вагу заможного міщанства, але його годі було створити через ніч і часи майже зовсім не надавали ся до того. Тодїшнє міщанство, а ще менше селянство, не представляло, одним словом, зовсім ніякої вартости в актуальній політиці. Се тільки побільшало безвихідність політичного становища польського короля, як перед Августом так і по нім.

Загранична політика Августа була тісно звязана з його внутрішньою політикою. Очевидно, й тут вихідним пунктом змагань був династичний еґоїзм та імперіялїстична фантазія; все ж таки в практиці обі політики мали вести до одної цїли й обопільно себе підпирати. Загалом беручи, загранична політика Августа була продовженєм давних шляхів Річипосполитої. Початкове його ваганє між Францією й Австрією, рішенє на австрийський бік, участь у турецькій війнї, становище супротив Швеції, ба навіть Прусії і Росії — усе те мало свою традицію з попереднїх часів, з останнього пятьдесятиліття. Виходить, що Август нагинав також свої особисті пляни до інтересів польської держави, принайменше так як вони в тім часї загально розуміли ся. Вибравши раз Польщу на поле для своїх особистих і династичних амбіцій старав ся Август бути їй вірним[2]) і респектувати її державні інтереси.

А його заходи коло розбору Польщі? Чи вони теж означають льояльність супротив краю? Без ваганя відповідаємо на

---

[1]) Універсал 7 мая 1704 (Załuski IV, 191).

[2]) Його пляни на Неаполь та Бельґію припадають на час 1706—1709 р., коли він не був польським королем.

сї питаня: так. Передусім не Август II поставив перший питане про розбір Польщі. Поставило його ще перед 50 роками само полїтичне житє своєю неублаганою консеквенцією. А треба зазначити, що проєкти подїлу Польщі з часів Августа основно ріжнять ся від актів 1772—1795 р. Коли сї мали на метї знищенє польської держави, то проєкти з часів Августа, скілько він сам мав участь в їх приготованю, стреміли до чогось противного — уратованя польської держави. Небезпека полїтичної смерти для Річипосполитої відчувала ся здавна, яснїйші уми звертали на се увагу суспільности вже від довшого часу. Від сеї небезпеки могли Польщу уратувати глибші полїтично-соціяльні реформи, а головно одно: дідичність й абсолютизм королївської власти. Иншого виходу не було. Та пхнути в сїм напрямі суспільність нїяк не вдавало ся, раз з огляду на самий устрій держави, другий раз з огляду на її великі простори. Одною з орґанїчних хоріб Річипосполитої була ярка диспропорція межи полїтичними силами і територіяльними розмірами.

В сїй безвихідній ситуації цїлою силою мусїла накидати ся думка, щоб се зробити при помочи сусїднїх держав. Звичайно, се не могло бути безплатно, а тілько винадгороджене якимись територіяльними уступками. До того сусїднї Польщи держави вже тодї розуміли полїтичну користь для себе в постійній слабости Річипосполитої. Найперше розуміє се Швеція, опісля Росія. Коли отже Август бажав поважних реформ у Польщи, мусїв здобути згоду сусїднїх держав, знов очевидно заплатою за се нарушенє полїтичної рівноваги. Отсї два моменти були психольоґічною основою Августових проєктів на подїл польської держави. При всїх плянах головна думка була: у зменшеній територіяльно Польщи завести доконечні реформи, опираючи їх головно на дідичности й абсолютизмі. З поміж численних проєктів за його панованя нема анї одного без сеї основної думки. Як би так пляни його здійснили ся, Польща була б без сумніву уратувала свою самостійність. У зменшеній територіяльно, більше на етноґрафічних границях опертій Польщи, при невтральности або й підмозї сусїднїх держав, Август був би значно легче перевів свої реформацийні пляни і створив державу здібну жити і розвивати ся, наперед без перепон з боку сусїднїх держав, а дальше й против них.

Одначе й ті пляни короля скінчили ся на нїчім. Головною перепоною були міждержавні відносини. Тілько один із сусїдів

був постійно готовий підперти сї пляни за територіяльні уступки. Се була Прусія, якій незвичайно залежало на сполученю своїх головних територій — Бранденбурґії і Прусії, розділених Польщею (королївські Пруси). Пруський король не тілько годив ся на поділові пляни у всякій формі, але й старав ся бути ініціятором, приєднуючи инші держави, головно Швецію. Швеція, що колись предкладала розділ Польщі, була тепер здержлива, хоч не принципіяльно противна. Натомість царь Петро показав ся зовсїм неприхильний ідеї поділу, хоч його дипльоматичний аґент Паткуль брав доволї живу участь у вироблюваню поділових плянів. Мотиви сеї полїтики були, очевидно, двоякі: царь розумів передусїм добре, що великодержавне становище Росії залежне тілько від успіху над балтийським морем, а всяка участь в розборі Польщі мусїла б параліжувати сей успіх; другий мотив лежав як раз у розважуваню наслідків поділу по мисли Августа. Царь і сам дуже скоро зорєнтував ся і Паткуль його поучав, що в інтересї Росії лежить консервоване польського неладу, як найкращого поля для полїтичних впливів Росії і територіяльних користей у будуччині, без сумніву більших нїж у тодїшнїх обставинах було можливо. Иншими мотивами кермувала ся австрийська полїтика. Вона була рішучо противна всяким поділам. На початку XVIII в. для Австрії було навіть корисно мати побіч себе великодержавну Польщу з огляду на турецьку небезпеку; до того зріст Прусії, Саксонії і Росії був Габсбурґам небажаний, як з державно-династичних так релїґійних мотивів. Загалом беручи — брак полїтичної рівноваги на сходї й півночи Европи був причиною, що пляни поділів не вийшли із сфери дипльоматичних інтриґ[1]).

§ 2.

Неповоджене полїтики Августа, як бачимо, переважно було наперед наслїдком некорисної полїтичної ситуації на сходї Европи. Та причини невдачі були й у самім короли і його полї-

[1]) Сї проєкти беруть польські історики часто Августови як тяжкі злочини. Без сумніву ся суворість психольоґічно вяжеть ся з пізнїйшими дїйсними поділами; натомість як брати справу як на свій час, то тодїшнї заходи що до Польщі творять тілько маленьку частину „розборової“ полїтики тодїшнїх европейських держав, що переходила в правдиву манїю. В тім світлї осуд Августа мусить випасти геть лагіднїйше, коли навіть не прихильно.

тиці. Передусім не було добре обміркованого пляну діяльности анї у самого короля анї у його дорадників, принайменше те, що нам звісно, не має такого характеру. Ще важнїйша хиба — то недостача сильної волї, енерґії та консеквенції по королївськім боцї. Сам король мав не одну гарну прикмету, Флємінґ не був буденний чоловік, одначе їх ініціятиви хорували браком волї, а їх ділане браком енерґії та тревалости[1]).

Дальшою причиною невдачі було те, що Август трактував Польщу, будь що будь як тілько спосіб до власного вивисшеня і в дійсности йому було байдуже, чи те вивисшене здобути через Польщу, чи через Шлезк або Чехію, чи вкінци Неаполь або Бельґію. У нього, першого в родї Веттинів польського короля, не було доконче потрібною тут дорожіня краем, яке видимо нераз у найбільше еґоістичних володарів.

Та головна перепона в успішности реформаторської полїтики (поминувши всї її хиби) була в тім, що польська суспільність стріла всї ті заходи рішучою опозицією. Август II не міг будувати на нїкім, на нїякій суспільній верстві, бо — як сказано — нїяка крім шляхти не мала полїтичної вартости, на нїякій партії, навіть одиниць не було, які щиро і свідомо підперли б короля. Те, що говорить ся часто про королївських сторонників, не можна розуміти в значіню полїтичної акції. Всї дійсно полїтичні проекти реформ виходили від не-Поляків. Польські дорадники і помічники — се понайбільше низькі карієристи, зарозумілі двораки або уроджені інтриґанти, які хоч в однім-другім випадку піддержували короля, та зовсім не з добре зрозумілих полїтичних мотивів, а виключно з власних особистих[2]). Навіть ширші гро-

[1]) Полїтично найрозумнїйша голова при королївськім дворі була без сумнїву у Паткуля, тілько він грішив односторонностю, а до того перейшов скоро в царську службу і почав дивити ся на Польщу зі становища російських державних інтересів. Правило, якого треба придержувати ся при доборі дорадників, виложив король у своїй записцї п. н. Regel pour la posterité, себто полїтичнім заповітї своїм наслїдникам, писанім десь у першім десятку XVIII в. Сказано там м. ин., що не треба добирати собі людей, які зросли ся з інтересами чужих держав або свого власного краю. Що до Польщі вдавало ся се йому хиба стілько, що його польські дорадники найбільше дбали про свій власний інтерес.

[2]) Подібно характеризує їх також Отвіновский: Król August uchwyciwszy aptitudinem pozycyi czasu, umyślił swego dawnego przedsięwzięcia, za radą saskich konsyliarzów, osobliwie Fleminga, i szalbierzów niektórych polskich panów, dokazać w Polsce, żeby było absolutum dominium wprowadzić (ст. 202).

мади шляхти, що ставали при боці короля (сандомирська конфедерація) против опозиції, не мають ніякого поважнійшого значіня політичного. Се не була злука політичних однодумців, не вираз симпатії для репрезентованих королем ідей; противно — се така саміська опозиція, як і по боці Радзейовского чи Лещиньского, тільки не ворожа королївській особі, вдоволивши ся, що король перед нею вповні капітулював і вирік ся всіх дійсних і підозрілих заходів, немилих шляхті[1]). Саме те, що перехід від прихильників короля до його ворогів, і противно, був дуже легкий і практикував ся на широку скалю, відбирає саксонській партії характер політичного напряму, опертого на глибших суспільних інтересах і політичнім світогляді. Тому то з повним правом можемо говорити, що против королївської полїтики станула вся польська суспільність і недопустила до ніяких перемін, невигідних шляхті, чи радше шляхотській оліґархії. Те, що виходило тоді зпосеред польської суспільности під іменем реформових проектів, було тільки самообманом, а не плодом політичної зрілости[2]).

Таким способом усі можливі способи перебудови Річипосполитої не довели до ніякого бажаного результату. Безвихідність лягла пятном на сю державу. Зрозуміли се скоро сусідні держави і взяли ся обороняти „старинні вільности" польські.

Теоретично беручи, була ще одна евентуальність в розвою Польщі. Давнійше вже замічено, що межи Польщею і Німеччиною була деяка подібність у відносинах королївської власти до безпосередних васалїв. Польський король був у доволї анальоґічнім становищи що й німецько-римський цїсар. Польська

---

[1]) Пор. присягу короля на сандомирській конфедерації: Ut pacificata Republica ordinarius comitiorum cursus et integer consiliorum publicorum status reducatur, absoluti dominii meditationes, quae mihi malitiose per meram imposturam objiciuntur, in animum meam nunquam admittam, et contentabo me tam grata in liberas gentes dominatione etc. (Załuski IV, 252). Взагалї, коли поставимо побіч себе головні політичні документи обох польських партій, саксонської і шведської, при докладнійшій аналїзї показуеть ся, що між обома партіями нема дійсної політичної ріжниці, а тільки боротьба ріжнородних антаґанізмів, злучених в партийні форми. Синтезою обох напрямів, вірним зеркалом дійсної політичної течії, і то в досить благородній формі, виходить хиба хроніст Отвіновский.

[2]) Все одно, чи се проект Ст. Карвіньского De corrigendis defectibus in statu Reipbcae Polonae 1708 (Рук. муз. Чарторийских № 1382), чи навіть Głos wolny самого Лещиньского.

шляхта, спеціяльно маґнати, се князї і барони цісарства. Тільки що в Нїмеччинї одночасно з упадком королївської цїсарської власти росла постійно власть князїв й одноцїльна держава переміняла ся в спілкову, слабо звязану, одначе кожда з частин переходила сама про себе нормальну европейську еволюцію: в тім часї, коли цїсарі вдоволяли ся тільки формальним боком свого достоїнства, самі князї (між ними й Габсбурґи у своїх дїдичних краях) могли—більше або менше іти слїдами Людвика XIV і витворити між собою нові кріпкі державні орґанїзми, передусім Габсбурську та Гогенцолернську.

У Польщи натомісць не дійшло до витвореня територіяльних князївств, хоч проби і перші завязки до того бували постійно. Як раз у XVII в. бачимо змаганє до дїдичности на урядах: довгими поколїнями держать визначні роди один і той самий уряд (прим. Любомирскі Спишське староство). З початку XVIII в. маємо перековану одну характеристичну подробицю: Йосиф Потоцкий, київський воєвода, проявляє претенсію до короля, щоб йому віддано Самбірщину в дїдичне володїнє та щоби признано його володарем Покутя під титулом галицького князя[1]). Те саме бачимо на Литві. В родинї Сапігів продовжувано давну удїльну полїтику Радивилів з явним стремлїнєм до самостійної княжої власти. Так само Любомирскі вели полїтику зовсїм на власну руку як удїльні князї. Як би Польща могла була перемінити ся в подібну спілку удїльних держав, очевидно абсолютних, то дальша історія польської держави могла б була пійти зовсїм иншим шляхом. Та до того вже не могло прийти. З одного боку внутрішня републиканська централїзація, з другого зверхнїй натиск сусїднїх держав робили таку еволюцію неможливою. Про те в полїтичнім житю тодїшньоі Польщі сей великопанський февдалїзм давав себе знати на кождім кроцї. Навіть з трудом приходить ся уживати слів в родї „полїтика польської держави“, бо такої полїтики в сути річи не було зовсїм. В Польщи инша була полїтика короля, инша Річипосполитої; обі часто противні собі. Ся остання знов складала ся з цїлого десятка зовсїм незалежних, часто суперечних собі, полїтичних напрямів, репрезентованих панськими родами, що нагадували

---

[1]) Pretendował naprzód buławy wielkiej, do tego żeby mu Samborszczyzna puszczona była dziedzicznym sposobem; a co większa, chciał, żeby go było uczyniono książęciem Pokucia całego pod tytułem księstwa halickiego, a on trzymając to jure feudali obiecywał rzptej na każdą potrzebę dawać ludzi 12 tysięcy (Otwinowski, 1705, § 2).

собою французьких князів XII в. На початку XVIII в. політику своїх власних „династій“ ведуть: Любомирські, Сінявські, Яблоновські, Вишневецькі, Сапіги, Лещинські, а найголоснійше Потоцькі. Тому то, говорячи про політичні відносини і зносини того часу в Польщи, треба мати постійно на тямці сю мозаїку політичного житя польської держави. Як раз у відносинах до Угорщини вона виступає дуже живо.

Висше подана характеристика Польщі на порозі XVIII в. показує наглядно, скілько подібности, скілько анальоґії було тоді межи Польщею й Угорщиною, не тілько в їх міждержавнім становищи, як се зазначено на вступі. Се політичне споріднене обох країв ішло значно глибше. Воно обіймає не тілько обговорюваний момент; воно розтягаеть ся на всю історичну долю обох країв, на всю соціяльно-політичну еволюцію і її форми; вона взагалї така ярка і вимовна, що можна дивувати ся, чому порівнувано Польщу з Еспанією, а не добачувано такого близького спорідненя, близшого навіть ніж із чеською державою. Жерело того історичного спорідненя лежало передусім у сусідстві обох країв і в безупинних обопільних впливах. Поминаючи анальоґічні риси в історії Угорщини й Галичини, виступає ся схожість із Польщею найбільше від XIV в. Така сама екстензивність в розвитку держави, механічність у її управі, подібні інституції і правні форми: соймики, сойми, автономія земель, виборність королів, обмеженість їх власти, право резистенції, дожизненність і дїдичність (в Угорщинї навіть формальна) урядів, надмірна політична і соціяльна перевага шляхти, стремлїннє вельможів до удільности, слабий розвиток міст, зріст і форма підданства, становище католицької церкви і т. ин. Тілько що до часу єсть певна ріжниця: еволюція польської держави іде звичайно трохи позаду Угорщини. Се річ подрібної аналїзи доглянути ґенетичні звязи обох анальоґічних процесів і показати обопільну залежність межи ними; тут доволї самого впевненя.

В тім самім часї, коли Польща що тілько виробила свої політично-соціяльні форми, угорській державній самостійности завдано найтяжший удар і зупинено дальшу еволюцію внутрішнього устрою. Можна догадувати ся, що й Угорщина, як би не зворот у 1526 р., випустила б також подібні цвіти як загальне право вибору короля, виборчі умови, право зриваня сойму і т. и.[1])

---

[1]) Термін „pacta conventa“ знаний і на Угорщині, як умови межи

Як Польща так і Угорщина власними силами не могла ніколи вийти поза середньовічні форми; де остаточно перейшли оба народи мертву точку, там се стало ся про сторонній помочи, против волї головних представників національної ідеї[1]).

В часї про який тут мова, по сім і по тім боцї Карпат полїтичні сили були розложені у два ворожі собі табори: з одного боку монархічна власть з постійним змаганєм до абсолютизму, при помочи власних військових та грошевих засобів зпоза меж поля діяльности; з другого широко привилейована суспільна верства, в обороні власної переваги, полїтичної і соціяльної, стає до боротьби з монархізмом в імя „загрожених свобід", конституцій, в імя полїтично-соціяльного ладу минулих „старих добрих часів". Дві противні ідеї, ідея переміни й ідея збереженя, инакше поступу й консерватизму—станули до боротьби з собою. Тілько що хід сеї боротьби був неоднаковий. В Угорщинї перевага схиляла ся на бік монархізму, натомісць у Польщи ідея републиканського аристократизму остоювала ся против усїх ворожих заходів. В однїй і другій державі символом національної ідеї стала ненависть до „Нїмцїв" та боротьба з ними в імя національних святощів. В однїй і другій державі полїтичний світогляд прибрав строго консервативний та аристократичний характер.

Однаковість полїтичного положіння, духове спорідненє й тотожність національної ідеольоґії — се не прояви видні що

королем і народом, одначе угорське державне право не знало його формально. Все ж таки коронацийні декрети, а навіть присяги, підходили своїм змістом доволї близко до польських „пактів", як ось умови вибору Леопольда 1655 р. (друковані богато разів; Hist. des rév. I, 68—71; Corpus juris Hung. 1779, II, 7—9). В Семигородї анальоґія була ще близша; тут було знане навіть право veto, хоч не прислугувало воно кождому поодинокому послови.

[1]) Середньовічний, і то доволї раннїй, характер полїтичних форм обох сусїднїх держав обіймає навіть ті правні норми, які некритичним умам здають ся часом зовсїм новочасними і дають підставу говорити про „конституцийно-парляментарного духа" в старій Угорщинї і Польщи. Тимчасом така правна засада як: lex consensu populi fit et constitutione regis — знана у Франції ще в IX в.; дефініція закона: quidquid de consilio et consensu magnatum et rei publicae communi sponsione auctoritate regia juxte fuerit definitum — мала повне значінє в Анґлії у XIII в.; або горде впевненє Раковція, що: Hungari non regum sed legum subditi sunt — се парафраза анґлїйської полїтичної аксіоми ще в XIII в., що звучала: non est rex, ubi dominatur voluntas et non lex. (Пор. Koser, Die Epochen der absoluten Monarchie).

тілько в історичній перспективі. Сю близкість виділи й розуміли вже сучасники з одного і другого боку. З фактами стрінемо ся доволї часто. Коли 1709 р. Раковці хотїв поінформувати чужого мінїстра (мабуть росийського посла Урбіха) про угорські справи, велїв зложити просторий меморіял, якому надав таку форму: „Лист мінїстра польського короля до пана з римської держави про угорські справи 1706 р.“[1]). В тім трактатї, якого вістре звертаєть ся головно против дідичности корони, представлений полїтичний ідеал угорського шляхтича, який mutadis mutandis міг написати дійсний Поляк. З другого боку анальоґія між Польщею й Угорщиною послужила була 1697 р. французькій партії в елекційній аґітації, коли в уста „Унґарії“ вложено пересторогу: „Моя дорога сусїдо, виджу, що маєш богато женихів; остерігаю тебе, щоб не вибрала за мужа Німця, бо нехибно можеш надїяти ся такого самого поважаня, яке я маю від мойого цїсаря“[2]). Зразків обопільних компліментів між польською й угорською шляхтою маємо в тім часї богато. Навіть сторонні люде добачували психічну близкість між обома „народами“[3]).

В однім напрямі єсть характеристична ріжниця між Польщею й Угорщиною. В релїґійній полїтиці ролї обох країв зовсїм протилежні. Угорська привилейована суспільність обороняючи „старинні вільности“ від централїстичних заходів австрийського абсолютизму, борола ся також против католицької реакції, сполученої з тим абсолютизмом, і підіймала знак релїґійної толєранції для протестантів і православних. Як сказав я — се один з симпатичних боків тодїшнього національного руху серед Мадярів. Не то у Польщи. Тут жерелом і підпорою католицької не то реакції, а й завойовности була не династична полїтика, не стремлїннє королів до монархічного абсолютизму, а противно, сама суспільність, зависно охороняючи свої полїтичні і соціяльні привилеї, ішла щораз дальше і щораз безоглянднїйше шляхом релїґійної нетерпимости, католицької виключности, ворожої супротив протестантів і православних. Ся ріжниця в полїтично-культурнім напрямі ударяє нас зараз, коли прочитуємо напр. манїфести угорської й польської опозиції, писані майже в однім часї

---

[1]) Thaly K., Tört. Kalászok, Pest 1862, ст. 123—206.
[2]) Otwinowski 207. Пор. Załuski II, 438.
[3]) Mémoire du marquis de Bonac sur les affaires du Nord 1700—1710 (Revue d'hist. dipl. III, 388).

(1704) і мабуть в літературній залежности один від одного[1]). Коли в угорськім віє дух волї-віри, то в польськім чути подув релїґійних війн[2]). Инакше по противнім від опозиції боці. Габсбурська полїтика була наскрізь католицька, так що нераз не знати, чи вона більше служила династії чи Римови; натомість Август II, хоч Веттини відограли таку визначну ролю в історії реформації, з легким серцем змінив віру й особисто був толєрантний, коли не байдужний в релїґійних справах; в кождім разї полїтичні інтереси клав він висше релїґійних[3]).

В однім і другім краю аристократично-републиканська опозиція шукала помочи поза межами власних держав, у абсолютних, ворожих аристократичним елементам монархів: вільнодумна угорська — у архикатолицької Франції; правовірно католицька польська — у лютеранської Швеції; потім обі, забувши, що були „переднїми мурами“ християнства, просили

---

[1]) Автори конфедерацийного манїфесту мали, очевидно, Ракоцієвий грімкий голос перед собою, як се видно з поодиноких фраз. Якраз в часї варшавського зїзду пробував в Польщи і був у самій Варшаві лїтературний автор Раковцієвого манїфесту — Павло Радай, що ішов в посольстві до Карла XII. При сїй нагоді став угорський манїфест популярним у Польщи. Одначе і що до змісту і що до форми манїфест Раковція стоїть о цїле небо висше польського.

[2]) У манїфесті Раковція з д. 7 червня 1703 р. (в дійсности на поч. 1704 р.) читаємо: Quem adhuc latet coloratus turbatae in regno religionis praetextus? Sane religionem impedire, patriis prout et imperialibus admissam constitutionibus, ut per hoc labefactatae religionis libertati illudere possint, communi cum Bohemis indifferenter oppressis exemplo, res Austriacis dudum exercita. Натомість в акті варшавської конфедерації 19 цвітня 1704 р. учасники присягають, що будуть передусім „боронити св. римської віри, церков божих“, а дальше — законів, вільностей і т. ин.; а межи головними закидами королеви читаємо: liberum et clamorosam religionis saxonnicae exercitium in locis publicis cum summo scandalo regni catholici etc. Се сполученє полїтичного патріотизму і релїґійного фанатизму продовжаєть ся в Польщи ще дуже довго. Барська конфедерація — один із прикладів тої прояви.

[3]) В поглядах своїх на полїтичне становище духовенства був король дуже радикальний: „Духовенству не можна давати за богато власти... Нехай воно у своїх власних справах має повну волю, але не світських! До якої релїґії не признаєте ся — не допускайте, щоб клир зріс маєтностями і грішми, записуваними йому на смертній постели. C'est un mal comme le chancre, qui est incurable et qui s'aprandit, si on n'y porte de remèdes à temps (Regel pour la posterité). В дійсности практика Августа стояла далеко від сеї теорії: і в Польщи і в Саксонії духовенство побіч шляхти мало високе полїтичне значіннє, король навіть не пробував поважної боротьби з ними.

помочи й захисту у Магометового наслідника; себе ж обопільно підпомагали ще найменше. І в Угорщині і в Польщи заходами протекторів доходить до детронізації королів. І тут і там при чужоземній підмозі виступають претенденти до власти. І кн. Раковці і Станїслав Лєщиньский мають між собою богато схожого не тілько в історичній долї, а навіть в особистім характері: оба молоді, інтеліґентні, доволї освічені і лїтерати, оба фільософічної вдачі, оба безмірно амбітні, оба без енерґії та сильної волї, оба однаково цілують руку, що їх зробила вигнанцями з рідного краю — оба стали знарядом противісторичних течій, причинили ся до руїни власних країв та для обох пізнїйша традиція була ласкава: оба стали національними героями, оба однаково несправедливо, Раковці стілько справедливійше, що його доля більше траґічна.

В однім і другім краю полїтична боротьба менше була еманацією внутрішнього укладу сил, а більше рефлексом великої европейської полїтики, знарядом хитрих дипльоматів, для цілей, що лежали далеко від полїтичних інтересів обох країв. Сю пасивність ролї Річипосполитої схарактеризував дуже влучно сучасний хроніст: To wielkie nieszczęście było Rzptej, że ona naowczas za szczęściem cudzem musiała się obracać[1]). Се можна сказати і про Угорщину.

III.[2])

§ 1. Рід Раковці на Угорщині; його історичне значіннє; молодість Франца II; початки його прилюдного житя; підозріня австрийського правительства і нагляд над ним; гурт панської опозиції; зносини з Францією і зрада Льонґваля; арештованє, вязниця, процес і втека.— § 2. Характеристика Раковція і Берчейнія; ролї обох конспіраторів; ґенеза й аналїза їх змови; їх полїтичні пляни; становище Туреччини й Польщі; справа еспанської сукцесії; заходи французької дипльоматії.

§ 1.

Як знаємо, угорська суспільність при кінци XII в., в усїх майже своїх верствах, на аристократичних вершинах і серед

[1]) Otwinowski під р. 1709, § 19.

[2]) Критичний огляд жерел і лїтератури до історії угорського повстання 1703—1711 і його звязей в Польщею поданий в окремім (I) додатку на кінци праці; тут зазначую тілько скорочені титули.

найнизшого посспільства, була настроєна ворожо до представників австрийського панованя. Треба було тілько чоловіка, що умів би використати призбираний запальний матеріял, кинути в нього один спільний поклик, як-так зорґанізувати його, і забезпечивши зверхню поміч, розпочати боротьбу, зробити ще одну, останню пробу оборонити державну окремішність Угорщини; поводженє на початок було певне, доки тілько могло стати неґативної енерґії в цілім руху. Якийсь час мрії патріотів-автономістів та недобитків-куруців були привязані до особи Тикилія. Та надія на нього гасла раз-у-раз, разом з тим, як нещастило ся Туркам; карловицький мир зобовязував Порту держати палкого маґната на припоні, і він був інтернований в Нікомедії за Босфором. Очевидно Тикилї не переставав снувати мрій про поворот на Угорщину, про відновленє війни під опікою „угорського патрона“ Людвика XIV; зносини з ним, з французьким сторонництвом у Польщи та з конспірацийними кругами угорського панства не переривали ся до кінця житя його (умер 1705 р. в 50 р. віку).[1] В міру того, як гасла надія на Тикилія завзяті вороги Австрії почали оглядати ся за новим чоловіком, який своїм іменем і майном та особистою відвагою міг би потягнути за собою ширші круги до повстаня. Такий кандидат, якому могло пощастити ся красше від инших, уже був на Угорщинї. Був се Франц Раковці, шаришський наджупан, пан величезних маєтностей в північній Угорщинї і власник славного історичного імени[2]). І дійсно, останній акт боротьби угорської шляхти

---

[1]) Тикилїєва переписка з Туреччини зібрана у Magyar Történelmi Emlékek, irók, XXIII—XXIV; тут листи до гетьмана Яблоновського; цїкаво, що Тикилї постійно думав здобути польський індіґенат і набути в Польщи маєтність, очевидно як догідний етап повороту на Угорщину; ще недовго перед смертю робив заходи відкупити добра Блажова, які колись мав його отець (XXIII, 165—170; XXIV, 551—2).

[2]) На початку своєї полїтичної каріери писав ся Раковці: Franciscus D. G. princeps Rákóczy de Felső Vadász, comes [haereditarius] de Sáros, dux Munkacsiensis et Makoviczensis, dominus perpetuus de Sáros-Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Ónod etc. Князївський титул тут узурпований, він міг уживати тілько титулу „князя римської держави“, як зразу й робив Раковці (переступаючи в р. 1703 Карпати умістив він на своїх хоругвах знаки: F. R. D. F. V. S. R. I. P., себто: Fr. Rak. de F. Vad. Sacri Romani Imperii princeps). Пізнїйше прибули ще нові титули, а в хвилї найбільшого поводженя, 1707 р., писав ся він: Franciscus II D. G. S. Rom. Imp. et Transilvaniae princeps Rákóczi, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes, pro libertate confoederatorum regni Hungariae statuum et

сплїв ся нерозривно з іменем і долею сього молодого вельможі, так що сьогодня годї їх розмежувати від себе, годї означити докладно, де кінчила ся справа національно-полїтичної боротьби, а де починав ся інтерес domus Rákóczianae в протилежности до domus Austriacae[1]). Обі справи сильно впливають на себе: з одного боку угорське повстанє має в собі щось з династичного характеру (мініятура одночасної боротьби Штюартів), з другого — його провідник здобув собі в історії мадярського народа славу головного національного героя, який дочекав ся напів містичного культу серед земляків.

Франц Раковці мав дуже високе понятє про свій рід. Сю зарозумілість впоювано в нього змаленька, до того власна незвичайна амбіція та обставини житя піддержували і розвивали сю гордість. Що правда, серед сучасних йому панських родів Угорщини й Семигорода ніякий не міг іти йому під пару, навіть високоталановита родина Бетленів. До кінця XVI в. Раковці не мають ніякої визначної полїтичної ролї — се одна з середньобогатих шляхотських родин північної Угорщини, аж ціс. Рудольфом піднесена до степеня маґнатів розбогатїла наданями, купном і подружями[2]). Зараз 1606 р. Жиґмонд Раковці був короткий час семигородським князем, а син його Юрій (I), жонатий з Зузанною Лорантфі, яка принесла йому богату Мункачівську домінію, володів Семигородом довший час (1630—1648) і виступав 1648 р. кандидатом до польської корони. По нім князював (1648—1660) син Юрій II, в р. 1648 кандидат на „козацького" князя України, опісля 1657 р. претендент до

Ordinum ut et Munkácsiensis et Makoviczensis dux, dominus haereditarius in Sáros-Patak etc. На вигнаню по 1711 р. звичайно уживав скромного, справдї дїдичного, титулу: comte de Sáros.

[1]) Про „дім" свій згадує Раковці часто, як ось: Ultimum me esse domus meae, cui Austriaca offensissima est (Confessiones 41). Історично сей антаґонїзм не зовсїм правдивий.

[2]) Rákóczi, часом Rákóczy — се прізвище уроблене на подобу наших на: ський і цький. Rákócz = Раковець, назва, яких доволї на Угорській Руси і Словаччинї, очевидно словянська; Rákócz-i = з Раківця або Раковецький. До якого Раківця треба привизувати се імя, докладно не знати, мабуть до того, що в Землинській столици недалеко Михайловець (Nagymihály) (пор. Szirmay, Notitia topogr. pol. com. Zemplén. §§ 130 і 131; його ж Notitia hist. § 315); в кождім разї з сим Раківцем звязана історія княжої родини. Маєтности родини Раковці в часї її розцвіту лежали переважно на етноґрафічній території Угорської Руси. І взагалї, в історії закарпатської України рід сей грає дуже визначну ролю. До неї маємо надію повернути колись окремо.

польської корони, спільник Хмельницького і Шведів, учасник плянів на розбір Польщі, що закінчив свій похід на Польщу катастрофою і втратою княжого стола. Жінка його — Софія Баторі, остання з того роду, по смерти мужа повернула до католицтва (Раковці були завзятущими кальвінами) і в тій вірі виховала свого сина Франца „I“, якому задля того та задля молодости (1660 р. мав 15 літ) не судило ся бути князем[1]); він став тільки дідичним наджупаном Шариша. Жінкою його була Олена (Ілона) Зріні, дочка засудженого на смерть (1671) хорватського бана Петра за участь у змові маґнатів, остання в тім роді. І муж її був також втягнений у сю змову принадою удільного князївства, але від тяжшої кари спасла його мати, що була в ласках у цїсаря і єзуїтів. Інтернований на маковицькім замку умер молодо (1676 р.), полишивши двоє дітей Варвару Юліянну і Франца Леопольда, якому припала голосна роля проводиря угорського повстаня. В р. 1682 горда вдова вийшла другим разом замуж за „короля куруців“ Емериха (Імре) Тикилія, що саме тоді був на вершині своєї слави і певний турецької підпори снував мрії про удільне князївство на Словаччині. По віденськім погромі, коли Тикилї боров ся при турецькім боці, жінка його замкнула ся в Мункачеві і боронила його хоробро до р. 1688. Стративши засоби живности і надію на поміч Тикилія, здала замок цїсарським військам. Її завезено у Відень. Тут визначено дітям опікуна в особі кард. Колоніча й уміщено їх на виховане в монастирських школах. Молодого Франца послано в єзуїтську колеґію у Найгавс (Neuhaus, Jindřichův Hradec) в Чехії, пізнійше в Прагу на т. зв. фільософічну студію при университеті. Опікун старав ся зробити з нього духовника, одначе молодий Раковці не піддавав ся намовам, і повернув 1692 р. у Відень. Матери вже не застав; її позволив цїсар удати ся до Тикилія в заміну за захоплених ним двох цїсарських ґенералів. В р. 1693 відбув Раковці подорож по Італії, а по повороті 1694 р. дістав від цїсаря грамоту на повнолітність, маючи ледви 18 літ житя. Переважно проживав у Відни, обертаючи ся в кругах німецької аристократії[2]). Неза-

[1]) Ще за житя батька семигородські стани вибрали його на князя і султан затвердив, з вимовою, що не відступить від кальвінїзму; одначе в заколоті по 1660 р. найменше було мови про його права до Семигорода, головно з огляду на неприхильність Туреччини.

[2]) Сестра його ще перед тим вийшла за цїсарського ґенерала ґр. Ґоберта Апрмонта (Aspremont), що жив також переважно у Відни.

баром оженив ся, без відома і против волї цісаря, з німецькою княжною Шарльотою Амалією Гессен-Рейнфельс. Її отець виробив йому у цісаря потверджене титулу „князя римської імперії“ і він увійшов в широкі круги і посвоячив ся з ріжними німецькими княжими домами. Тим способом станув висше своїх предків, які женили ся тілько в Угорщинї[1]).

В тім самім роцї (1694), разом із признаною повнолїтностю, став Раковці шаришським наджупаном (comes), що йому належало ся правом дїдичности. Ся хвиля замикає ту частину його житя, що т. ск. лежить поза межами історичного значіння. Тепер же, мимо молодих лїт, самою силою обставин мусів він

---

[1]) Сам Раковці згадує про своїх кровних свояків у Польщи. Споріднене було дїйсно, хоч далеке і не кровне, а се через родину Баторі з Шомльов. В родових деревах воно представляєть ся ось як:

а) Баторі:

Стефан сем. воев. († 1534)

- Стефан († 1586) ж. Анна *Ягайло*
- Криштоф († 1581)
  - Ґризельда, 1583 м. Іван *Замойский*
- Андрій
  - Стефан, 1598 ж. Софіа *Костка*
    - Андрій ж. Анна *Закржевска фон Фельден*
      - Софія († 1680) м. Юрій II *Раковці*
      - Гедвіґа м. *Люпстовский* (?)

б) Раковці:

Жигмонд († 1608)
- Юрій I († 1648)
  - Юрій II († 1660) ж. Софія *Баторі*
    - Франц I († 1676) ж. Олена *Зріні* (1682 *Тикилї*)
      - Франц II (1676—1735) ж. Шарл. Ам. *Гессен-Рейнфельс*

в) Костка:

Станїслав, санд. воев. († 1556)
- Криштоф († 1599)
  - Софія 1598 м. Стефан *Баторі*
- Іван († 1581)
  - Анна м. Олекс. *Острожський*
  - Катерина м. Адам Єронїм *Сенявский*

(Nagy Iván, Magyarország családi czimerekkel I, X; Żychliński, Złota księga szlachty polskiej XXX; Niesiecki VI, X. Раковці згадуючи про своє свояцтво з Сенявскими (Conf. 138) був мабуть під впливом книжки єзуїта Дуриєвского про родину Костків, що вийшла у Кракові (1702) саме в часї побуту Раковція в Бережанах).

увійти у сферу важних політичних питань своєї вітчини[1]).

Якийсь час нічого не змінило ся. Молоденький наджупан більше перебував у Відни, проганяв час забавами і дармованєм в аристократичних кругах, мало займаючи ся справами свойого уряду. Тимчасом зайшли важні справи, які повернули його увагу в інший бік. В його землинських маєтностях вибух хлопський бунт (1697). Селяне (переважно „руської віри") доведені до розпуки податковими здирствами і військовими утисками зворушили ся під фірмою Тикилїя, а навіть раді були б проклямувати Раковція своїм ватажком. В австрийських кругах почали дїйсно підозрівати його у змові з підданими і зносинах з Тикилїєм[2]). Мав навіть вийти приказ арештованя його. Він дізнавши ся про се, поспішив чим скорше у Відень, щоб скинути з себе всякі підозріня, і тут зручним маневром розігнав грізну хмару: він предложив цїсареви заміну своїх угорських маєтностей за яке князївство в Німеччинї[3]). Здивувані тим проєктом двірські круги, хоч не сповнили того бажаня, полишили князя у спокою, одначе почали його мати ще більше на оцї[4]). Він

---

[1]) Жерелом для пізнаня сих молодих лїт Раковція служить передусїм його автобіоґрафія (Confessiones 5—43); дальше під його впливом написана Histoire des révolutions d' Hongrie (I, 149—153); вкінци на архівних матеріялах оперта студія K. Thaly-a, II Rákóczi ifjusága (1881). Остання моноґрафія Márki-я, II Rákóczi F. I (1908), не принесла майже нічого нового в тім напрямі.

[2]) Мінїстер Кінскі впевняв його: non esse enim ignaram aulam correspondentiarum mearum et collusionum mearum cum inimicis imperatoris; nec deesse documenta, ex quibus me consciam et famentorem rebellionis subditorum meorum fuisse demonstari posset (Conf. 61). On mit tout en oevre pour le faire accuser ou soupçonner d'entretenir des correspondances avec la princesse sa mère, qui étoit à Constatinople (Hist. des rév. I, 153). Підозріння що до бунту були певно безосновні; деякі зносини з матїрю чи там Тикилїєм можливі, хоч могли бути і невинні; певного одначе не було нїчого.

[3]) Statui proponere cambium omnium bonorum meorum haereditariorum pro aliquo principatu in imperio et provinciis haereditariis domus Austriacae (Conf. 60).

[4]) Пор. цїсарський рескрипт Воєнній Радї: Man möge ihn bei seinem Versprechen festhalten, das er in Wien jüngst getan, gegen die Rebellen zu dienen, man sollte ihm selbst das Kommando eines Regimentes versprechen; verfange aber das Mittel nicht, oder mache er sich dringend verdächtig, dann müsse man sich seiner Person versichern, aber nicht durch die im Augenblicke gefährliche Gewalt, sondern mit guter Manier (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, II, 98—9); пор. Confessiones 64).

почав бути обережним, скілько взагалї се було можливо у двайцятькількалїтного палкого, молодого й амбітного чоловіка. Селянські розрухи були скоро здавлені на вдоволене як Раковція так і всеї шляхти, що при всій ненависти до „Німців“ помагали їм щиро і хоробро карати патріотичних хлопів... По сих подїях Раковці зблизив ся більше до кругів північно-угорської шляхти і почав переймати ся їх автономістично-опозицийним світоглядом полїтичним. Особливо знайомість його з ужським наджупаном, ґрафом Миколою Берчейнїєм (Bercsényi Miklós), мала рішучий вплив на дальший напрям дїяльности і на всю його дальшу долю. Він то під німецьким одягом Раковція відкрив угорське патріотичне серце — як писав сам князь[1]).

Коло них ґрупувало ся цїле товариство людей, близьких собі соціяльно-полїтичним світоглядом, найважнїйші між ними три брати Сірмаї і тілько ж братів Ваїв. При всяких урядових і приватних сходинах розмова часто повертала на пекучі питаня угорської полїтики: абсолютизм, дїдичність монархії, упадок Семигорода, нескликуване сойму, октройоване податків, військовий утиск, а над усе відсунене шляхти від усіх головних державних справ і найвисших урядів — все те ознаки зросту абсолютизму й централїзму, що проявили ся по 1697 р., а особливо енерґічно по карловицькім мирі (1699), який був видимим знаком побіди габсбурської полїтики над угорською державною ідеєю. З огляду на все те, в тїснім кружку Раковці-Берчейнї виростає плян оружного повстаня[2]) і проба порозуміти ся в тім напрямі з „угорським патроном“ Людвиком XIV[3]).

В піхотнім полку герцоґа Баденського, що стояв у Пряшеві, був капітан Льонґваль (Longueval), родом Бельґієць, чоловік симпатичний і дуже очитаний, який зблизивши ся до Раковція умів здобути його необмежене довіре так, що допущено

---

[1]) Nec sine admiratione et consolatione animadvertit ille me sub vestitu Germanorum Hungari et vere patriae filii gerere cor (Conf. 67).

[2]) Ultimus saeculi (1699) nempe labebatur annus, quo currente inter familiares discursus accepta mutua fide de remedio malorum et miseriarum regni cogitationes meas patefacere inchoavi comiti Bercsénio, quod, praevie, jam tot annis solicitationibus, quaerelis publicis supplicibusque libellis ad aulam caesaris tentatum, nullam mutationis reliquerat spem; et propterea non amplius de horum reassumptione cogitavimus, sed de excussione jugi, quo colla nostra aggravata sensimus (Conf. 70).

[3]) Communi (amicorum) opinione conclusimus intentiones nostras regi Galliae communicare et patrocinium ejus exorare (Conf. 72).

його до політичних плянів, що були тайною тілько обмеженого кружка побіч Раковція і Берчейнія. Він то, користаючи з довшої відпустки задля родинних справ у Лієж, згодив ся занести у Францію листи французькому королеви і міністрови Барбзіє (Barbesieux). Поніс їх в перших днях падолиста 1700 р., а в лютім 1701 повернув з загальною прихильною відповідю Барбзіє, і з устним прошенєм, щоб для дальшого порозуміння Раковці прислав повновласти від себе і спільників. Се останнє домаганє могло здавати ся дещо дивним, і дійсно, товариші, між ними Берчейні, не радили ще посилати таких повновластей. Одначе горячий і недосвідний Раковці був невдоволений тим і не хотів переривати переписки, яка підбивала в нім амбіцію і написав з початком лютого у Мункачи другий лист міністрови з подякою за прихильність короля й обіцянкою прислати в короткім часї бажаний документ, і передав тому ж самому Льонґвальови. Сей одначе зрадив його. Здаєть ся був він взагалї тайним аґентом призначеним до боку Раковція, після підозрінь 1697 р.[1]) В слід за тим наступило арештованє Раковція 18 квітня 1701 р. на шаришськім замку[2]). Одночасно арештовано

[1]) Раковці сам не був певний, які були мотиви зради Льонґваля. У згадуванім вже письмі з р. 1706 (призначенім для тих комітатів, що вступали ся за вигнаними єзуїтами) говорить він, що Л. був насланим конфідентом єзуїтів: Jesuitae nostras per suum a domo professa Viennensi emissarium, capitaneum Longueval a nobis, quanquam primum resistentibus, obtentas literas ad regem Galliae transmittunt et easdem Viennae imperatori manifestant etc. (Horváth IV, 279). Пізнійше одначе, у своїй автобіоґрафії, не міг рішити, чи Л. був agent provocateur, чи звичайний зрадник: Ignoro ad hunc usque horam dolosum huius hominis procedendi modum, et num ad tradendum me ab aula subornatus, an ad hoc scelus patrandum a propria malitia inductus fuerit (Conf. 104).

[2]) На 18 квітня кладуть звичайно дату арештованя Раковція (Szirmay Endrének önéletrajza — Tört. Tár 1882, 416; Pálóczi Horváth György naplója — M. Tört. Emlékek, irók, XXXI, 247); Pulay János, Szathmári békesség — M. Tört. Emlékek, V (Pest 1865), 192. У своїй автобіоґрафії подає він день 28 квітня (Conf. 105), одначе ся дата неправдоподібна, коли вже 23 квітня венеціянський посол міг згадати про арештованє (Malagola, Franz II Rákóczy und der ungarische Aufstand — Deutsche Revue, 1907, I, 91). Хоч є ще й инші дати арештованя (пор. Krones op. cit. I, 341), за певну можна мати тілько 18 квітня (Szalay VI, 52; Horváth IV, 268; Fessler IV, 529; Thaly, Bercsényi II, 307; Acsady, M-ország Tört. I Lipót és I József korában, 542; Márki I, 177).

кількох з кружка, названих Льоніґвальом, які одначе якраз нічим не був причасні в тій політичній кореспонденції; головний же побіч Раковція учасник тайних плянів Берчейнї, довідавши ся випадком про небезпеку арештованя, утїк чим скорше у Польщу.

Арештованого Раковція привезено при кінци мая у вязницю у Вінер-Найштатї (Wiener-Neustadt) і замкнено в тій самій кімнатї, що й його дїда по матери бана Петра Зрінї. Почав ся процес, в якім Раковці стояв на прінціпіяльнім становищи некомпетенції суду, домагаючи ся угорського, на основі угорських законів; що до самої вини, то старав ся всякими способами удавати невинного, викручувати ся, буцїм то переловлений лист писаний був до анґлійського короля, і складати вину на самого головного свідка — Льоніґваля. Процес поступав черепашим кроком, тим більше, що почали ся заходи жінки Раковція і єзуїтів, як оповідано, навіть самої цїсаревої [1]), щоби ратувати князя. Жінка вдала ся за поміччю до короля пруського[2]), анґлійського і шведського; навіть не без успіху [3]). Та найважнїйше те, що княгиня приєднала команданта замку капітана Лємана. Він поміг Раковцію втекти з вязниці в ночи з 6 на 7 падолиста 1701 р.[4]) і за те був засуджений на муки і смерть[5]).

Раковці пійшов слїдом Берчейнїя — чим скорше перебрав ся у Польщу.

§ 2.

Коли приходить ся схарактеризувати Франца Раковція, то згори треба відділити від себе два боки його індивідуальности.

---

[1]) Се тверджено навіть на Тайній Радї (Tört. Tár 1897, 391).

[2]) Лист з Відня 23 квітня 1701, див. Dr. Marczali H., Regesták a külföldi leveltárakból — Tört. Tár 1882, 149.

[3]) Misit uxor mea quendam cubicularium cum literis legatorum Angliae et Borussiae regum, per quas nomine principalium suorum assecurabatur, se habere ordines, ut negotium eliberationis meae agant (Conf. 111). Лист до шведського короля 15 жовтня 1701 (Márki, II Rákóczi F., I, 197).

[4]) Побут у вязниці й утека розказані докладно в автобіоґрафії Раковція (Conf. 109—126); пор. акти Тайної Ради (Tört. Tár 1897, III); кілька інтересних подробиць подає мемуар Бонака (Affaires du Nord — Revue d' histoire diplomatique 1889, 388 і д); поза тим докладно у Ваґнера (II, 739); Theatrum Eur. XVI, 72—74 й ин.

[5]) Засуди у M. Tört. Eml. ir., XXVII, 441—3.

Инакше виходить образ, коли беремо його як чоловіка; инакше знов, коли оціняємо його політичну ролю. Що до першого — то голоси всїх сучасників, які були коли небудь у близших зносинах з Раковцієм випадають для нього майже завсїди прихильно. Висший зріст, гарна кріпка будова тїла, симпатичне, хоч повне змислової пристрасти лице[1]), панський, майже маєстатичний вигляд і зверхня огрядність робили приємне вражіннє, з окрема приєднували йому богато прихильности серед жіноцтва. Освіту здобув середню, одначе вроджена інтелїґенція і практика житя розвинули її; він став навіть замітним письменником. Його французький мемуар про війну 1703—1711 рр. — се твір не без лїтературної вартости; а його автобіоґрафічні „сповіди" (в латинській мові) дають зразок глибшого фільософічно-релїґійного, до містицизму близького ума. Богата його полїтична і приватна переписка, попри часту много- і пустословність, показують нераз темперамент і поетичний розмах. Говорив і писав кількома мовами, по латиньски навіть дуже добре, по французьки добре вивчив ся аж у пізнїйших лїтах, говорив по італїйськи, з словянських мов знав руську і словацьку; хоч знав нїмецький язик зовсїм добре, не писав на нїм нїчого. Пильність і работящість ішла у нього в парі з охотою до забавного і втїшного житя; дипльоматичну кореспонденцію полагоджував переважно сам. У зносинах з людьми здобував їх поважанє і щиру прихильність, навіть у людей самолюбних. Се було причиною, що хоч в його окруженю було повно інтриґ і зависти, він сам оставав звичайно понад полем боротьби, і як у краю, так пізнїйше на вигнаню, против його особи не підіймав ся ніякий поважнїйший голос. З тими усїми прикметами він зовсїм не був пасивною людиною. Він був відважний і хоробрий, небезпека його манила[2]), як се видно з легкодушної майже необережности у перших зносинах з Францією. Лагідний у зверхнїм поведеню, палкий і пристрастний в почуванях, фізичних і психічних. Одною з головних прикмет його характеру — се високе цінованє свойого роду і незвичайно, до хоробливости розвинена амбіція та манія бути удільним володарем. Ся прикмета затемнює полїтичний бік його історичної ролї і спричинює, що його особиста доля побіч траґічних мо-

[1]) Один з очевидців (французький мемуарист Сен-Сімон) бачить в лици „татарський" тип; з поміж знаних його портретів один (з р. 1694 у Маркія I, 136) дійсно показує деякі монґольські прикмети.

[2]) Amabam pericula, merebar moriri in illis (Conf. 104).

ментів має деяку комічну примішку; на його історії після 1711 р. видко щось зі світа „Les rois en exil“.

З його характеристикою як чоловіка вяжеть ся одно окреме питанє, яке завдавали собі нераз історики не вміючи його гаразд розвязати: Коли він по повороті з Італії зявив ся на Угорщині, тамошні круги політичні приймили його з великою радістю; його імя було для них синонїмом „давних добрих часів“; одначе зараз розчарували ся: Раковці не відповідав їх бажаням; по мадярськи забув говорити, носив ся по нїмецьки, взагалї був сильно винародовлений[1]. Се виступило ще яркійше при нагоді селянського бунту. Перестрашений підозріннями з боку віденських кругів почав свою відчуженість від мадярства ще більше маркувати; виминав Угрів, службу держав нїмецьку[2], а навіть, як уже згадано, просив цїсаря, щоби йому заміняв угорські маєтности. Се викликало ще більше здивуванє і жаль серед угорської шляхти[3]. Скілько було щирости, а скілько удаваня в тім поведеню? — отсе питанє ставлено вже нераз. Відповідь зовсїм ясна тепер вже неможлива[4]. Що Раковці нераз удавав льояльність супротив ВіднЯ — се безсумнївне. Та з його „сповіди“ виходило б, що се удаванє було від самого початку. В дійсности мусїло бути инакше. В перших лїтах він був справдї відчужений від Угорщини і знїмчений, хоч певно не збув ся нїколи родинних традицій. З мадярських кругів

---

[1]) Discessi (1694) in Hungariam, in qua profecto magno, sed prae timore Germanorum summe occultato, incolarum applausu exceptus fui; sed profecto brevi post adventum meum semper attoniti mirabantur vernaculae linguae oblivionem, peregrinum vestitum et mores, et tepescente affectu praeconceptisque praejudiciis cuncta ex contemptu gentis procedere credebant (Conf. 41). Хроніст Череї подає навіть буцїм то автентичний висказ Раковція, що як би він знав, що одно його ребро має угорські симпатії, готов його вирізати і викинути (Katona XXXVI, 160).

[2]) Aulam tenebam e Germanis et extraneis compositam. Hungarorum vitabam conversationes, qui omnia acta mea contemptui nationis adscribebant (Conf. 60).

[3]) Nemo mihi de regni et patriae rebus loqui praesumpserat, de quibus aliqui praecedentia et autoritate praediti nobiles inter se gemebant..., quos tum mores, vestibus et vivendi ratio et praecipue meus pro imperatore in motibus rusticanis patefactus zelus tenebat alienatos et timidos (Conf. 67).

[4]) Нїмецькі історики підчеркують нераз Раковцієву гіпокризію, як темний бік характеру; мадярські ж толкують се примусом і раді б тут бачити живучість національної свідомости з самих молодих лїт героя.

взято його ще майже дитиною (12 літного) і цілих шість літ виростав серед чужих, між тим у кругах, що з гори і з неохотою дивили ся на Мадярів. Вплив окруженя мусїв запустити глибше корінне — се закон людської природи. Хто знає, як би віденський двір не був так відгороджений від суспільности і як би позбув ся докучливої неохоти до молодого маґната, а противно притягнув до себе й обсипав почестями та пхнув його на дорогу карієри в цїсарській службі — певно не мав би в нїм пізнїйшого небезпечного ворога. Та амбітний Раковці відчув скоро зимно, яке віяло з тих сфер; знайшли ся люде, які вміли розбудити родову гордість і національну свідомість[1]), пізнїйший побут на Угорщинї та особисті знайомости з тамошньою аристократією довершили дїла — і з винародовленого панича виріс бунтівний Мадяр і небезпечний претендент. Як отже початкове знїмченє мусїло бути зовсїм щире і природне, так само розвій родової і національної свідомости, в даних обставинах, не тілько природний, але й доконечний.

Инше дїло ся пересадна льояльність, яку Раковці показав з нагоди селянського бунту; вона дуже пахне гіпокризією, і так її у Відни зрозуміли. Одначе й вона мусїла бути до певного степеня щира у молоденького, 21 літнього чоловіка. З ходу подій виходить недвозначно, що бунт заскочив його несподївано і настрашив не тілько з боку т. ск. політичного; він, як і богато инших з угорської шляхти, перепудив ся також соціяльним характером бунту, бо селяне не дуже то докладно відмежували „Нїмцїв“ від „панів“; і в своїм дальшім розвою рух звернув ся як раз против сих останнїх. Раковці бояв ся дїйсно за свої маєтности[2]). Страшна перспектива утратити маєтности могла й сердечному патріотї подиктувати плян заміни їх за... певні. Тому то він і йому подібні благають у цїсаря військової оборони і дуже жваво помагають „Нїмцям“ „успокоювати“ поспільство; правительство, наполохане Тикилієвим іменем, взяло ся

---

[1]) До таких належав м. и. його шваґер ґр. Апрмон (Conf. 41).

[2]) Imperatorem adii, fatalium eventuum meorum seriem retuli et inopiam meam omnibus bonis amissis detegens levamen petii... Animatae plebis furori necesse fuerat obviare, ne totius Hungariae incolae aequali jugo oppressi et onere gravati se illis conjungerent; qui sine ulla resistentia nobilitatis depopulabantur bona et Germanos ad internecionem quaerebant... Bonorum meorum proventibus destitutus, nec imperatore succurrente, aere alieno aggravare me cogebar... (Conf. 57, 59).

дійсно остро й очистило себе від закиду, що се воно підбунтовало селян против панів... З того всього бачимо, що до 1697 р. Раковці справді під німецьким одіннєм міг мати й напів-німецьке серце і він не зовсім мусів удавати і грати ролю Валенрода[1]).

Та разом з тим безустанні підозріня Відня, сліджене за таємними зносинами його з Тикилієм і саме підозріне, що він міг викликати доволї грізний масовий рух, — все те, по успокоєню селян, мусїло підбивати його амбіцію і впоювати в нього переконане про свою велику політичну вартість та викликувати в уяві приманчиві перспективи на будуче... Тепер гіпокризія могла б бути психольоґічно оправдана, до того часу ледви; анї вік анї загальний характер його рішучо не надавали ся до такої будь що будь майстерної ролї.

Коли ж маємо зобразити Раковція як полїтика з голосним історичним іменем, то характеристика мусить випасти куди блїдше ніж як приватного чоловіка. Наперед важне питане, скілько в його діяльности було власної родової й особистої амбіції, а скілько було зрозуміня (хочби в аристократично-автономістичнім напрямі) потреб Угорщини і бажаня їй служити — дуже трудне до розвязки. Дійсного патріотичного почуваня заперечити у Раковція не можна; всеж таки се пересада бачити в нїм олицетворене любови рідного краю. Очевидно, патріотична струна по 1711 р. звенить у нього дуже сильно й симпатично, та до того часу, серед самої „патріотичної" діяльности ся струна має троха сумнївну вартість. Діло в тім, що особисті мотиви й амбіції, як уже зазначувано, грали у нього дуже значну ролю і переплїтали ся з загально-національними, нераз на шкоду сих останнїх[2]). Ідея княжого стола в Семигородї була у нього така

[1]) Вже свідомою осторожностю треба назвати його неприсутність на віденськім зїздї нотаблїв 1698 р. Adfui tum ego quoque Viennae, sed a consiliis eorum abstinui me, quamvis vi officii adesse debuissem; affligebar multum patriae miserias circumspiciens, de qua agitata consilia ministerii viennensis in frequentatis Germanorum societatibus melius noscebam quam congregati magnates (Conf. 66).

[2]) Цікаво, що „патріотизму" більше в його мемуарах, призначених для широкого світа, нїж в інтимних „сповідях". Помимо того він в сих останнїх впевняє: Credidi praeterea obligaminis juramenti mei fuisse manutenere leges patrias, sublevare miseros, eliberare pupillos et orphanos ab intolerabili jugo, quod ipsis contra jus et aequum impositum fuerat... Abfuit a me ambitio et dignitatis majoris aut coronae acquirendae desiderium, sed eo non obstante regebat me vanum illud

сильна, що розбивала австрийсько-угорські порозуміня, оперті на далеких уступках в користь автономії й великопанських інтересів Угорщини.

Та подібні „гріхи“ прощають ся дуже радо, а навіть переміняють ся в політичні „дорогоцінности“, коли людина на сім обєктивнім політичнім поли розвинув в повнім блеску признаки таланту, волї і дїла. Та у нашого героя всього того дуже маленько. Як політик він зовсїм пасивний, рефлекс французької політики, який поза рами зачеркнені інтриґантною французькою дипльоматією не виступив й одним щасливим кроком. Недостача самостійности, політична наївність і дивний оптимізм, брак швидкости й рішучости в орієнтованю, а кріпкої волї й енерґії в дїланю, недостача умілости відділяти головне від бічного, важне від другорядного, та незнанє людей, лихий їх добір і невмілість панувати над ними — отсе головні перепони в успішности його справи. Остання хиба проявляла ся в слабости до деяких людей — головно до Берчейнія, на якого здав найголовнійшу частину свого завданя, підриваючи його з самого почину. Вкінци велика неощадність в такім положіню, в якім він був, — се також грубий полїтичний гріх. І як з одного боку його особисті прикмети стрічали у сучасників симпатію, так його політична діяльність викликувала часто гострі критичні замітки й докори[1]. Шановано його хиба стілько, що вину всїх невдач і промахів майже однодушно звалювано на його ґенералїссімуса Берчейнія.

Вкінци ще на одну прикмету Раковція як політика годить

desiderium aut potius delectamentum contentationis propriae (Conf. 69). Та се було писано 20 літ пізнїйше, коли всї його буйні політичні пляни представляли суму руїну безповоротної минувшини!

[1]) Ось кілька зразків: Ce pauvre prince, qui a une source inépuisable de chimères hongroises dans l'esprit, ne veut pas voir que toutes ces puissances se contenteront de ne point le favoriser... et qu'il n'a que l'empereur seul à redouter... Il veut ne prouver tous les jours que c'est son malheur qui l'a brouillé avec tous ces voisins, à moi qui ai vu de mes yeux que c'est son ambition démesurée qui l'a mis dans l'état où il se trouve (Des Alleurs au roi 2. II. 1708).—Les secours d'argent que le roi [Людвик XIV] donnoit, quoique très mediocres, auroient suffi pour former et pour entretenir un bon corps de troupes reglées; mais l'argent fut dissipé et employé à des choses vaines et inutiles, les officiers rebutés, les troupes découragées etc. (Mémoire de Bonac). Остру і влучну критику Раковцієвого правлїння в р. 1710 дав шведський офіцир Клїнкенштрим у меморіялї для австрийського правительства (Haus- Hof- und Staatsarchiv, Russica). Болючу автокритику читаємо часто у мемуарі (Hist. des rév. II).

ся ще дати позір, а се на його становище в конфесийних справах. Як сказано, був він глибоко релїґійний[1]); та католицька його ревність не була сполучена з фанатизмом і нетолеранцією; противно, для некатоликів був повний вирозумілости і умів конфесийні справі підпорядковувати полїтичним[2]). В тім напрямі його погляди зовсїм годили ся з загальним настроєм угорських опозицийних сфер, про який була мова давнїйше.

Як згадувано, ріжні голоси сучасників дають більше-менше подібну характеристику Раковція, і то в кориснім напрямі, очевидно не як полїтика, а як чоловіка; за те сучасні гадки про його товариша — Берчейнїя, ідуть в напрямі противнім; образ, на який складають ся сї голоси, не дуже то принадний.

Ґраф Микола Берчейнї з Сейкеш не міг величати ся дуже старинним родом. Що йно в XVII в. вибив ся сей рід на верх, будучи католицьким та йдучи переважно між цїсарськими прихильниками. Ґрафський титул здобув що тілько сам Микола 1689 р. за заслуги в турецькій війнї, в якій взяв участь покинувши Тикилїя. Був командантом Сеґеду, а від 1691 р. наджупаном Уга, в критичній хвилї 1701 р. старав ся здобути уряд північно-угорського ґенерала. Жонатий був наперед з Християною Гомоннай-Друґет, яка принесла йому великі маєтности в північній Угорщинї; другий раз оженив ся 1695 р. з Християною Чакі, людиною старшою (сам мав тодї 30 лїт), але розумною й енерґічною[3]). Під кінець XVII в. належав Берчейнї до найбогатших людей в Угорщинї; його головний замок в Унґварі, славив ся великими богацтвами, гучними бенкетами й удїльно-княжою обстановою. Було щось з прикмет parvenu у сього гордого маґната: швидка маєткова і полїтична каріера підбивала його амбіцію щораз більше, головно у військовім напрямі, і давала

---

[1]) Про коротку хвилю деякого вільнодумства див. Confessiones 45.

[2]) Conf. 158—163. Зразки його поглядів на конфесийні справи мали ми вже в І-ій главі. Сю його полїтику розуміли добре сучасники. Так ось добре поінформований Бонак пише: Tekeli, dont la fortune avoit été si brillante, ayant affecté de soutenir le parti des protestants en Hongrie, aliéna tous les catholiques. Le prince R., quoique zelé catholique, de même que le comte B., profitèrent de cette faute: ils ne firent point de distinction de religion et réunirent par là tous les peuples de Hongrie dans leur intérêts. Для одних тілько єзуїтів не мав Раковці такої вирозумілости, маючи їх за безсумлїнних полїтичних інтриґантів, готових все і всюди до зради (Horváth IV, 627, н. в. VI, 279).

[3]) Про родину Берчейнї див. монографію K. Thaly-a, A székesi gróf Bercsényi család (1470—1835), доси три томи.

скоро відчувати обмеженість поля для дальших успіхів. Перепони лежали в політичнім положінню краю, в абсолютизмі й централізмі нового режіму. Звідси то зрозуміла ся незвичайна, навіть як на угорського автономіста, просто фанатична ненависть до всього що „німецьке". Сї почуваня були так сильні, що по нещасливім закінченю повстаня він тілько сам оден не упав на дусї, сам оден був неприступний ніякій гадцї про капітуляцію, сам оден тілько не сумнївав-ся- анї на хвилю в кращій будучности угорської справи. Та ся прикмета менше означала сильну, непереможну індівідуальність, як більше незмірно впертого і фанатичного чоловіка, повного еґоїзму і зарозумілости, хоч обдарованого великим, без сумнїву, розумом. Що се не герой, перед яким чуємо мимовільну пошану, без огляду на його особисті хиби, про се свідчать згідно голоси сучасників.

Берчейні поза тїсним родинним кружком мав тілько одного щирого приятеля — самого Раковція, приятеля, що не спроневірив ся йому нїколи. Та якраз сей вірний приятель і товариш полишив нам може найострійшу характеристику свого першого мінїстра[1]). Він приписує Берчейнїєви одну з головних причин невдачі повстаня, найбільше тому, що через нього неможлива була згода серед куруців. Він зражував дуже людей, був для всїх прикрий або своєю грубостю, або їдкістю й іронїєю. Власних поглядів держав ся дуже вперто, инші легковажив; в радї блищав він вимовою, а в дїлї був дуже хиткий і нерішучий; невдачі приписував постійно иншим. Його підозрівано, що стремів до княжої власти, що замотав Раковція в безвихідне поло-

[1]) Ecrivant ces mémoires devant la Vérité Eternelle et mettant à part toute affection humaine, je dois avouer que la personne, mais plus encore le génie, les inclinations et les moeurs du comte Bersény ont été un grand obstacle à la conciliation des esprits des seigneurs hongrois... Plusieurs n'auroient pas voulu se mettre en parallèle avec lui, bien loin de vouloir être sous son commandement. Le génie donc du B., qui ne pouvoit sauffrir l'égalité, paroissoit dur et insupportable à ses inférieurs; il étoit inconsidérément mordant, et satirique dans la familiarité, léger dans la gravité, aigre et méprisant dans la repréhension; opiniâtre estimateur de ses propres sentimens, il méprisoit la plupart du tems ceux d'autrui; éloquent en paroles, hésitant dans l'action, flottant dans le doute; vague et indéterminé dans le conseil, à cause de la vaste étendu de son esprit, il abtribuoit toujours aux autres les mauvais événemens... Du reste, étant doué d'un génie fort vaste, il pénétroit facilement les affaires; mais il savoit rarement démêler les talens des hommes et leur capacité... (Mémoires sur la guerre de Hongrie, p. 40—41, в Hist. des rév. II).

жіннє, що його зовсім опановував і зробив знарядом у своїх руках і т. ин.[1])

Очевидно не всї закиди були оправдані; передусім не можна впевнити, щоб він мав які небезпечні наміри що до самого князя; більше тут було впертости, зарозумілости й нещасливої руки, аніж злої волї. Між закидами, які робили йому сучасники, важне місце займає велика жадоба гроша. Хоч сам Раковці рад оборонити приятеля від сеї хиби, все ж таки богато на тім правди. Се певно, що нїхто з участників повстаня, навіть сам Раковці, не покинув Угорщини так добре, на далеку будущину, обезпечений, як саме Берчейнї. Слїдкуючи за долею угорських еміґрантів по 1711 р. не можемо увільнити ся від прикрого почуваня, бачучи з одного боку тяжкі злиднї визначних заслужених людей, а з другого ситого і скупого Берчейнїя. Про се докладнїйше опісля.

У відносинах між Раковцієм і Берчейнїєм полишаєть ся богато ще невиясненого достаточно. Сюди належить передусім питанє, хто з них був spiritus movens у полїтичних плянах і дїлах. Читаючи твори Раковція, маємо враженнє, що всьому почин і напрям давав сам автор, а Берчейнї грав зовсім другорядну ролю. Та голоси деяких сучасників впевняють нас инакше, що якраз дійсним головою й керманичем був Берчейнї; й деякі теперішнї історики схиляють ся до тої думки. Докладне розясненє сеї справи вимагає ще докладного розслїду; правда мабуть знайдеть ся в серединї. З окрема беручи перший момент їх спільної полїтичної дїяльности, конспірацію й порозуміннє з Францією, при близшім розслїдї мусимо прийти до погляду, що оба capi rebellium (так зовуть їх часто віденські урядові акти) мали рівнозначну ролю, доповняючи себе взаїмно: істо-

---

[1]) Le comte B. plus fin et plus habile que le prince R. profitent de sa vanité, l'élbouit par des apparences exterieurs des respect et de soumission, s'attira le principal maniement des affaires, se fit donner le commandement général des armeés et ne laissant au prince R. que les fasteux dehors de la puissance souveraine, songea à se rendre maitre de tout, non pour faire mieux que le prince R., mais pour assouvir son avarice et se précautionner contre les accidents d'une fortune dont il avoit éprouvé les sigueurs (Bonac, Mémoire sur lès affaires du Nord).—Esprit vain et féroce. Nul n'avait autant d'influence sur le prince... (il) se rendu maître absolu de l'esprit du prince R., n'etouffe pas les vaines et vastes idées qui ne tendent toutes qu' à leur perte commune (Des Alleurs 2. II. 1708). Найприхильнїйшу характеристику подав Du Héron (Thaly II, 391).

ричне імя, молодеча амбіція й палкість ішли в парі з мужеським завзятєм і розвагою[1]).

Розяснене політичного значіння сього першого момента вдаряє на значні трудности, як у своїй ґенезї так у дальшім розвитку[2]). В мотивах конспірації 1700 р. треба очевидно відме-

[1]) Що сам Раковці не був тілько фіґурантом в цілій справі, говорить не тілько він сам, але й історія самих листів, у другім був він навіть одиноким ініціятором. Очевидно його участь мала й важну формальну вартість, даючи догідну фірму для загряничних зносин, якій рівної не було серед угорських опозицийних кругів (Sola enim fuit persona mea, quae consideratione domus meae, majorum meorum, aequalium inter se unire potuit, consilia et exterorum principum christianorum conciliare amicitias — Conf. 67). Про важну участь Берчейнїя свідчить знов його утеча, переконане віденського правительства, яке дуже намагало ся вхопити його, та — найважнїйше — його полїтична дїяльність ведена у Польщи 1701 р.

[2]) Найперша трудність та, що доси незнаний автентичний текст листів Раковція у Версаль і взагалї не відкрито ще актів процесу його. „Сповідь“ дає дуже небогато до розясненя справи, все ж таки виходить з неї, що 1) лист до короля з перших днїв падолиста 1700 р. (ad initium novembris — Conf. 102) був неадресований і дуже загально стилїзований, коли Р. міг боронити себе викрутом, буцїм то лист писаний до анґлїйського короля (Conf. 113); 2) в нїм були натяки на опозиций-ний настрій в Угорщинї і можливість повстаня (non negavi continere eas terminos, qui de suscitandis motibus suspicionem oriri possunt) та прошене опіки над краєм (Conf. 116); 3) була мабуть згадка про зносини Раковцієвих предків з Францією (Conf. 72); 4) перший лист до Барбзіє був мабуть тілько формальним порученєм післанця (Conf. 102); 5) відповідь мінїстра зазначувала прихильність короля Р—єви (pronum in me regis sui animum denuncians — Conf. 103); 6) другий лист до того мінїстра містив тілько подяку за королївську прихильність й обіцянку прислати незабаром бажані повновласти (Conf. 104), і взагалї був зовсім инакший від першого листа до короля (sensus enim primae epistolae differens a secunda differentem exposcebat explicationem — ibid. 108); 7) corpus delicti був тілько у листї до короля, і се було б доказом маловажности листів до мінїстра; 8) обвинувачувано Р—ія в двох справах: а) в кореспонденції з французьким королем, б) в конспірації з маґнатами; закиди що до сеї останньої були переважно неправдиві (quarum maxima pars figmenta fuere — Conf. 112). Стілько дає Раковцієва автобіоґрафія. З неї виходить (ст. 113), що ориґінал листу до короля був у руках властей (инакше він не мав би нїякої доказової вартости); звідси правдоподібний висновок, що лист не був зовсім доручений (воно було навіть небезпечно), а відповідь Барбзіє була фальсифікатом, щоб більше витягнути доказового матеріялу. Се поясняло б також обставину, чому австрийський уряд не подав до прилюдної відомости повного тексту листів, а тілько 2 роки пізнїйше, вже по смерти мінїстра Барбзіє, їх короткий зміст. Се стало ся, коли появив ся не зовсім зрозумілий

жити загальні від особистих. Сї останні слідні не тільки у Раковція (як се висше зазначено), а й у Берчейнія. Оба, кождий у своїй сфері і власнім напрямі, почували себе придавленими

End-Urtheil in der auf Befehl Kaysers Leopoldi, als Königs in Hungarn wider Franciscum Ragoczy, in puncto rebellionis et perduellionis allergnädigst anbefohlnen Inquisitions-Sache und des darüber vorgenommenen Criminal-Processes, 30 Apr. 1703 (Lünig, Teutsches Reichs-Archiv, part. spec. cont. I, p. 498; Mercure hist. et polit. 1703, 479; виписки у Катони XXXVI, 1703). Тут дата листу до короля положена на 1 падол. а зміст поданий так: Згадавши з почестю прихильність французької корони для своєї родини запевнив, що він сам і цїлий край покладають надію на короля як на батька опікуна й визвольника свойого; що невдоволені стани тільки бажають користей для короля; що ситуація нїколи не була догіднїйша й опіка короля дала б тепер красші наслїдки; що він сам буде дбати про користь Францїї з піетизму, який одідичив по батьках. Зміст листу до мінїстра з того самого дня переданий словами: Потвердивши сї наміри, зазначив, що віддавець листа дуже добре знає всї справи і дасть інформацїї про пляни його всїм, кому можна завірити. Відповідь Барбзіє мала бути датована 18 грудня: Листи одержані і післанець вислуханий, король піддержить наміри в своїм часї; більше скаже післанець. Знов 11 лютого 1701 р. мав князь писати королеви (sic!): Угри прийняли надію французької опіки, подану мінїстром, з великою радістю; віддавець листа виявить причину, чому не послано бажаної повновласти від найзначнїйших Угрів; незабаром буде послана разом з забезпеченєм тривкої вірности як загалом усїх Угрів, так особливо самого Р—я. До сього листу додана мала бути ширша інструкція для Льонґваля в справі французької підмоги для Угорщини: щоб король старав ся приєднати Польщу і Туреччину для піддержуваня Угрів та прислав офіцирів, мінерів й інжинєрів. Дальше Людвик XIV мав через Гамбурґ і Ґданськ дати 2-мілїонову підмогу і пенсію Р—єви у сумі 200 000 лїрів, як тільки підписані комітатами повновласти будуть послані у Люксембурґ і Мец; змовники зобовязали ся вибити ґарнїзони у Мункачеві й Унґварі і присилувати до здачі; те саме зробити з иншими віддїлами, коли б діставши французьку поміч увійшли в Угорщину три армії, одна у Семигород під Тикилїєм, друга на Тису, третя на Кошиці; короля запевнено, що Р—і маючи 10.000 війська прихилить собі цїлу Угорщину, потягне навіть за собою шлезьких лютеранів і чеських гуситів; для обговореня справи потрібна розмова з французьким послом у Римі або Фльоренції; вкінци треба прихилити для справи Анґлїю й Голяндію. — Льонґваль мабуть впевняв, що такі порученя діставав він в інструкції для дальшого веденя справи; се одначе неправдоподібно; всї ті пляни не були дійсними проєктами для Людвика XIV, хоч би й устними, а тільки відгомоном полїтичних і розмов і плянів, обговорюваних у кружку змовників; в їх дусї дїйсно працював Берчейзї у Польщи. — Як бачимо, то зміст листів, не вважаючи на підозрілість мінїстрової відповіди, хибний адрес листу з лютого 1701 р., додаткову інструкцію та инші пляни Р—я, доволї годить ся з вказівками „Сповіди“; отже тим способом можна б

і глядїли виходу для своєї енерґії у стремлїннях до власти й почестей. Та сї зерна могли прийняти ся і виростати на придатнім ґрунтї загальних полїтичних відносин в Угорщинї. Берчейнї репрезентував світогляд і тенденції аристократичної автономічної опозиції. Раковці — останки державних інтересів краю, спеціяльно почував себе правним спадкоємцем семигородського княжого стола. Майже одночасно, коли з причини селянського руху на князя упали перші підозріння, прийшов формальний кінець окремішности сього князївства; зреченє Апафія II усїх прав в користь цїсаря муїло болючо вразити Раковція, що до того часу без сумнїву бачив себе будущим князем Трансильванії. Чи й які були зносини його з Тикилїєм і матїрю, не знаємо; можна догадувати ся, що ся подія була причиною певної виміни почувань, які тільки ще більше відчужили князя від віденських кругів. Карловицький мир, що іґнорував зовсїм державні претенсії Угорщини й Семигорода, відбирав останню на-

---

підійти близько до дійсного змісту кореспонденції. — Та окрім сього жерела єсть ще одно, яке мотає питанє. Віденський придворний історіоґраф, єзуїт Ваґнер, подає у своїй історії цїс. Леопольда (1731, II, 737) буцїм то автентичний текст листу Р—я до Людвика XIV. Тут мова про ролю француського короля як визвольника й батька всїх угнетених, бажанє народу й автора здобути старинну волю, згоду й однїсть в краю, обіцянку прислати власноручні письма товаришів (singulorum autographa), найкращу нагоду для Франції зробити прислугу Угорщинї і самій від неї здобути користь в еспанській справі; нїмецькі кріпости нужденно знаряджені, а й без того легко упадуть; війну можна буде перенести в австрийські краї; потреба грошевої підмоги і 20 тис. війська через Польщу; королївський муж довіря має вести контролю над приходом і видатками і бути посередником між Угорщиною й королем; в разї успіху підмоги будуть звернені з угорського скарбу; як успіху не буде, змовники мають надїю на схоронище у Франції й постійну пенсію; вкінци бажанє, щоб король довів до полїтичної унії з Польщею. До сих бажань мав Берчейнї ще одно: щоб король виєднав у Турків коли не поміч угорським змаганям, то хоч невтральність. — Очевидно сей лист, у формі поданій Ваґнером, зовсїм апокрифічний. Він не годить ся анї з автобіоґрафією Р—я анї з урядовим засудом, і взагалї в даних обставинах був би зовсїм неможливий. Ваґнер мабуть сам скомпонував лист; він може й мав в руках процесові акти, тільки стягнув в одно оба листи й устні виявленя Льонґваля. Між сими остатнїми була може також ідея польсько-угорської унії, тільки що у згадуванім засудї пропущено се з полїтичних мотивів. — Як бачимо, конспірація 1700 р. ще далеко не вияснена. Невважаючи на се історики переходять коло неї дуже вигідно, подаючи її або за засудом, або за Ваґнером, або вкінци частенько компілюючи безкритично обі звістки. А час би вже вийти на чисту воду!

дію як автономістам так і Раковцієви на сповнене їх бажань і мрій. Чи могло отже бути щось більше природне, як злука сих обох невдоволених елементів?

Сі особисті й загальні стремління могли мати вигляди на якийсь успіх тілько серед відповідної ситуації як серед угорської суспільности, так у міжнародних полїтичних відносинах. Що до першого, то настрій ріжних верстов, особливо селянської, давав достаточну поруку, що нове повстане знайде симпатичний відгомін і підмогу в краю. Труднїйше, до того значно важнїйше діло було з заграничною полїтичною ситуацією.

В хвилї завершеня карловицькото мира Туреччина не могла дати традицийної підпори угорським сепаратистам, хоч конспіратори не тратили надії, що її буде можна ще заходами французької дипльоматії втягнути в війну з Австрією[1]).

Польща була також предметом уваги Раковція і товаришів, а саме новий король викликав деякі надії на піддержане угорського руху, успішнїйше нїж се було за Собєского, одначе не стало відваги чи нагоди увійти у близші зносини з Августом[2]). Простелити шлях до саксонського двора й польських полїтичних

---

[1]) Continuatae contra Turcas victoriae tantum genti barbarae incusserant timorem, ut nihil ab ea amplius sperandum supererat (Conf. 70). Що Раковці мав таки надію й на Туреччину, видко з його процесу, де йому доказувано, очевидно на основі зізнань Льонґваля, стремлїнне до відновленя турецької війни (Lünig l. c.).

[2]) Так представляв справу сам Р-і: Rescivi quidem ego, Viennae plurimum cum externis ministris conversans, regem Augustum non de toto correspondere spei [imperatoriae] aulae et principem, belli et mundanae gloriae avidum, bellum quaerere; sed nimisquam inconsultum periculosumque videbatur principi ignoto, ignotae aulae nostra consilia aperire (Conf. 70). З другого боку насуваєть ся підозрінне, що угорській опозиції не були тайні стремління Августа. Він, як знаємо, ще 1697 р. предкладав Людвикови XIV з свойого боку відкликане своїх наймлених військ з Угорщини і наїзд на Чехію і Шлезк (Legrelle III (1890), 473; Haake, Die Wahl Augusts — Hist. Viert. 1906, 52—53); і се дивно сходить ся з рахунками угорських змовників втягнути у спільну справу шлезьких протестантів і чеських гуситів (див. End-Urtheil). Й сам Август мусів мати якісь відомости про бажаня угорських змовників, як се видко з його меморіялу (серед 1700 р.) французькому королеви; про се буде мова низше. Можливо, що вже тодї були якісь полїтичні нитки між угорськими маґнатами й польським королем, і не панувала така повна резерва, як оповідає Раковці. Се не було через французького посла Du Héron-а, який зявив ся у Варшаві в маю 1700 р.; про се впевняє сам Раковці (Conf. 72).

кругів мала аж французька дипльоматія. Підмогу з боку Польші уявлювано собі менше-більше в тій формі, як се було за Тикилія (яворівський трактат 1675 р.)[1]). При тім відгрівано давнїйшу ідею польсько-угорської унії, яка мала б бути мабуть аж короною визвольного руху[2]).

На скору й дійсну поміч угорські мальконтенти могли рахувати тільки з боку Франції[3]), яка тоді заходила ся енерґічно коло того, щоб прихиляти собі сторонників для еспанської сукцесийної справи, яка задля смерти баварського княжевича увійшла на новий шлях в напрямі — невстереженої війни з Австрією. Французька дипльоматія мала трудне завданє: против габсбурсько-анґлїйсько-голяндської коаліції поставити иншу рівновартну силу по бурбонськім боці. З огляду на слабість Туреччини, занятє Швеції північною війною і невеличкі успіхи серед нїмецьких князів (приєднано тільки Вітельсбахів) було для Франції важною справою притягнути на свій бік Августа, не так в характері польського короля, як радше саксонського курфірста, та подумати про підготованє диверзії в габсбурських краях, очевидно й на Угорщині. Та з сею останньою справою не треба було спішити ся, її можна було відложити на кінець, коли вже війна почала ся би. Тимчасом несподіване відкритє конспірації поклало сю справу на дневний порядок скорше ніж того бажав Людвик XIV[4]).

---

[1]) Schlossers Archiv I, 322–3.

[2]) Ваґнер вкладає в лист Раковція до Людвика XIV такі слова: Quod ad regni gubernandi rationem politicam attinet, ni m. v. aliter censeat, iisdem cum Polonia electionis ac immunitatum legibus administrandum videtur, quin potius ut turcicae simul austriacae potentiae resistendo sit, e Polonia Hungariaque unum regnum efficiendum (II, 737). Очевидно, в листї нїчого подібного не могло бути; такі бажаня могли мати поки що тільки змовники межи собою.

[3]) В гуртку змовників розважувано також евентуальну поміч з боку Ганновера або Прусії, та їх приєднав собі цїсар (Conf. 70–71).

[4]) Висказувано в історичній лїтературі догадки, що конспірація Раковція і Берчейнїя була спровокована Людвиком XIV і його аґентами, особливо царгородським Феріольом (Pray, Hist. regni Hung. III; Horváth IV, 267, VII, 279; Fessler IV, 529; Márki I, 171); в дійсности на се нема нїякого певного доказу; так само й участь французького посла у Відни Вілляра (Villars) більше ніж сумнївна (Klopp, Der Fall des Hauses Stuart, IX, 67; Legrelle IV, 316); сам Раковці говорить ясно (Conf. 72), що не мав до нього довіря, хоч знав його особисто.

IV.

§ 1. Втека Берчейнія у Польщу; схоронище в Кальварії; знайомість з Менціньскими; побут у Варшаві; зближене до французького посла і до королївського двора; заходи австрийського посла; невдатна засїдка. — § 2. Раковці втїкає у Польщу; приїзд у Варшаву; стріча з Берчейнїєм; захист у Міньску; знайомість з Сїнявськими; переїзд на Русь; побут у Мощеници, Дикові і Бережанах; нові стараня австрийського уряду.

§ 1.

В хвили арештованя Раковція приятель його і найблизший учасник полїтичних замислів — Берчейнї вибрав ся саме з своєї маєтности Бруновець[1]) в дорогу у Відень, щоби добивати ся для себе нового визначного уряду. В часї спочивку у Тирнавії (Nagyszombat) дігнав його слуга арештованого Стефана Сірмая і звістив про все, що стало ся і що грозить самому ґрафови. Сей зрозумів небезпеку, як стій попращав ся з жінкою, звелївши їй їхати дальше у Відень, а сам повернув у Бруновцї[2]). Тут з сусїднїх гір мав можливість переконати ся, як відділ австрийського війська перешукував за ним замок. Переконавши ся, що йому нема чого дальше оставати в Угорщинї, рішив ся утїкати в Польщу, взявши з собою кількох вірних слуг[3]).

Вимпнаючи людей, міста й городи, верхами гір, серед небезпек з боку опришків, за те при грошевій підмозї єзуїтів, добирали ся втїкачі до польської границї[4]). Вдаючи прочан дійшли до Кальварії[5]). Тут виявив Берчейнї довірочно своє по-

---

[1]) Нїтрянська ст. над р. Вагом.

[2]) Мало се бути 21 квітня 1701 р. (Pálóczi Horváth, 247).

[3]) Il prit le parti de se retirer en Pologne avec quatre ou cinq de ses plus fidèles domestiques (Hist. des rév. I, 155[2]).

[4]) Про сї події оповідає, очевидно на основі оповіданя самого Б—я, автобіоґрафія Раковція (ст. 134) і за нею Histoire des rév. (I, 155). Инших жерел нема зовсїм; та се не перепинило історика Таля в моноґрафії родини Б—ї (II, 303—306) розмалювати широкий драматичний образ сеї втеки, позичивши красок і подробиць у фантазії. Між иншим неможливо, щоб дорогу з Бруновець до границї можна перебути у двох днях. — Про поміч від єзуїтів дивп Horváth loc. cit.

[5]) При польсько-угорській граници було дві Кальварії: т. зв. Зебжидовська в краківськім воєводстві і Пацлавська у руськім, коло Добромиля. У котру прибули втїкачі — трудно рішити зовсїм певно (Monasterium quoddam Calvariae a perigrinis undique frequentatum petiit — Conf. 134; Il alla au mont Calvaire, pélerinage célèbre et

ложінне одному з монахів. Монахи урадили віддати його опіції комусь із шляхти. В сусідстві жив небогатий та знатний іменем шляхтич Павло Менціньский, полковник у короннім війську, мабуть державець невеликої посілости[1]). Найліпшою рекомендацією для Берчейнія мало бути се, що сей полковник — як упевняли монахи — великий ворог Німців (очевидно саксонських військ). Він приймив їх дуже щиро, одначе не міг довший час удержувати у себе втікачів, тому віддав їх свойому своякови Казимирови, велюнському старості, богатому панови, що мав замок недалеко Варшави, у Міньску[2]). Берчейнієви було се дуже на руку, він знайшов у старості щирого опікуна і вірного приятеля; через нього міг зблизити ся до політичних сфер, яких тепер потрібував. Стало ся се у другій половині мая 1701 р.[3]) Староста дійсно подбав про те, щоб прихилити йому людей на королівськім дворі, головно міністра Байхлінґа, а через сього й самого короля. Се й удало ся. З початком липня дійшло до того, що король приймив угорського маґната на таємній авдієн-

peu éloigné des frontières — Hist. I, 161[2]). З огляду на се, що вони мали втїкати через Зілїнський (Zsolna) прохід виходить, що се була краківська Кальварія і сюди з Бруновець було дїйсно найблизше. З другого боку звістка про францисканський монастир, крім инших подробиць, велить бачити тут руську Кальварію (у краківській були Бернардини). В кождім разї догадка Таля (II, 306, 353), що тут мова про Ченстохову, не видержує нїякої критики.

[1]) A patribus persuasus fuit in vicinia degenten nobilem Mecsinskium invisere, qui in exercitu polonico officialis supremi in legione quadam vigiliarum praefecti fungebatur officio (Conf. 134). [Les religieux] les menèrent à un gentilhomme voisin, colonel dans les troupes de la République (Hist. des rév. I, 161). Що се був Павло М., вказує його військовий уряд (Niesiecki VI, 360; Żychliński I, 178). Належав він до лїнії дзялошинської, що мала свої маєтности в околици Дуклї, але сам мабуть не дістав землї, тілько його брати. Що саме мав він коло Кальварії, годї знати; певно тілько те, що був убогий (homme d'ailleurs fort loyal, mais assez pauvre, ensorte ne pouvant retenir le comte dans sa maison).

[2]) Habere fratrem capitaneum vielunensem magna autoritate inter nobilitatem palatinatus sui praeditum (Conf. 134). Frère du staroste de Viclum de la famille des Meteinski (Hist. I, 161). Був се Казимир, з лїнії жарецької (Niesiecki, Żychliński, op. cit.), яка постійно видавала велюньских старостів. Він не був братом Павла, тілько дальшим свояком, хоч можливо що якраз Павлів брат Михайло Микола, велюнський підстольник, був посередником в сїй справі. Таль зробив тут виленського старосту і велить втїкачам ходити аж у столицю Литви (II, 354–355).

[3]) Ді-Ерон згадує вже 26 мая про побут Берчейнія у Варшаві (Thaly II, 356, 358).

ції в камедульськім монастири у Белянах[1]) і робив йому надії на далекосяглу опіку над ним і цілою угорською справою[2]). Ще більше, бо справді щиро і горячо, займив ся Берчейнієм і його справою французький посол Ді-Ерон (Du Héron), який працював тоді завзято, щоб приєднати Августа для політики Людвика XIV, і від разу зрозумів користь із нової угорської афери і дбав про те, щоб таке саме розуміннє розбудити й у версальського двора. Усе заповідало ся гарно, Берчейні почав політичні заходи на широкі розміри, коли несподівано повиснув над ним меч... австрийського правительства і розвіяв оптимістичну злуду з перед очей.

Військові власти шукали були якийсь час за Берчейнієм в Угорщині. Появляли ся поголоски, що він перебраний в „руснацьке" одіннє перебуває серед угорських Русинів і роблено стараня, щоб його дістати в руки[3]); та незабаром цісарський посол у Польщи Штратман дав знати, що небезпечний конспіратор зявив ся у варшавських політичних кругах[4]). Той же посол додав мабуть при тім, що в Польщи не було б тяжко вхопити Берчейнія і доставити через австрийську границю. З одного боку почато переказувати поголоску про амнестію для втікача, щоби зробити його менше обережним[5]), з другого приготовлювано його арештованє при помочи посла та мінїстра Байхлінґа. Сей останнїй був завсїди сторонником австрийської політики і тілько лукавив прихильностю своєю до Берчейнія,

---

[1]) In Biali pp. Camaldulensium monasterio (Conf. 135). Очевидно се мова про Беляни під Варшавою (Маркі I, 211 зробив з того Бялу).

[2]) В Hist. des rév. читаємо, що король дав Берчейнієви quelques terres en Lithuanie pour sa subsistance (I, 161), одначе можна дуже сумнївати ся, чи се було дійсно; була се мабуть тілько якась обіцянка, про яку згадує і французький посол (7. VII. 1701): il (себто Август II) doit lui assigner une retraite dans une de ses domaines et lui donner de quoi subsister (Thaly II, 362); до сповненя ся обіцянка певно не дійшла.

[3]) Придворна Воєнна Рада поручила 28 червня 1701 р. північно-угорському головному командантови ґенералови Ніґреллї у Кошицях вести потаємну кореспонденцію з деякими довіреними „Руснаками" й обіцяти їм, що за виданє живого Берчейнія дістануть 1000 дукатів (Kriegsarchiv у Відни, Prot. Reg. 1701, VI, № 275; Exp. 1701, VII, № 190).

[4]) Штратман писав про се мабуть аж у початках липня; в кождім разї до 28 червня у Відни не знано ще про се.

[5]) L'envoyé de Pologne à Vienne écrit, qu'on a fait offrir à ce seigneur (Берчейнї) une amnestie; il ne paroit pas résolu de l'accepter... (Ді-Ерон до Людвика XIV, з Варшави 16. XI. 1701).

глядаючи тілько нагоди і можливости віддати його Штратманови. По довгих приготованях і деяких невдачах в половині падолиста був Штратман певний, що товариш Раковція впаде в руки його аґентів [1]). Без сумніву, цілий плян мусїв бути зроблений за згодою самого Августа, принайменше не против його волї[2]). А його мінїстер Байхлїнґ відограв — як на теперішні погляди — таки погану полїцейську ролю. Берчейнї дав себе підійти. Він повірив, що в Ченстохові перебуває емісар Тикилїя та бажає з ним розмовити ся, і поїхав туди з трьома слугами на конях (двома власними й одним від Менцїньского) і в товаристві буцїм то королївського комісаря задля безпеки,

---

[1]) Першим, що мав вислїдити й ухопити Берчейнїя, Военна Рада призначила мабуть на власне бажанє, капітана Вільдергана (Kriegsarchiv, Reg. 1701, 23. VIII, № 153: vollmacht zu handfestmachung des gr. Bercheny). Його місія одначе не повела ся; його, несвідомого краю й людий, зраджено і він мусїв утїкати з Польщі, передавши свою повновласть Іванови Йосифови Брікнерови, також австрийському офіцирови, що був одначе родом з Польщі (ein bekanntes landskind). Одночасно поручено ґенералови Гаслїнґенови, що стояв на Шлевку, щоби порозумів ся з Штратманом у тїй справі і визначив одного з старших своїх офіцирів під його розкази (KA. Reg. 1701, 6. IX, № 46). Гаслїнґен послав йому підполковника ґр. Ауерсперґа (KA. Exp. 1701, X, № 29), якому видано окремі повновласти (KA. Reg. 1701, 1. X, № 13). Штратман домагав ся ще одного офіцира і ґенерал післав йому ще капітана Брандта (KA. Exp. 1701, X, № 84). Ауерсперґ був уже десь в половині жовтня в Варшаві (KA. Exp. X, № 161), а в половині падолиста Штратман доносив у Відень, що вже все приготовав до арештованя Берчейнїя (KA. Exp. 1701, XII, № 140). Та в слїд за тим прийшла реляція Гаслїнґена, що оба офіцири, Ауерсперґ і Брандт повернули з порожніми руками (KA. Exp. 1701, XII, № 177).

[2]) Брікнер мав королївський паспорт, як потім показало ся; так само мабуть і инші офіцири. В оповіданю переказанім Бонаком головну ролю приписано королеви, він мав згодити ся на арештованє, коби тілько не у самій Варшаві, та зааранжувати атентат на Берчейнїя, а Байхлїнґ тілько мав бути виконавцем королївських приказів (Mémoire sur les affaires du Nord, 390). Та се мало правдоподібно. Певнїйше те, що розказано в автобіоґрафії Раковція (а за нею в Hist. des rév.), очевидно на основі оповідань самого Берчейнїя. Тут режисером атентату виходить Байхлїнґ: Aula Viennensis apertum consensum [на арештованє Б—а] non impretravit a rege, sed ministro persvasit etc. (Conf. 136). Beichling y étoit fort contraire et quoqu'il marquât beaucoup d'amitié à Berséni il avoit pris le parti de l'éloigner du roi et de le delivrer à l'ambassadeur (Hist. I, 162). Про поміч мінїстра згадує й низше наведене письмо Брікнера.

буцїм то в мінїстровій кариті[1]). По двох днях дороги, мабуть 15 падолиста, серед лїсів, коли Берчейнї спокійно мовив рожанець, напав на них віддїл польських кінних вояків під проводом австрийського офіцира Бріки ера, також Поляка з роду. Віз зупинено, одного слугу убито, иншого ранено. „Комісар" висїв спокійно з карити, а до Берчейнїя підійшов офіцир, вхопив за руку і приложивши пістолет до грудей приказав сидїти непорушно. Сей скоро зрозумів, що се не звичайні розбишаки, як зразу думав, і не гаючи анї хвилинки скористав з першого замішаня, вирвав праву руку, стрілив у противника і вискочивши з воза сїв на коня слуги Менцїньского і помчав лїсом, заки напастники отямили ся[2]).

---

[1]) З оповіданя Бонака (op. cit.) виходило б, що Б—ї сам просив у короля забезпеченя в дорозї; Раковцієва реляція знов говорить, що мінїстер майже накинув йому комісаря (Conf. 136; Hist. I, 162). Чи карита була дїйсно Байхлїнґова, чи Брікнерова — як він сам упевняв — не будемо рішати. Згадка Бонака про те, що Б—ї їхав на польсько-угорську границю, щоб розвідати ся про угорські справи, неймовірна. Королївським комісарем мусїв бути не хто инший як один з австрийських офіцирів (мабуть ґр. Ауерсперґ).

[2]) В подробицях сього атентату панує непевність. Бонакова реляція говорить, що арештував той самий офіцир, який їхав з Берчейнїєм (звав ся буцїм то Бретшнайдер), маючи за собою кількох кінних вояків. Оповіданя у Confessiones і Histoire des rév. тотожні з малими змінами. Дещо відбігає від того представленя атентату оповіданє самого Брікнера, і то у двох ориґінальних версіях, які подаємо низше. Згадана там скарга Менцїньского в краківських ґродських актах на знайшла ся; вона буде хиба в пиотрківських трибунальських. Суперечности, які виходять з тих варіянтів, мабуть вже останутъ нерозвязані.

a) Ioannes Iosephus Brykner laitnant просить у Воєнної Ради компанїї або капітанської ґажі: Nachdem der hauptmann Wilderhann vor einem jahr umb den rebellen Perzeni aufzusuchen und habhaft zu machen in Poln geschickt, während seiner inquirirung verraten worden und sich aus dem land salviren müssen, welcher mir aber seine mitgehabte kay. befehl übergeben statt seiner, weil ich auch im land bekannt war, gedachten Perzeny zu fangen, welches mir auch... gelungen, dass ich ihme Perzeni 12 meil von Warschau in einen Wald angetroffen, welchen mein eigener Gutscher mit pferd und wagen, ohne dem Perzeni etwas wissend, auf die Zhetogauer wahlfart 5 tag geführt selbigen attaquiret, gleich wehrlos gemacht und gefänglich genommen, indessen von einem bei sich gehabten Poläken einen schuss in den hals überkommen ich gleich aus dem wagen gefallen und 5 stund lang vor todten gelegen, das dato die tödtliche wunden noch nicht verheillet; welchen Poläken mein leiblicher bruder gleich darauf todgeschossen, meiner auch nicht wissend aus was versehung meine zuge-

Прибувши до найблизшого села і попросивши схоронища

gebene officier ermelten Perzeni die flucht in eine kirche nehmen und entfliehen lassen, der sich sodann weiters fortreteriret; worauf [ich] mich dann wegen des erschossenen Polacken aus dem land salviren, weilen des Perzeni protectores bei dem polnischen tribunal auf mich wegen des todten Poläken zur erscheinung stark getrungen, all mein hab und gutt derowegen verloren gehen lassen müssen. Признано капітанську ґажу (KA. Exp. 24. IV. 1702, № 250).

б) Капітан Брікнер просить охорони від польського суду: Ew. hochfürstl. gnaden excell. und gnaden geruhen sich gnädig zu erinnern, wie dass dieselbe nebst h. haubtmān Wilderhaan mich vermittels eines kays. ertheilten offenen patents authorisiret vnd beuolmächtiget, den in Pohlen flüchtigen hung. graffen Berceni cum adhaerentibus auffzusuchen vnd quovis modo dessen persohn mich zu versicheren vnd in ihro k. m. jurisdiction als den flichtigen rebellen zustellen. Nach deme ich nun in sichere erfahrung gezogen, daß diser Berceni von einem pohlnischen starosten (namens Menczyncsky) protegiret, alimentiret, mit dieses pferdt, wagen und bedienten, durch das königreich nach Warschaw vnd zurückh geführet wurde, so habe die sache, mediante ministro quodam regio, per stratagema dahin dirigiret, daß ich ged. B. sub specie amicitiae in meine hände bekhommen, vnd vnter begleitung einiger vermeintlichen threuen leuthen biß fast über die pohlsche granizen ohne argwohn gebracht, als ein nachgeschickhter bedienter von ihme Menczynsky mir gefolget, eingehohlet und ohnevermuethet hinterrückh mich gefährlich mit einem pistollenschuß verwundet vnd zu boden geleget, da dann er B. die gefahr vnd das dessein sechend sich mit seinem gewehr und hülff deß angekommenen Poläcken auß meinen händen gerissen vndt zurückh in Pohlen ad suum asylum et priorem protectoren salvieret, womit ich nicht allein von denen bey mir gehabten einigen Pohlen verlassen, sondern noch in meinem bluth ligend beraubet vnd völlig ausgezogen worden. Aber dises hat sich der ged. Bercenische protector damit nicht vergnügt, daß er seinen clienten wider in sicherheit gesezet, sondern hat mich ex capite raptus vis et violontiae criminaliter in castro cracoviensi angeklaget, vnd die sache praecipitanter per suas machinationes dahin gebracht, daß ich ex primo decreto sub termino 4 septimanarum mich persöhnlich zu sihtiren vnd über die gegentheilische criminalanklage zu defendiren citiret worden. Vnd obwohlen meine frau mutter per procuratorem nahmens meiner alles dienliche dagegen gesezet, so ist aber solches vmb so weniger attendiret worden, als meine persöhnliche sihtirung sub poena confiscationis omnium bonorum verlanget würdt. Nun khan ich ohne gefahr meines Lebens vber die confiscation meiner güther dise citation nicht pariren vnd in privato verandtwortten, waß ich pro publico et ex commissione i. m. verrichtet; es seye dan, daß i. k. m. durch dero in Pohlen anwesenden herrn envoyé extraordinair oder einen andern subdelegirten mich vertretten vnd das factum, quod non est meum, in castro cracoviensi durch die mir ertheilte patentes vnd allerhöchste approbation zu justificiren aller-

у пароха перебув якийсь час[1]) на костельній вежі, доки ксьондз витягнувши від утікача всї гроші не збув ся погонї, яка й туди погнала ся. Другого дня парох завіз переодягненого Угрина у сусїдне місточко до монастиря св. Филипа Нерейського[2]);

gnädigst geruhen wolten, zuforderist aber remonstriren zu lassen, daß diser Berceni criminis rebellionis et majestatis reus flüchtig worden, welchen der starost Menczynsky contra pacta inter regna Hungariae, Bohemiae et Silesiae ducatus cum regno Poloniae erecta, krafft deren selbiger disen rebellen ipso facto zu extradiren schuldig ist, kheine hülff, weniger einige protection ertheilen khönnen, oder mogen auch dahin zu insistiren, daß öffterwehnter starost seinen clienten stellen vnd soforth ihre m. erfolgen lassen, das hoche cracovische gericht aber mich ab omni actione particulari absolviren solle. Vnd zumahlen wegen diser action vnd erhebenen klage auch verfolgung deß starosten meine frau muetter bereits grosse vnkosten auslegen muessen vnd meine gütter durch deß gegenthl. infestationes in empfindl. schaden gesezet worden, annebst man mir auferlegt hat, die mitgewesene fuhr und andere leuthe, qua testes necessarios zu produciren, welches sowohl als die obrige schon erlittene und nach folge nöttige vnkosten, ein grosses betragen werden, so mir ex proprio zu leiden und zu bestreitten ex aequo et justo propter concurrentiam publici nicht aufzubürden seint. Solchennach... zum andern auch gnädigst zu veuordtnen, daß wegen der erlittenen vnd noch künftig leidenden nöthigen vnkosten auch zu gefügten muthwilligen schaden ex aerario caesareo oder aber (iedoch ohne vnterthänigstes maßgeben) aus des B. sequestrirten guethern die refusion und indemnisation verschafft vnd erstattet werden möge. Справу поручено ґр. Штратманови (Cons. bell. 23. VIII. 1702 — Haus- Hof- und Staatsarchiv, Saxonica).

[1]) По реляції Бонака аж 2 днн.

[2]) Sequenti diluculo clerica sacerdotis indutus (Hist. de rév. — travesti en cocher) comes ipso parocho comitante in vicinam urbeculam Studennam nuncupatam... deducitur. Назва місточка робить деякі трудности. Передусім не знати добре, де був виконаний атентат. Одна версія (Conf. i Hist.) говорить, що було се тоді, коли подорожні минули Пйотрків в напрямі до Ченстохови; друга (Бонак) — що се стало ся коло Рави, 12 миль від Варшави; так само раз говорить Брікнер; другий раз — що се було вже недалеко австрийської границї. В околици Рави і Пйотркова есть дїйсно місця (але не місточка) з подібною назвою як Studenna: Студзянки межи Вольборжем і Томашовом, Студзянка коло Іновлодзя, Студзянки межи Томашовом і Равою, Студзянки на півд. схід від Рави, Студзянек на півн. схід від Рави; з них тілько Студзянка лежить подальши головного шляху Пйотрків—Рава—Варшава. Куди саме заїхав Берчейнї трудно сказати на певно, найімовірнїйше таки у Студзянек (версія Бонака і перша Брікнера відповідала б тому найкраще). В кождім разї поправка Таля (II, 404) Studenna на Studin — Tuczyn (Тушин) зовсїм безпідставна. Також трудно згодити ся на усталену ним дату нападу 16 пад.

звідси переодїтий за візника дістав ся у Варшаву і попросив захисту у Ді-Ерона. Сей умістив його в домі французьких місіонарів під іменем „шляхтича з Литви“ Держовського. Так отже цїлий атентат закінчив ся компромітацією не тільки цїсарського посла, а й самого короля Августа, який старав ся тепер спекати ся всякого підозріння що до своєї участи в сїй справі. Для оправданя нападу пущено також поголоску, буцїм то Берчейнї був найнятий Францією зробити замах на цїсарську родину [1]). З другого боку — такий вислїд полїтичних заходів на польськім ґрунтї, які почали ся дуже надійно, пригнобили Берчейнія дуже сильно, морально і фізично; він почав думати навіть, чи не кинути би гіркого хлїба конспірації і не піти у Рим на прощу; тільки поголоска про те, що Раковці втїк із вязниції, заховувала ще іскорку надії...

§ 2.

Тиждень перед нападом на Берчейнія товариш його Раковці з молодим угорським шляхтичем Берзевічі, запасши ся також єзуїтськими грішми і векслями, утїкав що сили з Вінер-Найштату через Дунай в Угорщину, тут горі долиною Вага у спишський Подолинець, а звідси 12 падолиста перейшов польську границю. По трьох днях дороги станув у Кракові. Оглядаючи місто бачив гріб короля Стефана і з великим самовдоволенем думав про своє споріднене з ним. Звідси поїхав у Варшаву, тою самою дорогою, де виконано напад на Берчейнія. Заїхав на найдальше жидівське передмісте вдаючи Француза, щоби не звертати на себе нїчиїх очей, доки не довідаєть ся чого про Берчейнія. Про нього знав тільки, що живе у Варшаві „в ласках“ у короля. Пірнувши трохи у мутну передміську воду [2]), рішив по кількох днях доконче відшукати товариша. Під претекстом сповіди дістав ся (25 пад.) до французьких місіонарів і через них познайомив ся з Ді-Ероном, що жив у сусїдстві. Того самого дня зведено його з Берчейнїєм при великій осторожности (зразу не вірено чужинцеви, доки не вилеґітимував ся перстенем і доки Берчейнї не доглянув його лиця крізь розхи-

---

[1]) Депеші Ді-Ерона 17. і 20. XI. 1701 (переклад у Таля II, 406—8).

[2]) Conf. 130.

лені двері [1]). Оба приятелї остали кілька днів разом у місіонарів, незвісні, хоч на королївськім дворі знано вже, що Раковці у Польщи [2]).

Та довго тут оставати було годї: одно — небезпечно і для посла невигідно, друге — для них самих безкорисно. Потайки вдало ся їм бути (27 пад.) в Ловичу у примаса Радзейовского за порученем посла [3]), та довго так не могло бути. Тодї то Ді-Ерон продумав для них добрий захист; він рішив віддати їх в опіку давній французькій приятельцї Єлисаветї Оленї з Любомирських Сїнявській, жінцї Адама Миколи Сїнявського, воєводи белзького, славній у тих часах під іменем „воєводини белзької“. Тілько на той час не було її у Польщи; вона була з своєю мачохою у Карльсбадї. До її повороту дбав про угорських панів Менцїньский, ховаючи їх на мінськім замку недалеко Варшави [4]), Раковція під іменем „саксонського капітана“. Взагалї велюнський староста був їх щирим приятелем; Берчейнієви ще перед тим передав він лист до всїх управителїв своїх маєтків, що запевняв йому всюди захист і удержанє [5]).

На Різдво приїхала Сїнявска у Варшаву і Ді-Ерон зараз у ночи повів Раковція до неї, яка вже упереджена нетерпеливо ждала гостей перед домом [6]). З огляду, що дальший побут Угрів коло Варшави став зовсїм небезпечний з огляду на Штратмана й відданих йому королївських мінїстрів, ураджено не відкладаючи, що гостї зараз другого дня виїдуть на Русь, де тодї пробував сам воєвода. Раковці як французький, Берчейнї як німецький інжинєри поїхали туди і в перших днях 1702 р. стали жити у відлюднім, серед лїсів положенім дворі в Мощеници

[1]) Conf. 131—132; Hist. 160—161. Бонак оповідає, буцїм то Р—і знав уже про пригоду Б—я і від разу бажав бачити ся з ним самим (393).

[2]) Про втеку Р—я з вязницї писав Ді-Ерон уже 20 пад., а 24-го нотував погляд короля, що втїкач мусить бути у Польщи (Thaly II, 409—410; Conf. 131).

[3]) Du Héron 27. XI. 1701 (Thaly II, 416).

[4]) Nihil igitur melius repertum est, quam ut ad capitanei vielunensis, fratris Mencsinskii, castellum Minsk appellatum paucis Varsovia milliaribus distans recederemus (Conf. 138). Помимо сього так ясного означеня місця угорські історики пишуть про Минськ на Білій Руси (Márki I, 216).

[5]) Habebat enim comes Bercsénius patentes literas ejus ad omnium bonorum suorum gubernatores sonantes... (Conf. 138). Таль (II, 420) відносить сей паспорт хибно до Сїнявської.

[6]) Mémoire de Bonac, 394.

(коло Чесанова), де саме тодї був Сїнявський. Він приймив гостей щиро, тим більше, що його ґенеальоґічне дерево десь там стикало ся з Раковцієвим. Та ся близкість і прихильність, що витворила ся межи ними, не йшла — як побачимо — поза приватні межі, на полїтичнім поли її мало було видко. Полишивши гостям товариша в особі Француза-медика, відїхав воєвода у Варшаву на сойм.

Та не довго нове місце побуту угорських втікачів могло остати ся в тайнї. З поголоски, що в Мощеници ховаєть ся претендент до польської корони кн. Контї[1]), могли Штратманові аґенти дійти, який се саме претендент і поробити відповідні заходи. Тому то Угри, не чуючи себе безпечними серед лісів, переїхали у сусїднїй замок Диків, також власність Сїнявського[2]). Коло 10 лютого приїхав туди воєвода з жінкою і рішено, що й тут небезпечно дальше жити. Було до вибору, або розлучити обох товаришів і післати їх у далекі українські околицї, або умістити їх обох у Бережанах, розмірно безпечнїй кріпости. Гостї були очевидно за Бережанами, як не дуже далекими угорської границї, і туди переїхали чим скорше, десь у половинї лютого 1702 р. Тут, якийсь час незвісні нїкому, перебули вони більше року, в характері інжинерів, доки події на Угорщинї і ситуація в Европі не привела їх до прилюдного виступу на полїтичній аренї.

Довший побут в бережанськім замку, серед чудової околицї, зазначив ся глибше в особисто-приватнім житю Раковция. Межи молодим і палким 26-лїтнім князем, голосним своїми романтичними пригодами, та його опікункою, також у розцвітї краси і віку, яка до того, по звичаям тогочасного аристократичного сьвіта, зовсім не стреміла до ідеалу вірної жінки — виросла обопільна прихильність, яка ішла далеко... Для „воєводини“ був се один із епізодів її богатого житя, який мабуть не полишив глибшого слїду в її души; і воєвода, правдивий „муж своєї панї“ був у сїм напрямі як що несвідомий, то дуже вирозумілий. Полїтичні послуги, які вона робила для угорської справи (про них низше), мотивують ся у значній частинї її особистими почуванями для Раковция, мають на собі дещо з тої протекцийности, що звичайно йде в парі при вигодах для був-

---

[1]) Conf. 138.

[2]) В Confessiones: Driko; хибно відчитано зам. Dzikó; похибка несправлена перейшла в історіоґрафію.

ших коханків...[1]) В житю самого Раковція сї відносини полишили тривкійший знак і мабуть не остали без впливу на подружнїй розрив, який запанував опісля між ним і його жінкою[2]).

Для австрийського правительства була втека Раковція і компромітацийною і небезпечною. Коли воно з таким завзятєм добивало ся вхопити самого Берчейнїя, який сам собою і в частинї не міг бути такий небезпечний як Раковці, то зрозуміло, що по втецї сього прийшло ся накладати енерґії і заходів. З одного боку почали ся формальні процеси коло конфіскації маєтностей втїкачів[3]), на які серед австрийських і австрофільських кругів було богато хапчивих; з другого боку відновлено заходи, щоби дістати в руки обох конспіраторів. Наперед проголошено надгороду за доставленє Раковція: 10.000 ґульд. за живого, а 6000 за мертвого[4]). Коли ж виявило ся, що він у Польщи, поручено Штратманови вислїдити місце його побуту й арештувати. Та приятелї угорських втїкачів були дуже обережні. Сї вже другий тиждень сидїли в мощеницькім дворі, коли цїсарський посол щойно „впевнив ся", буцїм то вони в Варшаві у французького посла[5]). Мінїстер Байхлїнґ обіцяв йому і сим разом свою поміч, а щоби їй придати формальне оправданє, додано до укладу, який саме тодї довершував ся межи цїсарем і Августом, ще окремий „секретний артикул" з обопільним обовязком видавати полїтичних втїкачів[6]).

---

[1]) Бонак схарактеризував їх обопільні відносини, як випадало двоїракови Людвика XIV, дуже елеґантно: La castelane, depuis leur départ de Varsovie, ne trouva plus qu'elle avoit assez d'affaires pour y prolonger son séjour: elle parti pour la Russie, où elle fit honneur à ses nouveaux hôtes, en femme qui s'intéressoit autant à leurs personnes qu'à leur fortune... Ils ont établi les fondements d'une amitié qui peu avoir perdu quelque chose de sa vivacité sans rien perdre de sa solidité.

[2]) Жінка його, обвинувачувана в підмові при утецї, була під доглядом у Відни і Празї аж до 1706 р. Про її ревнивість диви Conf. 44; про пізнїйшу неохоту до неї Р—я також 187. Дискретні натяки на відносини до Сїнявської також 139.

[3]) Про се широко у Thaly-a II, 311—352.

[4]) KA. Exp. 1701, XI, № 110.

[5]) Daß der Ragozzi dahier und bey dem frantzösischen envoyé seine wohnung hat, ist mir von unterschiedlichen und einigen so sehr guten orth und mit solchen circumstantiis beygebracht worden, daß ich es vor gantz gewiß halte. З реляції Штратмана, у Варшаві 12. I. 1702 — H. H. St. A. Polonica).

[6]) Mehrgedachter von Beuchling hat mir versprochen, daß wan der Ragozzi so lange hier verbleiben solte, biß die allianz dem erwünschten success, wie er verhoffete, erreichen solte, zu dessen außliefe-

Та, як згадувано висше, Штратман довідав ся і про машеницький сховок. Зрадити мав один із слуг воєводи, бувший касієр, вихрест, видобувши від посла значну заплату[1]). Пороблено приготованя, щоби напасти на двір і захопити угорських змовникив[2]). Одначе воєвода Сінявский довідав ся якимсь способом про небезпеку для своїх гостей і перестеріг їх, порадивши перейти з Мощениці у диківський замок і там чекати його приїзду. Звідти, як знаємо, переведено їх скоренько у ще безпечнійше місце — у Бережани. Таким способом звірина знов вихопила ся ловчим-дипльоматам. Се одначе не спинило їх від дальших старань. Силоміць взяти втікачів було тепер годї, бо хиба треба було здобувати оборонний бережанський замок, а на такий крок не міг зважити ся і сам Август, не то Штратман із Байхлїнґом. За те легко міг взяти ся до такого завданя хто-будь із польських панів, для яких приватні війни, заїзди і т. п. були т. ск. конституцийним добром. І сим разом не хибувало лицарських одиниць, що раді були заробити яку поважну суму з цісарської каси[3]). Одначе й сї заходи не привели до ніякого

rung sein möglichste zu contribuiren (Тамже, в реляцій 12. I. і 26. I. 1702). „Секретний артикул" алїянсу був докладнїйшим означенем його першого пункту (про се низше) і зобовязував польського короля — daß ihre könig. mt. diejenigen, so aus Ungarn in das königreich Pohln sich retiriret und darinnen sich aufhalten möchten, so viel an ihnen nicht dulden lassen, sondern zu deren ausliefferung an i. kays. mt. allen möglichsten vorschub und beförderung thuen wollen. (Додаток сей датований 23. I. 1702). [1]) Conf. 138—139.

[2]) Es ist abermahl ein anschlag auf den Berzeni vor, ich hoffe, selbiger wirdt glücklicher, alß der vorige, von statten gehen. (З донесеня Штратмана 4. II. 1702, HHSt.A.).

[3]) Раковці згадує в автобіоґрафії загально про атентати в часї бережанського житя: Fuit quidam magnas in Polonia, cujus nomen, quia adhuc vivit, subticeo, magnae prosapiae, mihi pariter sanguine junctae, qui ad instigationem principis Jacobi... magnae pecuniae summa illi promissa, commissionem de capiendo aut occidendo me suscepisse passim credebatur... Nunquam enim nisi 500 plus minus militum manu comitatus saepe transibat per Brzezanium ad bona sua transiens, augmentabat quandaque hunc numerum, qui ex abjecta et desperata praedonum et plebis fece componebatur et illorum ope multa in occulto faciebat, quae praedonibus imputabantur (Conf. 140). Хто се був той маґнат, трудно рішити на певно. Ся характеристика (але не споріднене) нагадує котрогось Любомирского (Юрія догадуєть ся Маркі I, 225; Таль підозрівав, безосновно, когось з Радзівілів). — Мабуть чи не до того самого пана належить инша звістка про намір замордувати Раковція: У Відни зявив ся неназваний польський шляхтич і предложив плян, що разом з приятелями убє Раковція, очевидно за добру заплату.

результату; на приказ воєводи, чи радше його жінки, стережено замку як підчас війни.

Помалу у Відни почали привикати до побуту в Польщи угорських втікачів і навіть волїли, щоби вони бездїльно сидїли у якім панськім замку, замість — як ходили поголоски — перейти до Шведів й евентуально дати притоку Карлови XII вмішати ся в угорські й австрийсько-нїмецькі справи. А того цїсарська дипльоматія бояла ся як огня. Ще до того насильне усунене Ді-Ерона з Польщі (в осени 1702 р.) відбирало, як могло здавати ся, Уграм найревнїйшого опікуна і дорадника. Досить, що Раковці і Берчейнї маючи безпечний захист і деяку свободу могли розвинути живу полїтичну діяльність на користь давно обдуманого пляну.

(Далї буде).

При тім покликав ся на польського резидента у Відни Християна Ширендорфа. Сей потвердив солїдність оферентів і можливість предложеного пляну. Проєкт принято і шляхтичеви виставлено відповідну „асекураційну“ грамоту з підписом резидента як свідка. За те Ширендорф мав догану від свого посла Ваккербарта (див. Fischel, Studien, 153—156, тілько що дата „екскульпації“ Ширендорфа мусить бути хибна, не 1702 а 1703). Зі згадуваним приємним маґнатом Р—і погодив ся опісля (Conf. 143). Юрій Любомирский ще 1718 р. брав на себе за гроші обовязок зловити Раковція (KA. Exp. 1718, V, № 605). — Про иншу пробу згадує Р—і ще загальнїйше: Praetermitto recensere hic quaedam, quae pariter a legato imperatoris rege consentiente contra me molita fuerant, ut ex arce sat secura amoverer; sed quia hic eventus quoque alium concernit, qui ex debilitate animi, non ex malitia consenserat, praetermittendum censui (Conf. 140). Останнїй натяк належить мабуть до самого воєводи, який дуже бояв ся за своїх гостей, аби йому не наробили прикростей (Див. його листи до жінки; рук. бібл. Чарторийских у Кракові, № 2516).

Травестована „Енеїда“ Міхеліса.

Написав Ярослав Гординський.

I.

У Італійців, Французів, Поляків, Великоросів, Білоросів та Нідерляндців явило ся разом до кілька десятків перерібок і травестій Верґілієвої Енеїди. І ми, Українці, доложили до того свою лепту, а доля хотіла, щоби українська „Енеїда“ Котляревського стала першою зіркою обновленя України. Тому кожда перерібка „Енеїди“ має для нас певний інтерес і ми повинні звертати увагу на такі прояви, вже хочби й ради порівнаня з нашою травестією.

Оттим то ми хочемо познайомити близше український загал із травестією Німця Міхеліса, бо нею не інтересував ся близше — о скільки нам відомо — у нас (а навіть і у Німців) ніхто, може тому, що вона мало доступна[1]. А тим часом вона цікава для нас, бо стоїть — що правда, тільки в дуже посередній — звязи з поемою Котляревського. Відомо, що наш поет користав немало з Осипова, котрий знова переробив травестію німецького поета Альойса Блюмауера. Сей останній писав під визначним впливом Міхеліса[2]). Отже приглянемо ся на сьому місці тій поемі[3]). Головно ходить нам о схарактеризоване самої

[1]) Пр. у Львові не могли ми її роздобути.

[2]) Alois Blumauer, Literarhistorische Skizze aus dem Zeitalter der Aufklärung von Dr. P. v. Hofmann-Wellenhof. Wien 1885, стор. 57.

[3]) Користуємо ся виданєм: Sämmtliche poetische Werke des Herrn Johann Benjamin Michelis. Erste vollständige Ausgabe. I. Theil. Wien. Gedruckt für Franz Anton Schrämbl bey Ignaz Alberti 1791. Всї твори обіймають 4 томи, находять ся у бібліотецї віденського унїверситету п. ч. I, 120447. Се невеличкі книжечки 16⁰.

поеми та означене її відносин до Блюмауера та Осипова, який міг її також знати[1]).

Передовсім кілька житеписних даних. Йоган Бенямін Міхеліс родив ся 31 грудня 1746 р. в Ціттау (Zittau), де його батько був зубожілим уже фабрикантом сукна. Зразу ходив молодий Йоган до ґімназії в своїм роиннім місті та вивчив ся ту добре латинської мови. Опісля переніс ся до Липська, де студіював медицину. Се занятє не відповідало вдачі поета — він волів розчитувати ся в римських, французьких та німецьких поезіях. І під впливом сеї лєктури видав він уже 1766 р. свої перші байки, пісні та сатири. Сї твори звернули на него загальну увагу, але тим часом стало здоровлє молодого чоловіка, що мусїв раз-у-раз бороти ся з недостатком, сильно підупадати. В 22-гім році житя занедужав Міхеліс тяжко на нерви і мусїв покинути медицину. З крайної нужди, в якій він тепер найшов ся, виратувала його аж протекція приятелїв, що вистарали ся йому гарну посаду (Hofmeisterstelle). Та незабаром бачимо Міхеліса в Гамбурзї, де завдяки знайомству з Лєссінґом добуває він між иньшими місце театрального поета при Зайлєрівській трупі. Та надірване здоровлє змусило його покинути бурлацьке житє при театрі і він жив від тепер у свойого друга й покровителя Ґляйма. Щасливі се були хвилї його житя, та на жаль недовгі. Сильний вибух крови спричинив його передчасну смерть 30 вересня 1772 р. Прожив отже ледви 25 літ. Був се безперечно талановитий поет, який однак не мав ще часу розвинути ся відповідно. Його творчість (поезії, драми) характеризує передовсім вплив римських поетів (Верґілія, Катулля і ин.)[2]).

„Енеїда“ Міхеліса не є викінченим твором, се ледви початок, що обіймає 30 строф[3]). Є се додаток до листу: An den Herrn Canonicus Jacobi in Düsseldorf. Aus seiner Studierstube. Halberstadt, den 25. Jun. 1771[4]). Титул травестії такий: Beylage. Leben und Thaten des theuren Helden Äneas. Erstes

---

[1]) Котляревський не читав певно Міхеліса, бо він, як говорять біоґрафи, не вмів по німецьки.

[2]) Werke I. — вступне слово.

[3]) Гофманн-Велленгоф згадує ще про початок другої книги, та його не могли ми поки що роздобути. Є також не конче щасливе продовженє травестії Міхеліса, якого автором був Фрідріх Беркган (Berkhahn). (Hofm.-Well. l. c. Anmerk. 3).

[4]) Werke, II, 203—223.

Buch. (Doch nur der Anfang)[1]. Що Міхеліс міг мати намір докінчити сей твір, виходило би із слів згаданого листу: Ihnen indess zu zeigen, wie sehr ich seit einiger Zeit im Geheimen um die Gunst der allgewaltigen Göttin der Herzen buhle, füge ich meinem Briefe den Anfang eines Gedichtes bey, das Sie bewundern werden. Es betrifft nur das Leben und die Thaten eines, und noch dazu unehelichen Sohnes der Venus: schliessen Sie nun daraus, in welchen hohen Weisen ich erst das Leben und die Thaten der Mutter selbst besingen würde[2].

Травестія починаеть ся поданем змісту: Inhalt. Wie der theure Held Äneas nach Lybien verschlagen wird, und wie er daselbst von der Königin Dido aufgenommen wird. Отсей звичай перейняв від Міхеліса Блюмауер, а від нього Осипов[3]. Також форму копіює відси Блюмауер. І строфи Осипова будовані подібно, хоч не так само, отже можливо, що Осипов переробив Блюмауера під оглядом форми. Початок сеї форми сягає може ще половини XVII в., коли то знаменитий французький сатирик Поль Скаррон видав свойого: Virgil travesti en vers burlesques[4] — тільки що тут нема поділу на строфи. Від Осипова переняв строфічну будову і Котляревський.

Так само початок поеми відбив ся в иньших травестіях. Ідучи за Верґілієвим: Arma virumque cano (I, 1), зачинає Міхеліс також представленем героя:

Es war der Held von Venus Stamm,
Der, weil er Feuer scheute,
Aus Troja lief, nach Wälschland schwamm,
Und hungerte und freyte.

---

[1] Від стор. 213. [2] l. c. стор. 210.

[3] Для порівнаня наводимо зміст Блюмауера: Wie der fromme Held Aneas über Meer auf die Fahrt ging und von einem Sturme gar unsanft behandelt, hierauf aber von der Königin in Lybia freundlich aufgenommen und köstlich bewirtet ward (G. Ch. Lichtenberg, Th. G. v. Hippel u. Al. Blumauer. Herausg. von Felix Bobertag. Berlin u. Stuttgart — се 141 т. Kürschners Deutsche National-Litterat., стор. 307). Як бачимо, зміст розширений. У Осипова виглядає „Содержаніе“ так: „Еней претерпѣвши кораблекрушеніе былъ брошенъ на пустый берегъ и принятъ благосклонно Ливійскою царицею, которою угощенъ великолѣпно“. (Виргиліева Енейда, вывороченная на изнанку. Н. О. Часть перьвая. Спб. 1791, стор. 13).

[4] Загально доступне виданє сеї поеми маємо в Bibliothèque Nationale, що виходить у Парижі н. д. 212 і сл. Старе виданє є в бібліотеці Наук. тов. ім. Шевченка. Ціла поема обіймає три томики — перший, який нас тут займає, вийшов 1899 р.

Як бачимо, орiґінальна у Міхеліса причина утечі Енея з Трої. Се надає Енеєви зовсім відмінні риси характеру від Верґілія. В латинській поемі кладеть ся головну вагу на pietas Енея (і у Скаррона він homme pieux, а навіть Блюмауер називає його der fromme Held), а Міхеліс і не згадує про се, бо й він мовчить тут про те, що Верґілія інтересувало передовсім, — що Еней переніс троянських богів до Ляціюм.

А мусів сей хоробрий герой натерпіти ся богато лиха, бо St. Iuno nahm die Sache krumm. Мова тут про завзятого ворога Енея, богиню Юнону. Міхеліс називає її сьвятою — очевидно з раціоналїстичними тенденціями, які так ярко виступають опісля у Блюмауера. Раціоналїзм Блюмауера був випливом реформ цїсаря Йосифа II, але цїкаво, що вже й Міхеліс перенятий такими поглядами. А Юнона мала чого лютити ся на Енея, бо

Karthago nähmlich ging ihr nah:
Es hatte Schutz vonnöthen,
Und ging, wie sie in voraus sah,
Durch seine Enkel flöten —

натяк на те, що судьба, якій мусіли підлягати навіть боги, рішила, що потомки Енея знищать любу Юноні Картаґіну. І тут замітно, що Міхеліс виражаєть ся дуже коротко. У Верґілія подано причин гніву Юнони аж пять (I, 19—28) і иньші згадані травестії мають їх більше — Міхаеліс знає тільки одну і то не ту, на яку всї инші кладуть головну вагу (себто суд Париса), а страх о долю Картаґіни.

Пропустивши без згадки монольоґ розгніваної на Троянцїв Юнони у Верґілія та її гостину у бога вітрів Еоля, малює Міхеліс відразу бурю, яка заскочила Троянців близько Сицилії.

Er hatte keinen Büchsenschuss
Sicilien im Rücken,

травестує він слова Верґілія:

Vixe conspectu Siculae telluris in altum
Vela dabant... (I, 34—5),

як Windvoigt Aölus післав за ним бурі. Заревла буря і

Ein Schiff flog hin, das andre her;
Eins hoch das andre niedrig.

Всього три стрічки зуживає Міхеліс на змальоване бурі,

яка у Верґілія займає великий уступ (I, 81—123), а навіть у Котляревського, що любить дуже скорочувати Верґілієве оповідане, ужито на опис бурі майже дві повні строфи.

Гамір на морі збудив Нептуна. Він зірвав ся з ліжка і кленучи кричав між иньшими до вітрів:

„Und wisst ihr, wer hier Amtmann ist?
Euch soll der — Bst! ihr Wellen bst!
Euch Schelme sprech' ich weiter!"[1])

Се відповідає Верґіліївому:

Iam caelum terramque meo sine numine venti,
Miscere et tantas audetis tollere moles?
Quos ego —[2])

Розуміє ть ся, про се, щоби Нептун спочивав у ліжку, нема в латинському оріґіналї й згадки — нема того і в иньших травестіях.

Вітри налякали ся бога моря і утікли так скоро, що лишили навіть den Blasebalg im Stiche — оріґінальний додаток Міхелїса. Цікава річ, що тільки ще оден Котляревський говорить про се, що стало ся з вітрами, інакше як у Міхелїса:

„Оттут-то вітри схаменулись
І ну всї драла до нори,
До ляса мов Ляхи шатнулись
Або од їжака тхорі".

У Верґілія і згаданих перерібках не говорить ся нїчого про се, що стало ся з вітрами[3]).

Латинська поема розповідає дальше:

Defessi Aeneadae quae proxima litora cursu
Contendunt petere et Libyae vertuntur adoras.[4])

Міхелїс травестує й модернїзує се ось так:

Äneas aber dachte fein,
Lief in den näh'sten Hafen ein,
Und löste die Kanonen.

---

[1]) Сї слова докладно перероблені у Блюмауера: Still, Wellen, still! — ihr Schurken! [2]) I, 133—5.

[3]) Хиба ще Скаррон каже коротко:
Le vent Eure et le vent Zéphyre
A cela n'eurent rien à dire. (I, 14).

[4]) I, 157—8.

Das Ländlein, Lybien genannt,
Empfing der Schiffe sieben.

І пропускаючи Верґіліїв опис місцевости й польоване на олені, він подібно, як опісля Котляревський описує коротко пир Троянців на березї, не вдаючи ся в таке подрібне вичислене страв, як се робить Котляревський, який представив нам тут поживу Українців (І, строфа 13) — оден із дуже частих його способів націоналїзованя поеми.

Тимчасом не засипляла справи мати Енея Венера. Як раз поглядав Юпітер von seinem gold'nen Schämel на землю, що відповідало би Верґілієвому: cum Iuppiter aethere summo despiciens (I, 223—4). Перед ним то й почала Венера жалувати ся і просила, щоби Зевес лишив її дитину в спокою, утихомирив бурю і додержав того, що обіцяв — скорочуючи дуже промову Верґілієвої Венери. А Зевес, поклявши ся на блеск місяця, обіцяє її синови щастє і зараз видає короткий приказ:

„Merkur! fix sporn' und stiefle dich,
Und meld' ihn bey der Dido!"

До одної строфи зредукував Міхеліс довжезну відповідь, яку дає hominum sator atque deorum у латинському оріґіналї Венері.

Парафразуючи відтак досить незручно й тяжко гадки Верґілія, котрий розповідає про те, як то Венера, явивши ся в видї незнакомої Енеєви, розповідає йому близше про Картаґіну (у Міхеліса вона гарна дївчина), описує наш автор так само нецїкаво, але коротко будову міста. Точнїйше задержуєть ся він при Die Kirche von St. Iuno, котра була Bis auf die Orgel fertig. Тут оглядає він образи ріжних славних малярів, бачить образи, яких темою облога Трої. На них бачить він і себе,

Doch meistens, als die Hauptperson,
Nur bey der Retirade.

Розумієть ся, потомність не могла одушевити ся фактом, що Еней утїк із Трої — вже й Верґілій мав богато клопоту, заки здужав виправдати свого героя[1]).

---

[1]) Про се докладнїйше пор. Virgils Epische Technik von Richard Heinze. Leipzig 1903, стор. 4 і сл.

II.

Тепер виводить автор перед очі читача нову особу — Дідону. Як раз її величество каже себе принести на службу. Розумієть ся, її окружає свита:

Acht Kammerfräulen folgten ihr,
Und hinten schlossen zwölf Hatschier
In mächt'gen Pluderhosen —

очевидно по східному звичаєви. Анї слїду тої поваги, з якою являєть ся Дідона в сьвятинї Юнони у Верґілія. Та Дідонї не судило ся дослухати Служби.

Auf einmal brach mit Mordgeschrey,
Ein Corps trojan'scher Helden
Durch's Fenster in die Sacristey

і закричали, що їх Flügelmann (себто Іліоней) вдягає вже білі рукавички й хоче говорити з королевою. Се дотепна перерібка слів Верґілія:

Cum subito Aeneas concursu accedere magno
Anthea Sergestumque videt fortemque Cloathum
Teucrorumque alios.[1])

Виступає Іліоней і в досить безцеремонних словах інтерпелює Дідону, чи се на її приказ приймають так зле Троянців у Картаґінї. Він грозить Енеєм, котрий довідавши ся про се: Zum Lungenmuse backt' er euch! Дідона успокоює його, обіцюючи покарати свою краєву міліцію, та просить їх до себе на хліб з маслом. Коли б тут був сам Еней, то дала б їм паштетів! Як бачимо, ціла справа виходить у Міхеліса невиразно й не дуже зрозуміло. Дотепу й бистроумности також не богато. У Верґілія говорить Іліоней зовсім виразно:

prohibe infandosa navibus ignes,
Parce pio generi et propius res adspice nostras.[2])

І про Енея говорить Верґілієва Дідона більше поздержливо: вона знає добре про славні вчинки троянського героя й тому бажала би, щоби він тут був. Тимчасом у Міхеліса вийшла

---

[1]) I, 509—11. [2]) I, 525-6.

Дідона зараз тут в не дуже гарному сьвітлї. Та дотепу тут мало.

Та видно з тим не була така легка справа, коли й наслїдники Міхеліса не змогли блиснути в сьому місцї більшим гумором. Найдотепнїйший тут ще Скаррон, якому справдї удаєть ся майстерно, передовсїм під психольоґічним зглядом, вирізьбити стать Дідони. Як тільки Еней почув, що Дідона питаєть ся за ним, вискочив із хмари, в яку його закутала мама, щоби його нїхто не пізнав, і спотикнувши ся на свою шаблю, крикнув:

„Nur her-damit, Frau Königin!
Und säss' Beelzebub darin,
Er müsste mit hinunter!“

I зараз оповідає простодушно, що він і його дружина перетерпіли богато горя — та слава Богу, вони якось віднайшли ся.

I у Верґілія виступає Еней із Ахатом нечайно з хмари та промовляє сейчас до Дідони, та воно виглядає тут якось поважнїйше. До того Міхеліс опустив незвичайно важну обставину, а іменно, що Венера додала Енеєви небуденної краси. Сього не міг уже навіть пропустити й Блюмауер, який досить вірно наслїдує впрочім у сїй сценї Міхеліса.

Тепер витає Дідона Енея рядо й запрошує його на свій двір. I незабаром появив ся едикт, яким приказано приймати Троянців як князів.

Im kurzen wimmelte der Strand
Von Schinken und von Würsten.
Allein bey Hofe ging's erst zu!
Man stand in Gold bis übern Schuh,
Und sass auf Milch und Honig.

Енеєви дуже подобало ся таке приняте. Він посилає навіть за своїм сином Асканом і на всякий випадок каже собі принести den Schlafhabit і пантофлї. I вичисляєть ся відтак сї дорогі дари: гарні, дорогі одяги, скипетр і т. д. А в Міхеліса забираєть ся Еней до довшої, веселої забави й кличе ще до себе сина — зовсїм не з таких благородних мотивів, як у латинській поемі.

Пізнїйше Блюмауер волїв таки вернути до оріґіналу, бо і в нього велить Еней принести die Geschenke:

Den Unterrock der Helena,
Den Schmuck der alten Hekuba
Nebst ihren Augengläsern. (I, 319).

Подібно й Осипов. Котляревський пропускає сей епізод зовсім.

Та тут вмішала свою інтриґу Венера на злість Юноні. Вона веліла свойому Hanns Cypripor — божкови пристрасти Купідонови іти місто Аскана до Дідони. Малий пустунчик послухав мами: сховав зараз у футерал крильця, приспав Аскана і прибув до Дідони місто до нього. Якраз відбував ся там пир, їли там при звуці труб всякі присмаки:

Seespinnen, Schnecken, Schnepfendreck,
Und ganze Fuder Frösche.

Се відповідає менше більше Верґілієви, тільки в нього воно значно ширше. Розуміє ть ся, про футерал нема в оріґіналі згадки: Купідон заходив ся добре коло королевої, зараз вигнав з її душі память про покійного мужа. Стривожена вся взяла ся до чарки і чарка стала кружляти. До того й стала пригравати музика, Йопас ударив у струни арфи, співаючи про се, як Нерон навертав ся, як др. Фавст заходив собі з чортом. Та Дідоні було не до музики. Вона стала розмовляти з Енеєм:

„Was macht die schöne Helena?
„Was Priam, der Betagte?
„O! — sprach sie, „Freund erzähle mir!“
Und so erzäht' er denn, was wir
Vorjetzo nicht erzählen.

Тут і уриває ть ся травестія Міхеліса.

Оттак виглядає „Енеїда“ Міхеліса. Є вона твором ще дуже недозрілим і вимагала би богато поправок або й основної перерібки. Одно тільки трафив Міхеліс знаменито — се форму травестії: вірші пливуть свобідно й гладко. Впрочім не представляє сей відривок великої вартости. Не рівняти ся йому із бистроумним, незвичайно дбалим у подробицях Скарроном або із грубим, мало поетичним, та все таки нераз дотепним і саркастичним Блюмауера або вкінці із простодушним, щирим Котляревським, що вміє справді посьміяти ся — а навіть Осипов із своєю сатирою на піянство стоїть о много висше від Міхеліса. Та все таки він для нас дуже цікавий. Визначний його вплив

на Блюмауера і то часом і у малих подробицях очевидний. Чи Осипов знав його, не вміємо певно сказати.

З Котляревським має Міхеліс богато спільного, передовсім у техніці. Оба вони сильно скорочують оповіданє Верґілія, 756 гексаметрів Верґілія дало у Міхеліса 210, а у Котляревського 280 майже таких самих віршів. Та, як кажемо, вражіня обох поем нема що й порівнювати...

Іван Вагилевич як проповідник.

Причинок до зносин Галичан з Росією перед 1849 р. і до історії української проповіди.

Подав *Др. Іляріон Свєнціцкий.*

Межи актами Синодального Архива в С.-Петербурзї під н-ром 29 з 1849 р. находить ся „Дѣло о рукописи составленной Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ проповѣди на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года для пользы Малороссіянъ“. Зачало ся воно 7, а скінчило ся 21-го січня с. с. 1849 р. — і дійшло до нас на 3 листках канцелярийного аркуша. Проповіди зберегли ся також; вони находять ся в тім самім Архиві в рукописнім відділї бібліотеки під н-ром 1521 (давнїйше н-р 243). Всїх проповідей 4, на стільки само ріжної величини зшитках, зшитих разом; всього 28 лл. Заголовки проповідей такі: 1) „Слово. Недѣлѧ[1]) II по Велицѣдни (То есть Мvроносицъ. О смѣлости христіанскôй)“; 2) „Слово о томъ что Покаяніе не треба откладати“; 3) „Слово на новый годъ“ з допискою олївцем другої руки на верху заголовка „переводъ съ россійскаго“ і 4) „Слово на праздникъ успенія Пресв. Богородицы“ з допискою на верху текста олївцем — „Сесе все слово говорити за однимъ разомъ въ церкви. Може будетъ декому задолге, того ради, понеже успеніе пр. Богородицы де

[1]) ѣ писане на росийський спосіб.

храмъ празднуется торжественно два дни, — можна бы говорити І. часть першого дня, а ІІ. часть другого дня праздника“.

Слово 1) належить незвістному нам по почерку авторови; зато Слова 2)—4) писані рукою[1]) і зложені мовою Вагилевича. Вплив мови Вагилевича можна прослїдити і в 1-ім Слові, особливо по бойківським словам та поодиноким зворотам. Всї чотири проповіди складали — кожда для себе — осібний зошит з окремою паґінацією, тілько опісля були зшиті разом, наново перепаґіновані і місцями перепpавлені редактором — по почерку, мабуть Яковом Головацьким — доки вкінцї не увійшли в біблїотеку Синодального Архива, де їх перенумеровано по листам.

Коротка історія проповідей така: під конець 1848 р. дістав оберпрокурор св. Синоду гр. Протасов від росийського консуля в Бродах зшиток проповідей з предложенєм, щоби Синод видав цїлу збірку таких проповідей для ужитку росийських Українцїв, або допоміг авторови чи там редакторови видати їх в Галичинї. Синод передав проповіди київському комітетови для цензури духовних книг до оцїнки. Ректор київської духовної семінарії архимандрит Антоній переглянув — з поручення комітету — проповіди і висказав ся против їх видаваня: проповіди, хоч не дуже лихі, противили ся де в чім духови православної церкви і не зовсїм достроювали ся до поваги богослуженя, та найважнїйше — мова проповідей занадто груба, яка легко могла би причинити ся до занечищеня руского язика взагалї[2]). На підставі того осуду св. Синод рішив передати зшиток проповідей в свій Архив, не печатаючи їх зовсїм.

Хто був сей „Уніатскій Священникъ — Австрійскій подданный“, який звернув ся до росийського консуля з предложенєм печатати проповіди — не звісно. Можна би, що правда, догадувати ся — по почерку поправок — що Яків Головацький, який думав видати збірку проповідей іще в 1844 р.[3]); а по авторстві ж 2-х найдовших слів і одного перекладу, що Вагилевич. Одначе все те одні тілько догадки. Для нас досить того одного, що оба дїячі галицького відродження взяли участь в приготовленю проповідей для росийської України, чим най-

---

[1]) почерк тонкий, кучерявий, виразний — з характеристичними у Вагилевича буквами.

[2]) На скілько вірні заміти арх. Антонія можна переконати ся з поданих нище виписок і тексту.

[3]) Про що доносить Срезневскому Вагилевич у грудни 1844 р. — див. мої „Матеріалы“, ст. 181.

краще доказали своє зрозуміне культурно-національної одности австрійської й російської України. Що сей замір не удав ся, винно те, що один з них замість звернути ся до суспільних діячів, своїх закордонних знакомців і приятелів, заблудив в круги чиновництва, яке вічливо сховало цілу справу до архиву.

Вважаючи сї проповіди цінним памятником для історії галицько-руського відродженя, ми подаємо коротшу проповідь Вагилевича в цілости, з довшої Успенської даємо тілько деякі більше поетичні уступи, хоч ціла вона може найлучша; з инших подаємо тілько деякі більше характеристичні для світогляду авторів реченя й словарний матеріял, який може де в чім освітити розвій літературної мови в Галичині. Про саму мову проповідей можна би завважати те, що редактор старав ся справити її декуди на український лад, а в инших місцях надати їй більше церковного характеру. Мова Вагилевича майже така сама, якої він часто уживав у своїх писанях в 40-ові роки, бажаючи загладити ріжниці між галицьким і великоруським язиками.

Акти Синоду подаємо в цілости.

Дѣло о рукописи составленной Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ проповѣди на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года для пользы Малороссіянъ. Началось 7 января 1849 г. Кончено 21 января 1849 г.

а) С-Птб. декабря 30 дня 1848. № 8866.

Святѣйшему Правительствующему Сѵноду — Предложеніе.

Г. Министръ Народнаго Просвѣщенія въ прошедшемъ 1847 году, препровождая ко мнѣ въ рукописи четыре проповѣди на Малороссійскомъ языкѣ, сообщилъ, що онѣ представлены ему консуломъ нашимъ въ Бродахъ, а симъ послѣднимъ получены отъ Австрійскаго подданнаго Уніатскаго Священника изъ Лемберга, которой проситъ объ исходатайствованіи дозволенія на напечатаніе сихъ проповѣдей, составленныхъ на всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года, для пользы Малороссіянъ, а также объ оказаніи ему на сей предметъ денежной отъ нашего Правительства помощи. Означенныя проповѣди разсмотрѣны были по распоряженію моему Кіевскимъ Комитетомъ для ценвуры духовныхъ книгъ, отзывъ коего о нихъ за № 11 считаю нужнымъ предложить при семъ въ спискѣ на усмотрѣніе Святѣйшаго Сѵнода, прилагая и самыя проповѣди въ подлинникѣ. Оберъ-прокуроръ Графъ Протасовъ. За Директора Фришъ.

б) Выписка изъ отзыва Кіевскаго Комитета для цензуры Духовныхъ книгъ въ канцелярію Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Сѵнода отъ 30 Генваря 1848 года за № 11.

Цензурный Комитетъ для Цензуры Духовныхъ книгъ, на разсмотрѣніе коего были присланы 4 проповѣди на Малороссійскомъ языкѣ, присла́нныя Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ изъ Лемберга, честь имѣетъ сообщить, что по отзыву Члена сего Комитета, Ректора Семинаріи Архимандрита Антонія, читавшаго оныя проповѣди: 1) Одна проповѣдь — на новый годъ — неоригинальная, а переведенная съ Великорусскаго языка изъ собранія словъ бывшаго Ректора Кіевской Академіи Архимандрита Иннокентія, что нынѣ Преосвященный Архіепископъ Харьковскій. 2) Другая проповѣдь — въ день Успенія пресвятыя Богородицы — довольно хорошая, только въ ней на стр. 15 слова Писанія: той твою блюсти будетъ главу толкуются по чтенію Вульгаты и разумѣнію римскихъ католиковъ не о Христѣ Спасителѣ, а о Пресвятой Богородицѣ; есть также выраженія неприличныя, на прим. на стр. 9 „Она (Дѣва Марія) неперебирала Божіими дарами, хотябы они незнати съ чего складалися[1])". Также на стр. 11, несовсѣмъ приличная молитва къ Божіей матери[2]). 3) Въ словѣ о томъ, что недолжно отлагать покаянія, на 6 стр. помѣщена нескладная повѣсть изъ какихъ-то книгъ взятая „объ одной матери недбавшей о свою душу, котору набожный сынъ никакимъ способомъ не могъ до покаянія привести". 4) Слово въ недѣлю Мироносицъ очень необработано и наполнено неумѣстными примѣрами, взятыми изъ древней языческой Исторіи о Сце-

---

[1]) Слова чужої вставки — не Вагилевича.

[2]) На ст. 11 -39, л. 25 в проповіди читаємо: „И такъ тоти всѣ, котры заслѣплéны блудомъ своихъ предковъ, отказуютъ тоту честь Маріи дѣвѣ, яку ей самъ гóсподь Богъ даетъ, повинни замолкнути; мы жалуючи ихъ слѣпоту удаемося до тебе Марíе дѣво, дивýючися и радуючися зъ того що тобѣ гóсподь сегодня передъ всѣми святыми удѣлилъ въ чести и славы (!) першенствó; ты сидишь найближше Бога; тобѣ есть дана вся власть и сила, и по свидѣтельству одного отца, ты свóими молитвами мóжешь вся́чино у Бога выпросити. Царице неба и земли, цы ты въ твóеи несказáнной счастливости будешь памятати и на насъ бѣдныхъ пробывающихъ на земли; цы будешь на престолѣ величія о тихъ дбати, котри тутъ на семъ свѣтѣ въ нуждѣ и бѣдѣ пробываютъ? — Здаетъ ми ся любезны брат., Марія дѣва уймаючися за насъ у Бога забезпечила насъ зъ свого престола, что она маетъ всю материнску любовь и милосердіе до насъ, и наше упованіе на ню повинно быти тѣмъ твердѣйше, бо сегодня Марія дѣва вѣнчается, и она есть не только Матерью найвышшего, али́ тáкожь и нашею Матерю о чемъ въ слѣдующей части будетъ толковано.

волѣ, о Клеопатрѣ, о Гладіаторскихъ бояхъ; есть также мѣста противныя нравственному чувству, напр. на 12 стр.[1]). Вообще же языкъ, на которомъ написаны эти поученія, есть самый грубый, на которомъ не только печатать, но и говорить церковныя поученія, по его мнѣнію, не слѣдуетъ, дабы подъ предлогомъ общенародности и ложной простоты неискажать Русскаго языка, а наипаче неподвергать уничиженію церковную каѳедру и проповѣдуемое съ ней Слово Божіе. (Вѣрно: За начальника Отдѣленія Барсовъ).

в) Копія. № 21. 1849 года-января 10 дня по Указу Его Импер. Величества, Святѣйшій Правительствующій Синодъ слушали предложеніе Его Сіятельства Г. Оберъ-Прокурора св. Синода, Графа Ник. Андр. Протасова, по дѣлу о рукописи составленной Австрійскимъ подданнымъ Уніатскимъ Священникомъ проповѣди па всѣ воскресные и праздничные дни церковнаго года для пользы Малороссіянъ. Приказали: По несуществованію надобности въ изданіи особыхъ проповѣдей на Малороссійскомъ нарѣчіи и по замѣченнымъ со стороны Кіевскаго Комитета для Цензуры Духовныхъ книгъ недостаткамъ въ вышеупомянутыхъ проповѣдяхъ на означенномъ нарѣчіи, представленныхъ Австрійскимъ подданнымъ, Уніатскимъ Священникомъ изъ Лемберга, Святѣйшій Синодъ определяетъ: проповѣди сдать въ Синодальний Архивъ для храненія впредь до востребованія; въ канцелярію же Оберъ-Прокурора передать выписку изъ сего опредѣленія. Подлинное опредѣленіе 19 января 1849 года подписали: Никаронъ митрополитъ Новгор. и СПтб. Іона митрополитъ, Инокентій аеппъ Херсонскій; Игнатій аеппъ Воронежскій; Гедеонъ аеппъ Полтавскій; оберъ-священникъ Василій Кутневичъ; оберъ-секретарь Илья Бейеръ; секретарь Григорій Севастьяновъ; протоколистъ Диковъ.

---

[1]) В рукописї (ст. 12, л. 6) одмічено NB ось такий уступ: „Также повиннысьмо и тогда показатись смѣлими, колисмо въ припадку утратили свою невинность и спасеніе. Хтобы хваливъ того парубка, котрый бысся далъ на пôдмову якоись роспустнои жôнки, або якоись иншои (додано—важнои) особы, и черезъ тото, шо тота особа въ великого и богатого роду, хрѣху (!) нечистоты нехотѣвъ бы противитисѧ? Хтобы похваливъ тоту дѣвку, котра несмѣла бы противитисѧ похоти якоись особы, черезъ тото, шо тота особа изъ богатого и славного роду. Памятайте, що черезъ тото, шо декотріи люде другимъ дуже пôдлягають, черезъ верхъ пôтъдаютсѧ, й надто богато имъ уваджають — не троха лиха на свѣтѣ буває". — (Чи не вказівка на відношенє „панства" до „хлопства", яке підчас панщини зазнало від вельможних не мало „ласки"?)

1. Слово о томъ что покаяніе не треба откладати.

Оттолѣ начѧ Ісусъ проповѣдати: покайтесѧ приближи бо сѧ царствіе небесное. Маѳ. IV, 17.

Вѣттакъ зачалъ Исусъ проповѣдати: покаитеся бо приближилося царство небесне.

На почату христіанства было всему миру отъ разу звѣстно, что тайною крещ-енія (!) грѣхъ первородный (съ котримъ кождый родится черезъ грѣхъ прародителевъ) и всѣ инши грѣхи отпускаются, и чоловѣкъ крещеніемъ на ново родится; черезъ тото богато людїй молодыхъ и старыхъ, только передъ смертью въ остатной годинѣ своего житья креститися жадали, чтобы такимъ способомъ, якъ ново нарожена дитина просто прійшли до царства небесного. И тоти люде передъ крещеніемъ назывался оглашеными, а по крещенію вѣрными. Али что черезъ сесу поведѣнку трафлялося: правда что богато зъ нихъ было счастливыми и якъ собѣ желали, такъ ся имъ стало; али богато зъ (нихъ[1]) поумирало некрещенными, и что неуспѣлося ихъ водою и духомъ окрестити, якъ погане на вѣки пропали. Кто бы теперѣшными часами по давному звычаю крещеніе ажъ до смерти откладалъ, и межи нами жилъ некрещеный, былъ бы отъ кождого высмѣяный и нерозумнымъ называный. А тимъ больше заслугуетъ той быти высмѣянымъ и завстиданымъ, котрій покаяніе своего житя до остатнои годины откладаетъ. Бо якъ грѣхъ есть двоякій, первородный и учиненный, такъ и крещеніе есть двояке: крещеніе водою и крещеніе тайною покаянія. Первородный грѣхъ тайною крещенія обмывается, а учиненый грѣхъ лишается — и тимъ страшнѣйшій есть чимъ розмайнѣйшій. Черезъ тото, абы и насъ въ другомъ крещенію то есть въ покаянію, за то что его откладаемо, смерть несподѣванно неспоткала, якъ колись немало оглашенныхъ: буду вамъ говорити сегодне о томъ, что страшна рѣчь есть покаяніе откладати до остатнои годины своего житья, и чтобы сте сесе могли ясно порозумѣти, коротко ростолкую вамъ что: 1) чимъ дальше откладаемъ наше покаяніе, тимъ тяжше пріидетъ намъ оно зачати. (и что)[2]) 2) намъ не есть извѣстно цы будемъ мати только часу абы сьмо могли покаяніе наше закончити.

I. Коли бы покаяніе на томъ залежало, абы тяжко сдыхати и плакати за грѣхи при сповѣди и при молитвахъ, тогда покаяніе немоглобы тяжкимъ называтися, ани шкодило бы его откладати. Бо чоловѣкъ уже зъ природы такій есть, что по кождомъ лихомъ дѣлѣ жалуетъ, кается

[1]) дописано олівцем.

[2]) зачеркнено оловцем і дописано: „а притомъ“.

и немаетъ супокоя; и для того, чтобы ся ему провина отпустила, до молит-овъ (!) навертается. Али не только на томъ одномъ залежитъ правдиве покаяніе, черезъ котре можна бы мати отпущеніе грѣховъ, ласку божу, спокойне сумнѣнье и чисте сердце. Бо насъ отъ грѣховъ не можетъ очистити, ани воздыханіе, хотьбы оно зъ глубины сердца походило, ани жаль съ горкимъ плачемъ, ани сповѣдь, хотьбы наименьшій грѣхъ на ней выповѣлисьмо, напослѣди ани читанье псальмовъ и молитовъ на покаяніе, хотьбы кождого дня повтарялося; коли при всемъ томъ неотмѣнимо гадки свои, и житье непоправимо. Бо лише таке покаяніе при котромъ отмѣнимо лихи гадки, желанія и дѣла, таке, кажу, покаяніе есть Богу милымъ и для души спасительнымъ. Что оно тимъ тяжше зачати и допровадити, чимъ дальше откладалося видно дѣло; бо чимъ больше разовъ грѣхъ повтаряется, тимъ сильнѣйше въ сердци нашемъ вкореняется, и мы тимъ слабши стаемося его перемочи.

Что сесе такъ ся дѣетъ, кождому звѣстно, кождый знаетъ, что коли кто деякій грѣхъ повтаряетъ, мало помалу до него привыкаетъ: першій разъ тяжко отважитися до одного або до другого грѣха, другій разъ уже легше приходитъ, третій разъ еще легше, и такъ чоловѣкъ въ самои привычки страшнымъ грѣшникомъ зостаетъ. Кому не есть извѣстно, що привычка поводитъ и завѣдуетъ чоловѣкомъ? Кому не есть извѣстно, что привычка такъ запутаетъ чоловѣка, чтося высотати не можетъ? Кому не есть извѣстно, что привычка, другою природою робится? — а что своеи природы стречися не есть въ нашей силѣ? Красно описуетъ пророкъ Іеремѣя привычку перемѣнену въ природу: Коли Арабинъ перемѣнитъ свою чорну барву, а рысь скинетъ зъ себе свою таркату шкору, то тогда и тоти, котри до лихого привыкли зможутъ добре робити (XIII, 23). Якъ сильна есть привычка, переконуются всѣ грѣшники, богато разовъ жалуютъ за свои грѣхи и мѣнятъ свое житье поправити, али еще не встигли спамятатися, коли уже знову впали въ свой передный грѣхъ. Пяница зарѣкается больше не пити, блудникъ зарѣкается больше нечистотою негрѣшити, обсудникъ (поймаетъ) обѣцюетъ языкъ за зубами держати, али чому жь жаденъ зъ нихъ недотрымуетъ своеи обѣцянки? — Тому, бо они привыкли до питья, до блуда и нечистоты, до обсуды и брехонь; — а привычку покинути дуже тяжко приходитъ. Коли бы были зъ початку противилися хѣти до грѣха такъ, якъ ся належитъ, не прійшлобы было до привычки, а привычка неперейшлабы была въ другу природу; и такъ не привычка нами али мы привычкою былибы сьмо завѣдовали. При томъ еще и тото несчастье лучится, что зъ одного грѣха сто инших плодится — и такъ, кто передъ того несиловался одного ворога перемочи, теперь зъ стома боротися маетъ. Знаемо, что коли въ початку малый бурянъ зъ города лѣ-

нуемося выполоти, той бурянъ вѣттакъ по цѣломъ городѣ розростется и все добре насѣня заглушитъ — такъ что вся праца и заходъ безъ хосна зостанутъ, такъ что колибысмо хотѣли вычистити ажь тогда городъ, дуже великои роботы треба. Отже жь такъ и житье грѣшника, котрій отъ дня до дня въ больше грѣхи впадаетъ, что якъ люты вороги его гублятъ (такъ что онъ)[1]) якъ насѣнья подъ буряномъ заглушуетъ и якъ соль на водѣ ростапляется и на вѣки пропадаетъ. Уже зъ сего видно, что чимъ глубше въ болото грѣховъ загрязнемо, тымъ тяжше намъ пріидетъ грѣхи свои перемочи.

Якъ вороги есть всяки, такъ и способъ всякій добирается, абы ихъ перемочи: иншимъ способомъ боронимося отъ ворога чоловѣка, иншимъ отъ ворога звѣра, такъ и на грѣхъ есть иншій способъ чтобы его перемочи. Способы, котрима можемо перемочи душевныхъ вороговъ, то есть грѣхи, суть сеси: заповѣди божи, коли ихъ пазимо[2]), сумнѣнье, коли на его напоминаніе уважаемо, мѣркованье и розвага въ нашей головѣ. Колижь мы сесы намъ даны способы неупотребляемо, али лишаемо абы якъ зброя заржавѣли, то чимъ же вѣттакъ будемъ боронитися отъ грѣха? Коли свое сумнѣнье заглушимо, а розумъ заморочимо, кто насъ подбудитъ абы покаятися, абы поправити житя и ворога душевного перемочи? Той, котрій такъ робитъ подобный есть до жолнѣра, котрій на войнѣ отъ вороговъ доти неборонится, доки они ему все тѣло непоранили: али тогда уже поздно боронитися, коли вся сила пусто и дурно утратилася.

Нема большого несчастья и безумности, якъ свое покаяніе отъ дня до дня откладати; бо что дня грѣхъ надъ нами робится сильнѣйшій, а мы слабши; а черезъ тото тяжко приходитъ намъ покаятися. При томъ еще и тото незнаемо цы будемо мати досить часу покаятися.

II. Уже съ того, что покаяніе намъ тяжко приходитъ, видно же на него спускатися неможна, бо кожде тяжке дѣло тяжко зачинается и тяжко кончится. Котрій грѣшникъ зачнетъ тогды покаяніе, коли грѣхъ въ другу природу перемѣнится? Цы легше тогда будетъ скончити покаяніе, якъ теперь, коли еще при почату грѣха есть? Али даймо на тото чтобы можна щиро покаятися, того самого дня, котрого чоловѣкъ муситъ умерти, ктожь знаетъ на передъ годину своеи смерти? Кто маетъ тоту силу на одну пядь свое житье продолжити, и вызначити собѣ день своеи смерти, чтобы собѣ откласти дни на покаяніе? Той богачь о котромъ Євангеліе споминаетъ: надѣялся долго жити, али ошукался, бо еще тои самои ночи передъ котрою робилъ собѣ на долге житье на-

---

[1]) зачеркнено, поставлено „и“.

[2]) Сей вираз підчеркнено олівцем і на марґінесї замічено — „валахизмъ“.

дѣю, была взята его душа, и съ того что собралъ что ему лишилося? Цы не знаетъ кождый зъ насъ же житье наше есть подобне до тѣни, котру дибя заздрѣти можна, якъ передъ очима нашими счезаетъ? Цы не знаете что пророкъ Давидъ кажетъ: чоловѣкъ якъ трава, а дни его якъ цвѣтъ польовый отцвитаютъ (Псал. CII). Ани молодий, ани старый, ани богатий ани убогій не есть скученый отъ немилосердной косы смерти. Ты молодый тѣшишся зъ того, что отъ теперь еще будешь долго жити, али кто можетъ забеспечити ся въ твоей надѣи? — цысь невидѣлъ, что еще молодшихъ отъ тебе на марахъ выносили до гроба? — цы не знаешь что навет дуба силно вкоренного въ земли вѣтеръ звалитъ? Чтожь тобѣ скажу старый чоловѣче, котрій надъ гробомъ трясешься? Коротко сказавши тисяча пригодъ можутъ намъ житье отъбрати — а никто не можетъ его продолжити; бо цы жь неумираетъ богато людій, котри хотѣлибы еще жити?

Подумай собѣ чоловѣче, что хотьбысь былъ жилъ отъ Адама ажь до сегодня, то еще и тогда неназвалбысь свое житье дольгимъ (!), али бысь дивовался, что оно такъ борзо скончилося. Чтожь можна сказати о вѣку якій теперь люде проживаютъ? Цы не есть вѣкъ нашъ якъ роса, котра скоро сонце зійдетъ заразъ счезаетъ? цы не есть житье чоловѣческе якъ паутина, котрои дибля доткнешься, то ся порветъ? Черезъ тото пилуй за вчасу чоловѣче, житье твое поправити, бо якій зъ сего свѣта отходишь, такій прійдешь и на тамтой свѣтъ; коли отходишь чистый можешь надѣятися гаразду, а коли отходишь грѣшный такъ очѣкуетъ на тебе кара.

Коли жь такъ неизвѣстна есть година нашей смерти, для того страшно и небеспечно покаяніе откладати. Знаходитъ ся красна повѣсть въ книгахъ о одной матери недбалой о свою душу, котру набожный (сынъ) ниякимъ способомъ немогъ до покаянія привести — и для того одного разу запросилъ ей темнои ночи до себе на вечерю, али латарни передъ нею нести заказалъ. Черезъ тото что дорога по над глубокій яръ ишла и дуже темно было, мати при кождомъ ступни кричала: сыну, кажи дати свѣтла! бо что ступну боюся чтобымъ въ пропасть неупала. Тогда сынъ ей отповѣлъ: боишься — есть чого боятися мати! Кождый ступень есть ти страшный для тѣла безъ свѣтла, али еще страшнѣйшій есть онъ для твоей души, коли не запалишь душевное свѣтло покаяніе, бо въ темнотѣ твоей то есть въ грѣхахъ впадешь въ большу пропасть нѣжь котра есть подъ нашими ногами. Зъ сеи повѣсти хороша наука есть для насъ: бо кождый грѣшникъ такъ блисько пропасти находится якъ тота мати, и незнаетъ коли остатна на него прійдетъ година, коли остатный разъ ступитъ и упадетъ въ пропасть! Незнаешь ты пяница, цы небудетъ сесе послѣдне твое питье! — Такъ ани ты нечистый не-

знаешь, что за послѣднымъ твоимъ нечистымъ дѣломъ наступитъ твоя погибель! Чтожь о тихъ скажу, котри отъ сихъ еще горьши, на котрихъ небо и земля повстаетъ и отомститися хочетъ?

Тутъ можна запытатися: чоловѣче, або ты невѣришь, что тобѣ Богъ грѣхи проститъ, або вѣришь? Коли невѣришь чомужь ворога страшного и лютого неперепросишь и неперестанешь дражнити? А коли вѣришь что ти Богъ грѣхи проститъ, якъ есь безбожный, что Бога для того ображаешь, же онъ есть милосердный и тобѣ отпуститъ? Коли Богъ есть добрый, то для того ты повиненъ быти лихимъ? Коли онъ есть милосердный, то ты повиненъ грѣшити, абы онъ малъ способъ тобѣ отпускати? Запытаю ся тебе грѣшнику: цы надѣешься долго жити, або нѣ? Коли жь надѣешь ся, цы неповиненъ есь ему дяковати, что ти далъ таку дорогу рѣчь, котру тисячу инъшихъ немаютъ. Якъ можешь быти такъ легкомысленный и гадати, что ти Богъ далъ долше житье отъ другихъ, на тото абы сь его долше гнѣвилъ? А коли ненадѣешься долго жити, здоровый розумъ наказуетъ ти, короткій часъ своего житья, для хосна души обернути. Теперь есть часъ, теперь зачнѣте о вашемъ гараздѣ дбати, теперь зачнѣте о вашемъ покаяніи гадати; перестаньте таки дѣла робити, по котрихъ колись будете каятися что есте ихъ робили; покинте таки дѣла, котри на семъ або на тамтомъ свѣтѣ будете оплаковати. Теперь есть часъ, коли еще маете силу лихи дѣла покинути, а добры робити. Бо памятайте всѣ грѣшники, что якъ покаяніе откладаете, то або оно вамъ тяжко прійдетъ, або николи вамъ будетъ его зробити; и цы есть кто такій безбожный, котрій бы собѣ зичилъ въ грѣхахъ умерти, и якъ грѣшникъ передъ престоломъ страшного судителя небесного стати? Отжежь отъ сего дня еще возьмѣте собѣ намѣреніе и покладьте твердy гадку житье свое поправити, уже отъ сего дня жийте такъ якъ святе письмо научаетъ (Сир. V, 8): Не лѣнуйся чоловѣче навернутися до Бога, и не откладай отъ дня до дня твое покаяніе, бо нагле Господь объявитъ свой гнѣвъ, и подъ часъ кары згинешь. Наупередъ доки еще не упалъ есь въ смертельну хоробу, смирися, и отъ грѣховъ своихъ отречися; неспирайся завчасу дати обѣцянку покаятися, и неспускайся, что по смерти оправдаешься. Слухайте сесе напоминаніе бо оне есть боже напоминаніе, и кто Бога послухаетъ тому Богъ дасть обѣцянне свое царство. Аминь. (Рук. 1521, ст. 1—7).

2. Із „Слова на Успеніе Богородицы“.

а) Марія восходитъ на небо крашше отъ сонца, чистѣйше отъ мѣсяца, яснѣйше отъ зáрѣ, оздобнѣйше отъ зорницы. Іисусъ ей милый и любезный сынъ идетъ напротивъ неи, и она скланяется съ любовью къ нему якъ невѣста въ св. письмѣ, обоймивши своего милого“. (л. 22 — ст. 7).

б) „Коли праведный гнѣвъ божій зрушуется, коли на божій розказъ всѣ небесны духи хапаютъ оружія, чтобы сей злочестивый свѣтъ позаслузѣ укарати; тогда Иисусъ нашъ милосердный спаситель, своему прогнѣванному отцу показуетъ свои найсвятѣйши раны; а Марія показуетъ Іисусу свое матириньское сердце подъ котрымъ его девять мѣсяцевъ носила, и такъ гнѣвъ божій отвертается". (л. 26 об. — ст. 14).

в) Молитва по проповіди: „О царице неба, о наймилосерднѣйша дѣво Маріе! мы припадаемъ въ глубокомъ смиреніи съ херувыми и серафыми передъ величнымъ престоломъ, на котрый ты сегодня вступила; гла́нь (!) ласка́во на насъ, на твои дѣти, котры на тебе твердо уповаемъ, мы еще тутъ на семъ не для—одного горко́мъ свѣтѣ пробываемъ и всѣ стараемся пріити тамъ, де ты пануешъ. Пресв. дѣво Маріе можешь намъ помочи до доступленія сего замыслу; выроби намъ у твоего любезного сына ласку, чтобы мы ишли за твоимъ примѣромъ и слѣдовали твоимъ святымъ добро́тамъ ажь до конца нашего неразъ тяжкого житья. Поручаемъ тобѣ пречистая дѣво Маріе отъ сегодня на разназавше вѣрный нашь край, дай что бы въ немъ православ. (благочест.) вѣра и щире набоженьство непоколибимо твердо пробывали; глань (!) также Маріе дѣво ласкаво на того котрому Господь Богъ далъ рядити и пановати въ семъ королевствѣ, на помазану и святу особу нашего цѣсаря, дай чтобы справедливость и спокой съ нимъ на престолѣ пановали, дай чтобы подъ его (рядомъ) имя́ найвышего господа за́всегда розширялося, ажь доки сподобается Богу дати ему вѣнецъ вѣчнои счасливости. Сесе есть, Маріа дѣво наша сего́днѣшна молитва, мы надѣемся что ты якъ наша мати зъ любви до насъ еи дополнишь, бо ты найближи при святой Троицы; тобѣ по Бозѣ належитъ ся отъ насъ найбольша слава, власть, честь, величіе на всѣ вѣки (часы), и тебе призываютъ славятъ небо и земля, а́нгелы и люди (л. 28).

3. *Словарні й правописні приклади.*

а) З 1-ого Слова: ище — шо — залежи — причини — тѣлеснѣ й дȣшевнѣ сили — зъ зброемъ — выдѣти — кривавивъ — оустромила — гадѧ — сеси — злѣ обычаи — робѧ — вы́тѧзы — вытѧзомъ — надъ звычайми — де — безпеку — робомъ (= рабомъ) — нашѧ — завшде тото навпередъ своими ѡчима мали — бо́лша — хѣсна — ꙗкои крывды чинити — тилко — благи́мъ — недбали о своей чести — мовчали — лукавымъ и збышнымъ людемъ — воро́ства (сб. ворогованя) — колоту и воро́гства — мі́ркȣвати — листного шума бо-и́тсѧ — потѣмъ вітакъ скажу — доброту вѣказувати — зъ отваговъ — ѕто — є — бо́л'ше — ще — сумлѣнье — сумнѣнье — приводи —

люцкѣ — завѣсть — сумнѣнѧ (nom.) — и сесе черезъ тото такъ поступае — ненависты — правда (е) матерь котра ненависть родитъ, корень котрїй гоненїе приводитъ, курка пöдъ котрою находѧтсѧ ıайцѣ непрїѧтел'ства — пошанöвокъ — почудуе (кого в знач. bewundern) — на впередъ тым (= перед тим) — буде его спѣлника Ісусового мѣркувати и карати — повтѣкали — тогда — дбаюче — будутъ — люде — ани — анѣ — же — въ погибелъ труте — такожде — не дивися — не сходитсѧ — невітповѣдае — по своеи воли безъ лишне — обходитсѧ благо и людѧно — не дбае ани на тото шо ся грозитъ хто на него — не науприкруесѧ нѣчемъ — вона — миже людми — не любютъ — чäсъ — чäсу (постійно) — мѣсцы — имнѧ́ — ненавидѧтъ — своевъ ревностіювъ — спосѣбъ — христїанска — візнати — вповѣсти — вімагае — обѣцäнку — похвал'но — православну вѣру (постійно) — віткликали — катѣвъ — вѣнецъ — вѧне — „Хвала Богу й слава правамъ цѣсарскимъ мы теперъ не примушенйсмо за нашу вѣру кровъ проливати“ — жäдае — „О ıакъ богато (на боцї — много) такихъ людей е котрй черезъ малый страхъ вѣры своей цураютъ и вöтрѣкаютсѧ, черезъ малый хосенъ набожен'ство и вѣру перемѣнюютъ, черезъ мале силованїе своеи вѣры таѧтсѧ“ — везнававъ — черезъ верхъ пôтъдаютсѧ и имъ уваджаютъ (= уступають, вгаджають) — віпадки — не уваджаюче на ихъ брихливу прозьбу — вйдати — потѣмъ вітакъ — иншый — оу царіе — перечитисѧ зъ напасливыми жидами (= спротивлятися) — щиста — бесѣдевъ обсудливыхъ варуемся — йно лишень — цы — бол'ше — въ потокъ стрикнути — въ мѣрскомъ бездни поринати — людіе зневидютъ — зъ пустихъ бесѣдѣвъ — погибелъ — абихсѧ вньи невтопивъ — стрекаю — пеке(л)ну пѣчъ — теперъ але, (поправлено на типеръ али), — „тогда вітакъ й насъ такъ ıäкъ св. мученикöвъ, ä̆нѣ паньскій гнѣвъ и ганьба, ä̆нѣ жäденъ розказъ й кара старшихъ, ä̆нѣ жадна паньска ласка и обицѧнка, анѣ жадна людска обсуда, не зможи насъ вітъ сеи нашои церквы, й вітъ віры нашыхъ дѣдѣвъ й прадѣдѣвъ вöтвернути... не лѣнуимосѧ, ä̆нѣ встыдаимосѧ до нашои вѣры признаватисѧ; бо коли мы будемъ встыдатисѧ нашои православнои вѣры, Іисуса спаса, и его слöвъ, тажъ добре памѧтаймо на тото, шо й сынъ Божїй (человѣческій) буде встидатисѧ вітъ насъ тогде, коли прїидетъ во славѣ отца небеснаго съ стыми агглами судити насъ и весь міръ: Амйнь“.

Поправки: крывда на кривду; від — от; мовчали — молчали; окінченя: -овъ, -евъ на -ою, -їю; люцке бесѣды — людскіи б—ды; жовнѣр, жовнѣрскій — воин, военскій; вітакъ — въ пöслѣди; чäсами — часами; везнавав, візнавав — вызнавав; ıакоись — ıакоиси; втратили — утратили; сегодни — сегодня; тогды — тогда; нѣжь — неже;

котрый — котрій; въ тѣмъ — въ тôмъ; але — али; вньи — внеи; жинокъ мѵроносицъ — женъ.

б) З 4-ого Слова: Въ сихъ набыле́ныхъ словахъ — доводъ — поневажь — пошановокъ — лишень — старался о томъ — али хотянь — предся — сесу́ утѣшну тайну — представляю вамъ любезны братея до розгадуваня — дибля что ся была зачала — доскональны — (туга Б-цї по умершім синови порівнана з тугою невісти по жениху — Пѣсня Пѣсный (!) 5, 8 и 34) — (за милим) горѣла невѣста — божется и клинется — либонь — грижа (в знач. гризота) — слава и величность — за твои всѣ доброты́ (передше — доброты) — въ пригожномъ ладѣ — розлу́чено представити (в знач. докладно) — хотя́нь росповѣлъ бымъ вамъ вся́чино — радоща́ми — витязка Юдиѳъ — сею́ славну жову́ — что есьмо набыли́ли — витязки дѣла — сесу́ — будьте ува́жиливы — (отъ Бога) вся́чино берется — старунокъ — велики гаразды — вдяка — материнства божего — сво́его — въ землю загреблено — али́ — дѣва Марія властью божію скуче́на отъ смерти — ити на встрѣть — сего́ — пробытка — пробытокъ — на́йвыжшей — дѣтя — дѣтій — жона́ми — роба божа — добро́тами — Марія заветѝла всѣ сотворенья (в знач. перейшла) — Марію причисту — вѣствова́тися (кимъ = опѣкуватися) — вомпити — двоити (сумнїватися) — ученика́ — же́но — окро́ме — за́всегда — ближче — и сеси́ причины, котры додаютъ поту́гу до радости — сегоднишиій — въ предвѣка — лицемъ божемъ, оничемъ иншемъ — о бозѣ всемогущимъ — возвыше́на — радуючи ся о своеи пы́томой счастливости — недбаетъ о ничемъ якъ лише́ о сво́ю сла́ву — любовь Маріи дѣвѣ (dat. зам. gen.)... на небесахъ... есть далеко щирѣйша и хосливѣйша — иншего замыслу — наше убожество, наша безчасноста́, наши слабости, а по де́коли и наши лукавости — православны христіане — допе́вне — низвѣрятися на що (— тратити надїю) — пораньe (стараньe) — поруга́ньe — многи́ незличе́ны — клеветники́ — уменше́на — на вселенскихъ соборахъ — выдавали (келтовали) — въ нашихъ ну́ждахъ и жура́хъ — прибѣгайти (imperat.) — удаваитеся до неи бо она (Марія) гнѣвъ божій потоли́тъ — жона́ — мати части (парти) зъ еи материнскои любви́ — на пути доскональности — въ тузѣ и журѣ — сыновне упова́ньe на кого — задосыть причины до радости — сего́днѣшный — обхожуймо нынѣшный пра́здникъ — отдаватися до побожныхъ молито́въ.

Авторство Марка Вовчка.

Подав **Василь Доманицький.**

Дивна доля випала одному з першорядників письменників українських — Маркови Вовчкови. Блиснув він (чи власне вона — Марія Марковичка) ясною зорею на українському небозводї, загрів серця українського і не українського читача своїми, як охрестила їх одна реакційна часопись: „мерзостно-отвратительными картинками“[1]), тоб то своїми гуманними, проймаючими до мозку кісток оповіданнями з кріпацького житя на Українї, і дуже швидко не чути його стало, десь зник він, умер для українського письменства. Не чути стало його на українському полї вже з половини 1860-их років. А як ще в додачу в вереснї 1867 р. помер Опанас Маркович, то й склала ся зараз така, зовсїм правдива, здавало ся, леґенда: „Як вмер Опанас Василевич, то з ним вмер задля українського письменства і Марко Вовчок, не перестаючи працювати на полї загальноруської (!) лїтератури“[2]).

Безперечно, що настоящу правду про те, хто і в якій мірі з подружя Марковичів був автором „Народнїх оповідань“ і взагалї справжнїм Марком Вовчком, міг би росказати той, хто особисто добре знав Марковичів, хто перший відкрив нового письменника і завдяки кому побачила світ більша частина усього написаного М. Вовчком, тоб то П. Кулїш, що видав „Народнї оповідання“ (І том), „Чари“ в збірнику „Хата“ (Спб. 1860) і умістив в „Основі“ кілька її оповідань. Голос такого чоловіка мусїв би найбільше заважити. І він заважив справдї найбільше... В листї до проф. Огоновського р. 1889 Кулїш ось що пише: „Ті опо-

[1]) Библіотека для Чтенія 1859, кн. XI.

[2]) Петровъ, Очерки исторіи укр. литературы XIX ст., стр. 374.

відання писали вдвох Марія й Опанас, і в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним писателем..." Маркович „маючи в серцю божу іскру, оповідав живим словом. Гарно проповідував він Христову правду, і як гарно проповідував, так і чинив, між тим коли Марія писала так, а чинила инак. Скілько в Марковички було запеклого еґоїзму, стілько в Опанаса саможертвовання й любовної щирости" [1]).

Так сказав Куліш, а за ним і усї инші люди те саме говорили до самої смерти М. Марковички (р. 1907), і навіть над свіжою її могилою: Марковичці належала тільки фабула, кістяк оповідання, а надати їм душу, зробити їх блискучими малюнками українського життя, надати їм чудову форму що до мови, міг тільки Опанас Маркович. Ніхто, крім хіба дра І. Франка [2]), не пробував навіть „усумниться" в тому, що прорік старий, зневірений, хорий душею Куліш, автор „Исторіи возсоединенія Руси", пасквіля на Шевченка і т. и. дивних річей, викликаних його хоробою; ніхто з Українців не прийняв на кредит нових його історичних міркувань та нової критики Шевченка, а те, що наговорив він про Марка Вовчка, прийнято за правдиву, не фальшиву монету.

А проте, як би критики наші потрудились були зібрати до купи хоч те, що говорив той самий Куліш давнійше, тодї коли Марко Вовчок тільки ще проявив ся, то вже одно те звеліло б їм принаймні критично поставити ся до катеґоричного вислову Куліша про авторство Марка Вовчка.

Першу згадку Куліша про Марка Вовчка знаходимо в „Русскомъ Вѣстнику", яка, правда, нічого не говорить про те, хто саме автор: „Нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку... принялся ее читать. Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа. Я пишу къ автору, я освѣдомляюсь, что это за повѣсти, какъ они написаны. Мнѣ отвѣчаютъ, что живя долго съ народомъ и любя народъ больше всякаго другого общества, авторъ насмотрѣлся на все, что бываетъ въ нашихъ селахъ, наслушался народныхъ разсказовъ, и плодомъ его воспоминаній явились эти небольшія повѣсти" [3]).

---

[1]) Огоновський, Історія літератури руської. Ч. III, від. I, с. 226.
[2]) Л.-Н. Вістник 1903, VI, 85 („Новини нашої літератури").
[3]) Русскій Вѣстникъ 1857, т. XII, Современная Лѣтопись, 227.

Так пише Куліш в жовтні, як не в падолисті р. 1857 — ніби то він не знає, що автор — Марія Марковичка, а тим часом вже 29 серпня того року Марковичка пише з дороги (з Борзни) до чоловіка: „Бачила Сестру надруковану[1]), — ти получиш усе на тому тижневі, або пізніш ще трохи, або вишле Каменецький з Петербурга". Бувши тоді ж таки в серпні в Мотронівці у Куліша, де Марковичка познайомилась особисто з ним, вона пише в другому листі: „а всі вже знають, мій друже, що я переслала въ Петербург П. А. де-що; все то вже читало і перечитало"... Просили авторку прочитати „Чумака" — Марковичка прочитала, і додає з сього приводу у листі: „Я його (Куліша) просила не друкувати сих Чумаків, бо почула читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні ще, тільки догад на добре"[2]). 11 вересня „Оповідання" вже були видруковані. Пишучи лист з Орла (від родичів) до чоловіка, М. Марковичка запитує його: „Чи получив ти книжечку од Білозерського? Там всього одинадцять повісток, бо ту, що птиці літали[3]), не помістили, чим мене дуже звеселили, за тим, що вона з фантастического роду, а Куліш в предисловії писав, що се факти етнографическі списані, то вона й не іде туда, а проте він каже, що дуже-дуже добра, і мінї не оддав. Поправок зовсім нема, щоб тамъ що було вставлено, — ні, тілько де, то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю багатствами — треба на далї берегти. Він каже, що се тілько моя проба пера, да чи мало він каже!"[2]) А з одного пізнійшого листа Куліша до Марії Марковички (15 марта 1860 р.) довідуємо ся, що підчас першого побачення Куліш розмовляв з Марковичкою з приводу її писань — говорив „о гармоніи крупныхъ и мелкихъ частей между собою"[2]).

Ну, та се все факти невідомі досї, неопублїковані. А от вже й відомі... В листї до Шевченка 26 падолиста того ж таки 1857 р., тоб то коли вже вийшли у світ „Народні оповідання" Марка Вовчка, Куліш ось що пише: „Побачиш, які дива у нас творять ся: уже й каміння починає вопіяти! Деж пак не диво, що Московка преобразилась в Українку[4]) да такі по-

---

[1]) Сестра — перше оповіданнє в першому виданню „Народних оповідань", датованому, правда, слїдуючим 1858-им роком.

[2]) З недрукованих листів Марії Марковички до Оп. Марковича.

[3]) „Чари". Марковичка не дала в ориґіналї нї одного заголовка до оповідань (усі їх поробив Куліш), через те й говорить вона так про своє оповідання. [4]) Курсив мій. *В. Д.*

вісті вдрала, що хоть би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру! Ось побачиш, щó на світї степові квітки!"[1]) Трохи пізнїйше, 22 грудня, Кулїш послав Шевченкови томик „Оповідань" з листом: „Посилаю тобі, брате Тарасе, з сею почтою „Оповідання" Вовчка. Як то ти їх уподобаєш? Пиши щиро, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну"[2]). Очевидно, посилка не дійшла до адресата, що сидів тодї у Нижньому Новгородї, і Кулїш 1 лютого вдруге послав: „Посилаю тобі, брате Тарасе, удруге Вовчка. Як прочитаєш, то далебі помолодшаєш! А все таки до мене зараз пиши твоє щире про його слово"[3]).

На сей раз Шевченко очевидно одержав вже книжку, бо в Дневнику свойому з 18 лютого 1858 р. записав про Марковичку: „Малюга (земляк з Київа. В. Д.) увѣдомилъ меня, что Марко Вовчокъ — это псевдонимъ М. А. Марковичъ — и что адресъ ея можно раздобыть у Данила Семеновича Каменецкаго. Какое возвышенное прекрасное созданіе эта женщина! Надо будетъ написать къ ней и благодарить ее за доставленную радость ея вдохновенною книгою"[4]).

Ще в однім листї до Шевченка того ж р. 1858 (без дати) Кулїш згадує про писання М. Вовчка, кажучи, що „у нашому товаристві повинна царствувати щира воля суда. Не всюди я те скажу про Марка Вовчка або про Вас, розбіраючи Ваші писання, що скажу в своїй громадї і з того щирого суду, менї здаєть ся, повинна вийти для нашої молодої словесности велика користь"[5]).

Але виїхавши з Петербурга р. 1858 на хутíр до себе, Кулїш раптом чогось розгнївав ся і на Марка Вовчка і на Шевченка (власне на їх писання). Не знати напевне, з якою пропозицією звернула ся тодї до Кулїша Марковичка — мабуть просила редаґувати деякі нові її оповідання, які було задумано або навіть розпочато чи й написано[6]). Але на се (чи щось подібне) Кулїш дав таку одсїч через повіреного свого у всїх лїтературних справах Каменецького: „Что до Вовчка, то рука моя къ нему болѣе не прикоснется. Пускай сличаетъ мою печать съ своими оригиналами и выправляетъ по даннымъ мною образцамъ художественной редакціи[7]). Если же въ себѣ сомнѣвает-

[1]) Кіевская Старина 1898, II, 231, Письма П. А. Кулиша къ Шевченку. [2]) Ibid. 231. [3]) Ibid. 233.

[4]) Кониський, Жизнь украинскаго поэта Т. Г. Шевченка, О., 1898, стор. 550. [5]) Кіев. Стар. 1898, II, 233.

[6]) Може бути з тих, що пізнїйше видруковані були в „Основі".

[7]) Курсив мій В. Д.

ся, то пусть ему помогутъ другіе люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и никому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же мнѣ разрываться изъ великодушія[1]). Печатаніе же новыхъ пьесъ должно опредѣлиться количествомъ проданныхъ экземпляровъ"[2]). Таке саме пише він до Каменецького через місяць (в листї з 8 серпня): "...Вовчкомъ заняться мнѣ некогда. Вас. Мих.[3]) имѣетъ довольно вкуса. Онъ можетъ сдѣлать исключенія, а это едва ли не главное въ редакціи. Шевченка можно призвать на совѣтъ. Но, право, было бы страшно пріостановить мнѣ свои работы, чтобы опять вести писателя, которому уже отворены мною настежь двери и показана дорога"![4])

Таким чином маємо перед очима два факти: Куліш сам узнає за автора Московку, що "преобразилась в Українку", знає про се якийсь Малюга з Київа, що з початком 1858 р. був у Нижнім Новгородї, а разом з тим Куліш каже, що йому так багато довело ся попрацювати над оригіналами нового письменника і довести їх до степеня "образцовъ художественной редакціи", та вже більше рука його до писань Вовчка не доторкнеть ся. Що до першого факту, то можна навести ще кілька доказів, і то не звідки як з самої "Основи": "Намістник Шевченка, Марко Вовчок, ізріс далеко од батька у чужій науцї, а перелетів таки чужі гори, порвав усі пута, не стомились міцні крила у молодого орляти, і став він на чесну і просту дорогу, дійшов до самої душі народньої"[5]). І знов: "Наш Марко Вовчок, як бжола Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд[6]), котрий вилив всї свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою. Без любови одна міц його таланту не помогла б йому; нічого б він не вдіяв і одним розумом..." („Основа, 1861, IV, 83).

Але коли ми маємо кілька висловів Куліша про М. Марковичку, як про автора "Оповідань", і то такого автора, над яким він попрацював "такъ много, какъ никто никогда ни для кого нового и никому невѣдомаго", то про авторство Опанаса Мар-

[1]) В другім листї до Каменецького про Шевченка ось що він говорить: "Съ Тарасовими сочиненіями нечего спѣшить... А когда позволятъ, пускай Тарасъ отнесется ко мнѣ самъ, а я набиваться съ выправками не хочу, имѣя у себя много работы" (К. Стар. 1898, V, 236).

[2]) К. Стар. 1898, V, 235. Лист з 7 липня 1858 р.

[3]) К. Стар. 1898, V, 241.

[4]) Василь Михайлович Білозерський, пізнійший редактор "Основи".

[5]) Основа 1861, кн. IV, стор. 34. По стилю можна пізнати тут П. Куліша. [6]) Курсив мій. В. Д.

ковича ніде не знаходимо й натяку, навпаки, маємо одну звістку, що Куліш вважав його лише за доброго критика. Але комплімент сей на його адресу сказаний був його жінці, М. Марковичці, то ще не знати напевне, на скільки щирий був той відзив. „Він (тоб то Куліш) лічить тебе за великого критика, що в тебе єсть чутка якась ніжна — так він сказав мені“, пише в листї до чоловіка М. Марковичка в вересні 1857 р., після побуту у Куліша. І в листах своїх до чоловіка Марковичка, згадуючи багато разів про „Оповідання“, що мають вийти у світ, ніде ні разу не натякнула, що друкують ся, вийдуть і т. и. „наші“ (коли вже не „твої“) оповідання, а виразно каже, що „я послала“, що „Чумака“ ще хотїла б переробити, що пише ось, гостюючи у родичів в Орлї (1857 р.), нові річи і пошле один примірник Кулїшеви, а один йому, чоловікови, та й то ще може не все, а хиба витяги, бо усе довго переписувати[1]).

На тому становищи, що Опанас був лише „критиком“ писань своєї жінки, стоїмо й ми, бо за тим промовляють фактичні матеріали, що є в наших руках, тоб то оригінали усїх 11 оповідань першого тома „Народних оповідань“, оповіданнє „Чари“ та частина „Три долї“, написаного вже після виходу в світ І т. „Народн. оповідань“. На тих оригіналах ми бачимо поправки Опанаса Марковича, з тою лише ріжницею, що поправки 1857 р. (незначні, правда, бо то вже на чисто переписані оригінали) було прийнято, а доволї численні поправки в „Трьох долях“ в брулїонї (в початковій редакції), писаному рукою М. Марковички, усї, окрім одної чи двох, М. Марковичка відкинула, і зовсїм слушно (про се буде далї). Вони ж вияснюють нам і ролю Кулїша в редакції Вовчкових оповідань.

Перейдемо до тих оригіналів. В паперах покійної М. Марковички зберігає ся продовгастий зошит, формату листового паперу, у синій твердій бібулї замість окладинки, дуже характерний для Кулїша: в таку синю бібулу він оправляв мало не всї рукописи, що попадали до його рук, і по нїй самій можна відразу збагнути, що рукопис побував у Кулїша[2]). В зошиті є ори-

[1]) Про те, як добре знала мову Марковичка в році 1857, що листи її до чоловіка писані чистою гарною українською мовою, що більша половина українських її творів написана загряницею, де не було чоловіка або иншого кого, хто б помагав її чи поправляв, що нарештї кілька річей написала вона в останні роки свого житя, на сьому тут я не спиняю ся, а відсилаю цікавих до своєї статї „Марія Маркович — автор „Народнїх оповідань“ (Л.-Н. В. 1908, кн. І).

[2]) В таку синю бібулу оправляв Куліш не тільки рукописи, а й

ґінали усїх 11 оповідань, що видруковані р. 1857 (датовані 1858-м) Кулїшем у Петербурзї під титулом „Нарóдні оповідання Мáрка Вовчкá“, та ще „Чари“ („та що птиці лїтали“), якої не пустив Кулїш в першім томі, бо се оповіданнє „з фантастического роду“, а умістив його пізнїйше в альманаху „Хата“ (Спб. 1860), теж добре поправивши. „Въ „Хату“ вошли и Ваши Чари“ — пише Кулїш до М. Марковички в листї з 24 лютого 1860 р. — на которыя, по прежнему, неотнятому у меня праву, я набросилъ покровъ старинной легенды“[1]).

Сї ориґінали після того, як видруковано було книжку, Кулїш повернув Марковичцї, і вони доховали ся серед її паперів аж до наших часів. По сих ориґіналах перш за все можна встановити хрональоґію оповідань, бо під більшою частиною їх стоять дати, які Кулїш в ориґіналї позакреслював. Крім хрональоґії під оповіданнями, маємо ще й хрональоґію того, в якім порядку прибували вони до Кулїша, бо безперечно вони не відразу були до нього послані. Сам Кулїш в XII кн. „Русскаго Вѣстника“ за р. 1857 оповідає, що „въ числѣ матеріаловъ, доставленныхъ мнѣ изъ разныхъ концовъ Малороссіи для дальнѣйшихъ томовъ Записокъ о Южной Руси, нѣкто, назвавшій себя Маркомъ Вовчкомъ, прислалъ одну тетрадку. Взглянувъ на нее мелькомъ, я принялъ написанное въ ней за стенографію съ народныхъ разсказовъ, по моимъ образцамъ, и отложилъ къ мѣсту до другого времени. Тетрадка лежитъ у меня на столѣ недѣлю и другую. Наконецъ я удосужился и принялся ее читать. Читаю — и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе! Было прислано сперва только два небольшихъ разсказа“[2]).

Кулїш каже, що прислано було спочатку два оповідання, і се були безперечно „Викуп“ та „Знай, Ляше“ (пізнїйше „Отець Андрій“). (До речи завважу, що нї одно оповіданнє в ориґіналї не мало заголовка — усї їх повигадував Кулїш — тим то й виглядали вони справдї неначе якісь етноґрафічні записи). „Викуп“ в ориґіналї Кулїш позначив цифрою I, „Знай Ляше“ — II. Що се була немов осібна якась цїлість, знати й з приписки автора під другим оповіданнєм: „Оба расказа — истинныя проис-

---

відбитки з „Основи“ та ин., як се можна бачити в Чернигівському музею ім. В. Тарновського та в біблїотецї „Кіевскої Старини“.

[1]) З недрукованих листів до Марії Марковички.

[2]) Русскій Вѣстникъ 1857, XII, Современная Лѣтопись, 227.

шествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки". Дат під оповіданнями нема.

Але коли правда, що послано було зразу до Куліша тільки два оповідання, то готово було вже в той час багато більше, аж 8, бо усї 8 (а між ними й „Викуп" та „Знай, Ляше") писані на однаковому папері, однаковим атраментом, однаковим великим, читким, розбірним письмом, і як можна догадувати ся з дат під оповіданнями — написані протягом одного тижня. Написані — я розумію як переписані, виготовлені до висилки Кулішеви, а коли справдї вони повстали, для сього нема нїяких данних — можна лише догадувати ся, що вже в Немирові, тоб то в рр. 1856—1857.

Переписані вони в такім порядку: III — Свекруха (без дати), IV — Чумак (без дати), V — Одарка 15 цвітня 1857, VI — Максим Грімач 16 цвітня, VII — Сон 18 цвітня, VIII — Чари 23 цвітня. Повстає питаннє: чи перші два оповідання послані були в якійсь иншій копії (на що нема підстав), чи таки послані були отсї оріґінали, що ми маємо, а решта 6 — пізнїйше, коли вже Куліш звернув ся до автора? Але нїхто не може поручити ся, що Куліш в „Русскому Вѣстнику" не ужив містіфікації: трудно думати, щоб автор, посилаючи свої писання, не подав своєї адреси (Немирів), не написав якось листа... Висовую сей сумнїв тому, що характер письма перших 8 оповідань зовсім однаковий (зовсім не те бачимо на оповіданнях IX—XII!), і сильно виглядає на те, що усї 8 послані були до Куліша разом десь після 23 цвітня 1857 р. Друга порція оповідань вислана була Кулішеви у липнї: „Сестра" датована 1 іюля, „Козацька кров" 2 липця, „Козачка" 4 іюля, „Панська воля" 8 липця, отже антракт був аж два місяцї, і се немов справджує слова Куліша, що перші оповідання лежали у нього кілька тижнїв. Писані сї оповідання нашвидку, дрібним письмом, на иншому папері (перші 8 на парижському рожевому, а сї вже на сїрому російському, фабрики Аристархова). Потім, перші 8 очевидно були переписані в Петербурзї до друку, бо в оріґіналах дуже мало або й зовсім нема поправок, тим часом як порівняннє їх з друком показує, що поправок було чимало (се й дало привід М. Марковичцї писати до чоловіка про Кулішеві поправки: „Поправок зовсім нема, щоб там що було вставлено,—нї, тілько де, то счеркнуто"), а останнї 4 оповідання вже не переписували ся, а просто виправив їх Куліш до друку (текст, наголоси, абзаци) і віддав в друкарню складати; через се ми

й бачимо там приписки олівцем: „$\frac{\text{Signat. 2}}{\text{Sert. 25}}$“, „набирать до сихъ поръ“, прізвища складачів: Куртнер, Усачев, наказ Куліша: „смотрите же: въ зеленóчку“ (який, правда, не поміг нічого, бо склали таки „в зелепочку“) та инше.

Цензорський дозвіл на книзї позначено 7 августа 1857, очевидно тільки після 7 серпня почали складати, а 29 серпня Марковичка була у Куліша в Мотронівцї і бачила там вже надруковане оповіданне Сестра (Куліш у книжцї дав оповіданням свій порядок).

Така історія повстання першого тому „Народніх оповідань“, як свідчать про те їх оригінали.

Тепер звернемо ся до участи в сих оповіданнях Опанаса Марковича та Куліша.

Що до участи Опанаса Марковича, то вона безперечно була, і була чимала: Опанас Марк. був не тільки критиком перших літературних проб своєї жінки, але бувши найпершим учителем її що до мови, поки вона потім не перегнала свого учителя, він безперечно виправляв мову в писаннях її, — краще сказати не виправляв, а давав над текстом свої варіянти. Правда, ті оригінали з р. 1857, що в наших руках, не говорять нічого про такі поважні поправки, бо переписані вони на чисто, але про се, перш за все, найкраще свідчить шматок брулїона оповідання „Три долї“, написаного найпевнїйше заграницею, коли подружя Марковичі були там разом в р. 1859—1860. На тих 4 сторінках почтового паперу, що збереглись ся (брулїон оповідання), ми бачимо дуже багато поправок (дописок над текстом). Правда, М. Марковичка з усїх їх тільки на дві згодила ся, але то вже инша річ: се свідчить тільки про те, що у неї почутє артизму розвинене було більше, як у чоловіка. Справдї, чи не краще сказати: за нелюбого йти (Марковичка), як віддаватись (поправка Оп. Марковича)? або: мати вмовляти стане — як: буде вмовляти та наполїгати? або: та він і не знає і не дбає, що ти кохаєш, як: та йому байдуже... не дбає, чи ти живеш на світї, чи нї? або: лихо із тим коханнєм — ніж: морока із тим...? або: й пішла до господи тиха та ясна — ніж: пішла помалу до хати, сама як світло пóночі? або: коли вже на правду йде — як: коли вже за правду годить ся? або: усміхаєть ся зимно — як: усміхнувши ся, нї гадки? або: твоя правда — як: правда, на лишенько? Нї на

одну з тих поправок чоловіка Марковичка не пристала. Крім того Оп. Маркович додає ще подекуди слова і цілі речення, на які авторка теж не пристала, бо вони були зовсім зайві.

Щоб поправок таких Опанаса Марковича що до стилю та мови було менше і в тих 12 оповіданнях, ориґінали яких збереглися, трудно думати, але разом з тим не може бути сумніву, що й в тих оповіданнях авторка не могла пристати не вагаючись на всї поправки, а кермувала ся більше своїм художнїчим чутєм. Само собою, що де була явна помилка що до українського сінтаксісу або фонетики, то тут суперечок не могло бути: авторка почувала добре, що вона робить багато помилок і що до української мови, а ще більше що до вимови, а разом з тим правопису. Навіть вже в останнї роки (1902), коли посилала вона до „Кіевской Старини“ казку („Чортова пригода“) і чоловік її (д. Лобач-Жученко), що переписував з бруліона оповідання, запитав, якої правописи (особливо що до **і**, **и**, **ы**) треба додержувати, то вона відказала: „Там краще знають, як треба — поправлять!“

Треба правду сказати, в останнїх своїх, незадовго до смерти, писаннях Марковичка пише вже виробленим правописом і сливе що не робить помилок проти української фонетики. Се не трудно пояснити тим, що в останнї часи (1878 р.) вона жила серед українського люду (1878—1885 в Чорноморії і в Ставрополї, 1885—1893 в Київщинї, в Канівському повітї, 1899—1906 р. в Ставропольськ. ґуб.), при тім жила не тільки серед нього, а й з ним, і переважно з ним, і незвичайно чутке ухо її вхопило найтоншї відтїнки української мови. Сього не може досягти відразу людина, яка б талановита, навіть ґеніяльна, вона не була, що приїхала на Україну з Московщини з самим мінїмальним знаннєм української мови. І от за шість лїт побуту свого на Українї вона справдї на диво не тільки вивчила ся, а й вистудіювала українську мову, знала її так, як дуже небагато Українцїв її так знають, а все ж писала (та певно й вимовляла) із значними помилками проти української фонетики, особливо що до твердого **і**, якого напр. північні Українцї орґанїчно не можуть вимовляти. Я подам далї цїлу низку таких лїнґвістичних помилок М. Марковички, які я вибрав з її листів 1857 р. до чоловіка, з ориґіналів оповідань переписаних теж 1857 р. і листів та ориґіналів оповідань з р. 1859—1867 (підчас побуту заграницею). Завважу лише принагідно, що з листів і оповідань заграничних видно, як на чужинї помалу забувала ся українська

мова і як Марковичка все частійше уживає в листах явні русізми, а в оповіданнях ще й польонїзми. Сим і поясняєть ся в значній мірі той закид їй, що мова III тому „Народнїх оповідань“ значно гірша як в перших двох (і тої мови в III томі нїхто — анї Оп. Маркович, анї Кулїш не поправляли — додам ще до того).

Отже найтяжче, як знати, давало ся Марковичцї українське **і**, **и**, **ї**. Вона пише: жу́рітесь, з тім, з кім, пошіє, попрікипали, други (=і), литала, посиді(=и)те, помиркуйте, посивив, змарнила, хлопчіком, хібку́, дрибнесенько, спива, переві(=и)ває, прібіжить, сестріці, дни, рібочко, у наміститї, пріи́жжа, прімічаю, повисив, бубонив (=їв), Тімош, якійсь, вин, по тіх, жинка, в осені, яки-то, прівіз, таки (=і), зеленіх, вірніх, прівитались, прімічає, посідїли, кіпіло, підпіраєє, до церкві, вишиванім, прійшли, прозьбі (=и), грозьбі (=и), двичи, папирчик, що-весні, благій (=ий), в сповіточку, поліняли, покійнои, заихала, ничого, вибирав ся, старои, хороши, штані, широки, здорови, ввичі, пишли, цвінтарь, оголити (=їти), очипок, біли, скрінї, яги́д, зві(=и)ли ся (се все з оригіналів 1857 р.). Правда, дещо можна покласти на карб взагалї неуважного писання; може бути, що писала вона ничого, ягид, очипок, хороши і т. и., а вимовляла як слїд: нічого, ягід, очіпок, хороші, але й поза тим бачимо доволї безперечної плутанини між твердим і мягким **і**. До категорії з неясним **і** можна зачислити ще й отсї приклади: бліскучий, ниначе, слезима, регот, стребнула, на дрожжях, кресло, зберались, хутор, дзвоницею, міх зам. мох. Коли додам ще до сього русизми: к а ч а є голівкою, смазані, облегли, чотире, таку жалібну зам. такої жалібної, то се будуть коли не всї, то в кождім разї характернїйші помилки Марковички проти української мови і правописи в оригіналах першого тому „Народнїх оповідань“ (правописні помилки, подані тут, в оригіналї мало не всї поправлені рукою О. Марковича, але я притягнув їх сюди навмисне на те, щоб показати, як власне писала по українськи М. Марковичка на самому початку своєї лїтературної працї на українській ниві).

Припустім, що оригінали „Оповідань“, послані Кулїшеви, поправлені були рукою О. Марковича, а через те сливе що нема помилок що до мови. Але от листи її до чоловіка з того ж таки року 1857 — і в них бачимо те саме: доволї помилок що до правописи і зовсїм мало русизмів. Се вже найкращий документ,

безперечний, бо вже листів що до мови ніхто Марковичці не виправляв.

Отже бачимо в них таке: сіділи, ціх, Немірів, нічь, повіришь, сподиваємось, пріиду, обнимаючи, дали(=ї), з жинкою, прійшла, цилує, болити, з ведра, у знакомій(=ої), у Півтаву, і русизми: тебѣ, за теби (може описка), почти, еще, притоптивая, лає (зам. гавкає, хоч сей русизм оден раз знаходимо й у Шевченка в „Катерині": На кого собаки на улиці лають?)

Значно більше помилок що до мови і правописи, а особливо русизмів, бачило в листах і оповіданнях, написаних загранцею (р. 1860—1867). В листах бачимо: обої, прійшов, сігодня, ліст, приболшай, мізінна пучка, доброе, отдільно, со мною, іграється, помню, работати, переписиваю, хазяєва, затушив (= загасив), сліди видні (= видно), ступені (= сходи).

В оригіналах оповідань, написаних загранцею (частина їх видрукована в Л.-Н. Вістнику за р. 1908, кн. I—IV), стрічаємо: батюшка (vocat. зам. батюшко), со мною, дзвониця, на стольцях, с білими, полимя, висило, біліх, длинне зеркало, розгледали, із-за двери, по виду своєму, на прекміті, сімь, спочівати, чорніх, обкуривали, якімісь, к нам, виситъ, кто, чість (= честь), теперь, поповичь, новаго, каліточка, ні об чем, дзвіну, вимисліш, солнце, толкала (= пхала), зеленім (ablat.), поперехрещівана, карабелі, вороні (=и), до церкві, кріслічки, от (= од), хвилию, без сіл (= сили), дурніх, рви (= рови), садитись, на великомъ, зліпленіх, гарячі угеля, без помічи, головой, лічіти, знаетъ.

Се з одного оповідання „Дяк" стільки. В иншому знов („Лист III з Парижа") читаємо: малиновий ковер, волосья і світі і перевіті, коло її двері, садіба, жонки (= жінки), пасека, вісьму (= осьму), козакова(=ого) унука, дідова кия.

Як бачимо, помилки більше разячі, як в листах і оповіданнях з р. 1857, але коли все ж узяти на увагу, що се й усе, що можна було наприклад винотувати в двох великих оповіданнях (коло 4 аркушів друку), то ще не можна сказати, щоб помилок було багато; тим більше, що помилок проти духа української мови (не проти її чистоти) зовсім не бачимо, небагато їх є і проти українського сінтаксісу[1]). Перечитай, навіть побіжно,

[1]) Та ще ж і те треба мати на увазї, що оригінали, які є в наших руках тепер, се все брульони. Переписуючи для посилки в редакцію,

такі оповідання Опанас Маркович, Куліш, чи навіть хто з менших знавців мови[1]), і від сих незначних, власне більше формальних, помилок не остало ся б і сліду. Коло першого і другого томів „Оповідань“ походила, як знаємо напевне, рука Куліша і, як можна з певністю думати, в деякій мірі — Опанаса Марковича. Але третий том „Оповідань“, куди увійшли: Кармелюк, Невільничка, Девять братів і десята сестриця Галя і Ведмідь, написаний увесь заграницею і рукописи послано просто до друку видавцеви Яковлеву. Очевидно, що там мусіли бути усї отакі гріхи що до мови, які ми тільки що бачили, як ще більше їх не наробили складачі в друкарні та коректори.

Перейдемо до участи Куліша в „Народніх оповіданнях“ М. Вовчка. Справа з нею зовсїм ясна, бо маємо оригінали оповідань, виправлені рукою Куліша. Куліш узяв ся до них радикально. Сам він каже, правда прибільшуючи свої заслуги, що „я сдѣлалъ для н о в а г о писателя такъ много, какъ никто (!) никогда (!) ни для кого (!) новаго и никому невѣдомаго“, дав „образцы художественной редакціи“. Справдї, попрацював він над оригіналами багато, але не більше як се робить кождий совісний редактор, коли попаде йому до рук свіжа, нова, видатна праця. А оповіданнями Марковички Куліш, як сам він признаєть ся, не аби як захопив ся: „Читаю и глазамъ своимъ не вѣрю: у меня въ рукахъ чистое, непорочное, полное свѣжести художественное произведеніе!“ То варто було трохи попрацювати коло таких „произведеній“! Ото ж він і дає їм „художественну редакцію“: придумує для кождого оповідання заголовки (у Марковички не було анї однісінького), на початку, замість motto, подає уривки з народнїх пісень або дум, скорочує текст (часами 2—3 сторінки викреслює), додає по кілька рядків, заміняє окремі слова і вирази влучнїйшими, на його думку (все се подаю далї, порівнявши оригінали з І-им виданнєм „Народнїх оповідань“). Безперечно, Куліш зробив чималу послугу і авторцї,

---

авторка завше переробляла і виправляла текст (се ми бачимо напр. на „Пройдисвітові“, „Листах з Парижа“, „Медвідь“, писаних заграницею: друкований текст значно поправнїйший, ніж в оригіналах-брульонах. А вже ж тексту не виправляли ні в редакції „Вечерниць“, ні в ред. „Мети“ — навпаки, там побожно репродукували навіть усї явні помилки!

[1]) Куліш, як ми бачили, вважає, що міг би добре редагувати оповідання Марковички наприклад Вас. Білозерський.

і українській літературі, бо з художественного і без того твору зробив перлину, якою і що до змісту і що до форми любуєть ся не одно поколіннє, особливо останньою (блискучою мовою). Але тут як раз і важно нам знати, щó саме з тих „багацтв“ народньої мови належить Марковичці, а що Кулїшеви, і в будучому науковому виданню се неодмінно мусить бути показано. Як видно з поданого нами далї матеріалу, процент полїпшень з боку Кулїша що до самої мови зовсїм невеликий, а часом можна навіть сказати, що полїпшення ті не зовсїм щасливі і скорше виглядають як погіршення. Наприклад Марковичка зовсїм, як треба, пише: хрест, хрестини, хрестить, перехрестити, а Кулїш скрізь виправляє на: к р е с т, к р е с т и н и, п е р е к р е с т и т и і т. и.; М. пише: прикіпів на місцї, К. поправляє: на м і с т і (!); замість: „а д у р и т ь нас не гоже“ переінячив: „а д у р і т ь нам не гоже“ („Сон“), зам. пройде, п р о ї д е — прійде (!), зам. од шулїки — од шулїка (!). Повикидав він чимало характерних подільських виразів і позаміняв їх середньо та східно-українськими; викинув напр.: розпач (змінив на: одчай), крок (ступінь), хвилька (мінутка), поскаржитись (пожалїтись), дочекати (дождати ся), ганити (зневажати), затриматись (підождати), лишати (кидати), здобувок (здобуток), відтодї (з того часу), пожартувати (пошуткувати), засинати (засипати), одмолодїла (помолодшала), захоровала (занедужала), різні (всякі), сукню прасовати (плаття вигладить), небіжчик (покійник), навідати (одвідати), покохала (полюбила); дрібнїйші поправки: замість т е ї — т о ї, бодай — богдай, Панас — Опанас, хоч — хоть, тодї — тогдї, зам. від — скрізь о д, мабіть — мабуть, Яків — Яков, пахуще — пахуче, почне — пічне, грюкає — грукає, ссяють — сяють, за мене — про мене, біля — коло, тсе — отсе, хай — нехай та инше.

Марковичка була вдячна Кулїшеви за поправки, бо високо ставила його авторітет, як українського дїяча на лїтературній ниві. Ніколи ні одним словом нїде не обмовилась вона, що щось не по її поправлено, перемінено: вона на лїтерацьку амбіцію не хорувала. І от пізнїйше, коли порвані були у неї з Кулїшем на завше стосунки, вона проте присвячує йому одно з своїх оповідань у III томі, а ще пізнїйше, уже по смерти Кулїша, коли Л. Пантелеєв у своїй книжцї: „Изъ воспоминаній прошлаго“ (1905 р.), забувши дещо, а певнїйше — мало знавши про петербурських Українцїв, зневажливо і неправдиво розказав про Кулїша, вона написала до ґазети „Русскія Вѣдомости“ (де вперше

друкували ся ті спомини Пантелеєва) лист, в якому протестує проти перекручувань автора і, визнаючи всї гріхи старого Кулїша, боронить Кулїша молодого, достойного і щирого працьовника на українській ниві...[1]) Тільки не знала вона, що той самий Кулїш так їй віддячив, що з його легкої руки її розвінчано було, як українську письменницю і найменовано навіть „нахабною кацапкою, що вкрала почесний (лїтерацький) вінець“.

Але може й краще, що вона не знала...

Тепер зберемо до купи те, що говорило ся: 1) Кулїш сам не один раз називає М. Марковичку автором „Оповідань“, як раз в ті часи, коли вони тільки що появили ся; 2) Опанаса Марковича він ніде не називає автором, — найбільше хіба чутким критиком; 3) Опанас Маркйвич дїйсно поправляв мову в писаннях М. Марковички, але вона до тих поправок ставилась критично; 4) писала М. Марковичка з помилками і проти мови і проти правопису українського, але помилки ті не такі вже й великі, хоч все ж, щоб не вражати читача, вимагали чиєїсь редакторської руки; 5) Кулїш пильно проредаґував увесь I том „Оповідань“ (правдоподібно, так само і другий, в „Основі“), але редакція його не була чимсь надзвичайним; 6) М. Марковичка 1857 р. володїла українською мовою чи не свобіднїйше, як заграницею, а тим часом заграницею написала цїлу серію українських оповідань, яких її нїхто не поправляв, нарештї, як знаємо, 7) кілька оповідань написала вона в останнї роки свого житя. Все се, узяте разом, безперечно промовляє за те, що всякі розмови не тільки про Опанаса Марковича, як автора, а навіть про спільне авторство Марковичів — безпідставні, і справжнїм автором, справжнїм Марком Вовчком був не хто инший, як Марія Марковичка[2]).

---

[1]) Про се буде в однїй з найближчих книжок Л.-Н. Вістника.

[2]) Уже сї рядки були видруковані, як одержав я від рідного брата М. Марковички, Дмитра Вілїнського, дуже цїнні спомини про сестру. Сей брат 10 лїт жив в родинї Марковичів (від р. 1851—1861), жив як раз в ті часи, коли М. Марковичка почала писати по українськи і рішучо стоїть на тому, що власне вона була автором, хоча й зроду Великороска, а Опанас Маркович не міг бути не тільки „творцем чогось суцїльного і викінченого, але навіть керманичем („руководителемъ“) Марії Александровни в її лїтературній роботї...“ *В. Д.*

Сестра.

(Народні оповідання, 1858, 1—34).

Заголовку в оригіналї не було. Кулїш спочатку був дав заголовок Тїтка, а тодї закреслив і під низом написав Сестра. Нумерація XI (хрональогічно). Роздїли теж скрізь Кулїш позначив.

Друкований текст:	Оригінал.
Стор. 1.	
Ряд. 3: ...наче снитця	наче снить — привиджуеця.
— 4: хтось у колисцї	...въ колисцї, до теплихъ перстівъ пригортавъ (се закреслив Кулїш в оригіналї).
— 6: якъ поховали пані-матку	якъ маму поховали (поправлено рукою К. в оригіналї)
— 8: було каже,	було кажуть (попр. К. в ориг.)
— 9: нехай уже діточки,	нехай діточки (попр. в ориг.)
— 2 зн.: хоть тамъ	хочъ тамъ
— 1 „ Ажъ ось	коли
Стор. 2.	
Ряд. 2: Мій женихъ був...	мій чоловікъ
— 13: Дармо, що...	Даром, що...
— 7 зн.: ...любячий до мене!	любячий до мене! Горнеть ся було якъ той голуб сивий (закресл. К. в оригіналї)
— 2 „ ніхто нічого не врадив	ніхто не врадивъ!
Стор. 3.	
Ряд. 3—4: нехай Богъ милує	хай Богъ милує
— 10: свіжа й повна	свіжа *а* повна
— 13: кажуть люде: „як одна	...що „як одна...
Стор. 4.	
Ряд. 13: Та якъ учеплятця,	...вчеплются
— 11 зн.: Уже жъ я...	уже я (поправл. К. в ориг.)
— 6 „ вона свого докаже,	*а* вона...
— 3 „ зъ ласкавою мовою,	зъ розмовою ласкавою (попр. К. в оригіналї)
— 2 „ я говорю до неї,	я заговорю...

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 5.	
Ряд. 4: та й кланяетця	да кланяетця
— 13 зн.: глечичка	глечика (попр. К. в ориґ.)
— 5 „ слізми вмиваюсь	слезами...
Стор. 6.	
Ряд. 3: братовихъ дівчатокъ	дівчатокъ
— 5: й не злічити	й не злічити за день (закресл. К. в ориґ.)
— 10: якъ ўзликъ	якъ вузликъ (попр. К. в ориґ.)
— 5 зн.: вінъ, веселий, увійшовъ	він веселий увійшовъ
Стор. 7.	
Ряд. 12: Що мати ій сказала?	що мама ій казали
Стор. 8.	
Ряд. 7: Що се въ тебе за думки такі, сестро!	Се въ тебе десь недобрі думки, сестрице! (попр. К.)
— 8: Зглянься на Бога!	Зглянься на Бога, — не роби сёго! (попр. К.)
— 14 зн.: Не кидай, ми тобі будемъ	та не кидай, та ми... (попр. К.)
Стор. 9.	
Ряд. 3: зазна́ю чужої сторони́	чужу сторону
— 5: ніхто не сяде, не зажуритця коло мене	ніхто зо мною не сяде, не зажурить ся
— 6: не промовить	не перемовить (попр. К.)
— 10 зн.: и не огля́дуюсь	й не оглядаюсь (попр. К.)
— 3 „ й гралась	гралась (попр. К.)
Стор. 10.	
Рад. 3: вичитую	читаю (попр. К.)
— 8: за коваля Ляща	Леща (попр. К.)
— 11 зн.: въ речи захожу	у річі...
— 2: наче моя душа бідолашна	се вставка К. в ориґіналї; замість сього в ориґіналї тільки стоїть вдруге: щебече ..
Стор. 11.	
Ряд. 9: та добра доля веде?	...доля провадить?
— 12: то разомъ и пійдемо	то *й* разомъ пійдемо (попр. К.)
Стор. 12.	
Ряд. 12: шкода́ журитись	жури́тця (попр. К.)
— 12 зн.: й крестилась и вінчалась	й хрестилась, и шлюбъ брала
— 8 „ й погосподарювала	погосподарювала
— 4 „ дознався бувъ владика	дознався владика (попр. К.)
Стор. 13.	
Ряд. 13: полуднуймо	пополуднуймо
— 4 зн.: невеличке	невелике (попр. К.)
Стор. 14.	
Ряд. 2: й боязно	й боязко
— 9: противъ мене	проти... (як і скрізь у М. В.)

Друкований текст:	Оригінал:
— 11: що я ніколи й не бачила	що я й ніколи не... (попр. К.)
— 10 зн.: простягъ руку	...простягъ морщинату руку (попр. К.)
— 5 „ и внучечку мою втішишъ	то співаннямъ, то щебетаннямъ и унучечку мою розважишъ (попр. К.)
Стор. 15.	
Ряд. 1—2: блискотіла оченятами	...карими очима
— 4: отъ воно и вклонилось, и привітало	отъ вон*а* и вклонилась, и привітала
— 6: чи згадують мене?	...за мене?
— 12: пса́льми співає	пса́лмів співає
— 8 зн.: отъ же все мині	та все мині...
— 5 „ а доросла, то повинна	а доросле, то повинно
— 3 „ а здоровъе	...а здоровля (попр. К.)
Стор. 16.	
Ряд. 3: купають у воді віти	...похилі віти (попр. К.)
— 6: закриваючи всю білу стіну	наче зрісся зъ білою стіною (попр. К.)
— 7: а хатина жъ	а то хаточка (попр. К.)
— 9: коло тої хатки	коло тії хатки...
— 10: й на небі	й на небові...
— 11: и на воді. Господи!	и на миглястій воді (попр. і доп. „Господи!“ К.)

Далї в оригіналї є ще 4-рядки, викреслені, певно, аж у коректурі. Ось вони: „Сей світъ, якъ маківъ цвітъ, — каже стара (сї два слова К. закреслив). Якъ то на тімъ буде! Зговорила (попр. К.: каже було) стара, похитуючи головою.

„Боже мій, Боже!“ промовила (попр. К.: промовить) пані-матка стиха. А панъ-отецъ звівъ (попр. К.: підведе́) темні очі вгору: „слава Господеві!“ рече.

— 2 зн.: А вінъ: „Такъ се справді...	А вінъ: Э, э! Такъ се справді...
Стор. 17.	
Ряд. 6: та чи здорові жъ вони...	Та чи здорові вони...
— 7: мабуть, забули мене?	...за мене?
— 4 зн.: що хвилини	що-хвильки (попр. К.)
Стор. 18.	
Ряд. 2: якъ семъянина	якъ посімъянина
— 6—7: одказує чоловікъ радіючи	Бувайте здорові, молодице!
— 9 зн.: такъ я й вомліла	..й омліла
— 2 „ та просять	та прос*ю*ть (попр. К.)
Стор. 19.	
Ряд. 11 зн.: и я наче помолодшала	та я наче одмолоділа (попр. Кулїша)
— 10 „ по двору	по дворищу (попр. К.)
— 5 „ й промитої води	промитої води

Друкований текст:	Оригінал:
— 2 „ и про гроші...	і за гроші
— 1 „ „Ти думаешъ, ми тобі	...що ми тобі
Стор. 20.	
Ряд. 1: Ище съ тебе треба бъ узяти	Эгэ! себѣ то зъ тебе ще треба взяти (попр. К.)
— 8 зн.: тоді не було	не було тоді (попр. К.)
— 2 „ хоть и въ стороні	хоть и въ стороні вона
Стор. 21.	
Ряд. 4: то про мене забудуть	то за мене...
— 13 зн.: И москаль прійде (?) — мине	И москаль проіде—мине (попр. невдатна К.)
— 12 зн.: пробіжить	проскаче (попр. К.)
— 8 „ чи річка розливаетця	...розливаетця и тече бистрою хвилею (попр. К.)
Стор. 22.	
Ряд. 3: та й пійшла собі міста питати	та й пішла... місця...
— 4: заулки перекрéщую	перехріщую
— 13 зн.: такъ уже тутъ заведено	така вже тутъ поведінка
— 12 „ коло васъ стану	біля васъ...
— 9 „ людъ якъ та комашня копóшетця	люди снують (попр. К.: людъ снуе, — але закреслив) якъ та комашня
— 6 зн.: гуркотить	грукотить
Стор. 23.	
Ряд. 1: дивітця жъ бо, молодичко!	...молодички!
— 2: ну жъ бо	*А* ну жъ бо...
— 10: я й ваше намисто	я ваше намисто...
— 10 зн.: штовха ёго	шторхае ёго
Стор. 24.	
Ряд. 3: кажуть ій	кажуть ті (попр. К.)
— 6: що-небудь запрацюю	щось запрацюю
— 9: одъ людей	відъ (так і скрізь!) людей
— 11 зн.: стольчики всякі, коло стіни рядóчкомъ	стольчики різні коло стінки рядочокъ
— 2 зн.: Отсе, мамо! Що зробите...	Тсе (так скрізь пише М. В. зам. оце), мамо! що *й* зробите...
Стор. 25.	
Ряд. 1: ані плаття вíгладить	ані сукні випрасовати
— 5: Бачу, що мині...	Бачу, щось мині...
Стор. 26.	
Ряд. 2: якъ у Йваненківськихъ...	якъ у Иваненківськихъ
— 4: такъ жити не можу	...жити не можу — умру!
— 7: по-панськи	по-панській
— 8: ...просто було каже	...просто каже
— 9: що ти се химеруешъ	що ти химеруешъ (попр. К.)
— 10: вертяться у тебе на думці	вертяться на думці

Друкований текст:	Оригінал:
— 10 зн.: чому ти її на розумъ...	чому на розумъ...
— 5 „ такъ повелось теперъ	...тепера
Стор. 27.	
Ряд. 8: не пнися въ пани́	...в панії
— 9: не плодивъ ні злодіів	не плодивъ зъ роду ні... (попр. К.)
— 10: ні душогубців, якъ инші багатиі роди	ні хвастаківъ (попр. і доп. К.)
— 12 зн.: коло неі впадала	старалась (попр. К.)
— 11 „ на старости літяхъ коло...	на старости літяхъ падала коло... (попр. К.)
— 2 „ покійника	небізчика
— 1: бувъ чоловікъ	чоловікъ бувъ (попр. К.)
Стор. 29.	
Ряд. 1: питаютця	питають
— 7: кажу	питаю
— 12 зн.: моі любі ...якъ би то	любиі... дебъ то...
— 6 „ загорювала	загоровала
— 1 „ крестики	хрестики
Стор. 30.	
Ряд. 3: Провела земляківъ	проводила (здаеть ся, сама авт. поправила).
— 1 зн.: грошей не дамо	гроши не дамо
Стор. 31.	
Ряд. 1: ми грошей не дамо	гроши не дамо
— 3 зн.: а який же то...	а який же (додав К.)
Стор. 32.	
Ряд. 5 зн.: ажъ гнетця	ажъ слізьми умився (попр. К.)
Стор. 33.	
Ряд. 11 і 9 зп.: бу́магу...	бомагу
— 6 зн.: нехай	хай (попр. К.)

Дата під оповіданнем (Куліш закреслив): 1 іюля 1857.

КОЗАЧКА.

(Народні оповідання, 1858, 37—67).

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 37.	
Ряд. 4 зн.: де вона прійде... Та й дівчина жъ	...при́йде (попр. К.) ...Та й дівчина (додав К.)
— 3 зн.: велична, хороша	хороша, велична (попр. К.)
Стор. 38.	
Ряд. 5: Якъ би погулять	Якъ би то погулять
— 6: якъ тамъ... ні жилося	не жилося
— 7: лиха одбути. Занедужала	лиха одбути, якъ кожному створінню (закреслив К.) Захоровала

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 39.	
Ряд. 1: не хибнуло	не хибнула (К. додав був до не хибнула — ти, але закреслив і поправив на: не хибнуло)
— 9 зн: загорюешъ... хиба три ступнї	загоруешъ... три кроки (поправ. К.)
— 8 зн.: а въ лихихъ	а що вже въ лихихъ (попр. К.)
Стор. 40.	
Ряд. 1: Ажъ ось шле сватѝ	коли шле сватівъ (попр. К.)
— 8: Догадались тогді вже всі	Тоді вже догадались усі (Тут вийшло непорозуміннє в друкарні: Куліш над тодї дописав вгорі *г*, а складачі думали що се *2*, а на наголос не догада́лись — думали що *1*, через се сї два слова й переставили. А в коректї К. не доглянув).
— 13 зн.: та и вдарилась	та вдарилась (попр. К.)
Стор. 41.	
Ряд. 2: первий чоловікъ	перший (попр. К.)
— 9—10: Побачивши Олесину тітку,—„Здорові, каже, були...	„Здорові були"... (пододавав К.)
— 10 зн.: тоі	теі (попр. К.)
— 6 „ та й оповістила	та й одповістила
Стор. 42.	
Ряд. 2: то звелимо	то кажемо (попр. К.)
— 4: а на всіхъ улицяхъ	а по всіхъ...
— 4—5: такъ и снують	такъ и кишять (попр. К.)
— 13: після „селу на соромъ!" було ще два рядки: „Не вступимось кроку, не пустимо крумбернихъ сватівъ! Не дамо дівчини!" — (Куліш се викреслив).	
— 2 зн.: здатній	здатний
Стор. 43.	
Ряд. 4: потягъ старий до своеі	потягъ до своеі (попр. К.)
— 9: Вже й нічъ	вже нічъ
— 2 зн.: безпомощнимъ	безпомошнимъ
Стор. 44.	
Ряд. 10 зн.: та розсудливоі вмови	розсудноі...
— 7 „ мабуть	мабіть (так скрізь)
— 3 „ не чутно й зъ-роду	не чутно зъ-роду (попр. К.)
Стор. 45.	
Ряд. 5: не одговоряли	не вговоряли (попр. К.)
— 6: не послухала	не послухалась
— 12 зн.: которихъ дівчатъ то матері й не пустили въ дружки	котрихъ... та матері не пустили *й* въ дружки (попр. К.)
— 11 зн.: которі...	котрі (попр. К.)

Друкований текст:	Оригінал:
— 10 зн.: та жалу́ючи	Куліш попр. в рукописи: жалкуючи, але в книжці жалуючи
— 2 „ прямий якъ яворъ	якъ тополя (К. попр. зразу на дубъ, потім на яворъ)
— 1 „ иде собі покволомъ	иде по кволому (попр. К.)
Стор. 46.	
Ряд. 5: Изъ Золотаренкомъ?	Золотаренкомъ? (додав изъ К.)
— 6 зн.: не подобна річъ	не подоба річъ (попр. К.)
— 6–5 зн.: по весілляхъ гуляти	тоді гуляти, коли плакати годитця (попр. К.)
— 2 зн.: що ти зробивъ	що ти поробивъ
Стор. 47.	
Ряд. 1: а що буде послі, не подумавъ еси та й	а що буде, не подумавъ та (додатки К.)
— 7: хоть	хочя
Стор. 48.	
Ряд. 5: слізми	слезами (попр. К.)
— 6: кохання моє!	Дівчино моя! (попр. К.)
— 8: моє подружже дороге!	кохане мое подружжя (поправ. К.)
— 10 зн.: сердиті	сердовиті
— 6 „ И марно іі літа молодиі перейдуть	Марно жъ іі молодость перейде (попр. К.
Стор. 49.	
Ряд. 9: де іі посадити	посадовити
— 14 зн.: не почула молода	не почула й разу молода (попр.К).
— 12 „ що той світъ	що тамъ той світъ (попр. К.)
— 8 „ й годинки	й хвильки (попр. К.)
— 5 „ почавъ	то ставъ (попр. К.)
Стор. 50.	
Ряд. 6: довнавъ би втіхи	взнавъ би... (попр. К.)
— 9: у зеленочку	въ зеленóчку (Друкарська помилка, бо в оригіналі Куліш спеціально дописав для складачів: „Смотрите же: въ зеленóчку“, але не помогло).
Стор. 51.	
Ряд. 4: коло неі	коло еі
— 5: Що-для́ Божого діточки іі, як бу́бонъ, збúті	що-дня божого діточки востаютця якъ бу́бонъ збúти
— 11: веселої минути	веселоі хвильки
— 11 зн.: поворушились	порушúлись
— 10 „ Що там за гóмінъ!	що тсе за грукъ!
— 9 „ навчу васъ тихо сидіти	навчу враже плімъя...
— 8 „ „Голубяточка, та й стихнуть	Голубъяточка стихнуть
— 5 зн.: зеленочку	зѐленочку
— 3 „ Чи мало ж на таку сéмъю треба?	На таку семъю чи ж мало треба

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 51. Ряд. 1 зн.: багатого	богатого
Стор. 52.	
Ряд. 1.: а в мене й безъ васъ багато росходу	а про мене нехай до останнёго погинуть, не буду плакати
— 6: такъ було й обмірае	такъ и обмиравъ
— 7: благае ёго було́ слізми	благала ёго слізьми
— 8: пожаловати	пожалувати
— 8: вінъ у великому горі	вінъ въ роспачі
— 13: до себе пригорне, та й розіллетця слізми́	до себе згорне та й розільѐтця слезнма...
— 8 зн.: ажъ у Москву	загряницю
— 6 „ жорсто́кий	скру́тний
— 5 „ дурно й голову було клонити	дурно голову клонити
— 4 і 2 зн.: прощайте	прощавайте
Стор. 53.	
Ряд. 1: втопивъ	углебивъ
— 2: Одоллю́тця... слёзи!	Відольютця... слізки!
— 2 зн.: діточокъ	дітокъ
Стор. 54.	
Ряд. 1: утоми	втоми
— 6: пе́рва	перша
— 8 зн.: ніженьки	ніжечки
Стор. 55.	
Ряд. 8: до па́піі йти, бо ій частенько	до пані йти, бо панії частенько
Стор. 56.	
Ряд. 1: одъ пана	відъ пана
— 3—4: нічого більшъ и писати, як про твого́ чоловіка	нічого цікавшого й написати, якъ за твого чоловіка
— 8: зареготала	зареготала, що гукъ по покояхъ пішовъ й скло забряжчало
— 12: Виженіть іі!	Виженіть!
— 12 зн.: про ёго	за ёго
— 11 „ познали́ся	пізналися
Стор. 57.	
Ряд. 2: то я голодати мушу	я голодати мушу
— 4: не буде й до останку!	не буде до-станку!
— 6: письменна	грамотна
— 12: я напишу	добре, я напишу
Стор. 58.	
Ряд. 6 зн.: до Йвана листъ	листъ той до Йвана
— 5 „ бачивъ	одібравъ
— 4 „ одъ пана	відъ пана
Стор. 59.	
Ряд. 4: тогді й згадали про неі	тоді й згадали за неі

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 60.	
Ряд. 4—6: ні съ чимъ и вирядити: ні сорочечки, ні одежинки годящої	ні въ чімъ й вирядити, ні сорочечки а ні одежинки справноі
— 10—9 зн.: крестить	хрестить
— 1 зн.: гостру косу	гострую косу
Стор. 61.	
Ряд. 8: після слів „скілько людей“ опущено: „Якъ би хто знавъ, або схотівъ її настáвить, то вона вдовою була бъ изновъ на вóлі, не крепачка; та що вже теперъ по тій волі!“	
— 10 зн.: А далі такъ уже	Тамъ далі такъ вже
— 9 „ куди хочешъ	де хочешъ
— 7 „ хлопця бери!	хлопця забери!
— 1 „ місто	місце
Стор. 62.	
Ряд. 3: милосердний	милостивий
— 4: якъ спяничитця	коли зъпъянчитця
— 9: одвічати!“ Оттакого коваля виковали!	одвічати, каже, та й годі
— 4 зн.: саму изъ малимъ Тишкомъ	саму зъ Тишкомъ
Стор. 63.	
Ряд. 1: чути таке про тебе!	чути таке!
— 7: вмовляючи	втішаючи
— 8 зн.: роспитався про все	розпитався за все чисто та
— 7 „ провівъ...; съ Тишкомъ	завівъ...; изъ Тишкомъ
— 4 зн.: и дитиночку	дитиночку
Стор. 64.	
Ряд. 2: помолодшала	одмолоділа...
— 3: дитини	дитинки
— 5: про Семенка	за Семенка
— 7: журитись	журітесь
— 7—8: якъ ти думаешъ... роспитайся	якъ ви думаете; ..розпитайтесь
— 10 зн.: небóго! — ...Паничі не віковатимуть ...приідуть	стара;... Паничъ не віковатиме ...приіде (попр. Оп. М.)
— 9 зн.: приідуть, и синівъ побачишъ	приіде й сина побачите
— 8 зн.: Та придбай імъ щонебудь	та придбайте імъ щось
— 2 зн.: А йди лишень, небóго! ось тобі	а йдіть лишень, стара! ось вамъ
Стор. 65.	
Ряд. 1: міня́етця	мінятися
— 5: кудись далеко на хýторъ	на хуторъ
— 6—7: Та якъ би то	та якъ би жъ то
— 11 і 12: два рублі въ місяць	два рублі на місяць

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 65. Ряд. 12 зн.: після слова „зодягну́ти“ К. додав: А мині треба ще й більшъ одъ тебе. Ти яку-не́будь свитину накипешъ, та й байдуже, а намъ треба жити по-людськи	
— 8 зн.: то й не пущу́	то я не пущу
— 7 „ И не пустила	Та й пустила
— 6 „ Дай уже ій	Дайте вже ій
— 6—5 зн.: а ми тебе не обідимо	а ми васъ не обідімо
Стор. 66.	
Ряд. 5: хиба нишкомъ на годи́нку	хиба вже нишком...; на малу хвильку
— 6: Олександра	Лександра
— 7: и води нікому подать;... лежала й смерти дожидала...	и води нікому дати; й смерті діждала
— 8: коло неі	коло еі
— 11: покличте	закличте
Стор. 67.	
Ряд. 4—5: Не обижа́йте бідного сироту́...	Не обіжайте бідную сиротину...
— 5: а слізми такъ и	а слёзима такъ й
— 6: будте до ёго милостиві!	будьте до ёго милостиви!
— 7: трохъ	трёхъ
— 6 зн.: одного́	жадного
— 1 „ після слова „нещасливу“ написано рукою авторки: Тутъ би й скінчити?	

Нарешті завважу, що в оригіналї скрізь Панас, а Кулїш поправив на Опанас. Далї в рукописи йде ось який кінець, закреслений червоним олівцем — рукою Кулїша: „Йшли торікъ до Киева наши козаки, Петро Шостозубъ й Панасъ Бобрикъ, то Олександрина тітка дуже іхъ просила: довідайтесь, якъ тамъ моя Олеся проживае? Довідаемось, обіщались (було: довидаимось — попр. Оп. М.). У Киеві й допитались, де пані живе, пішли туди; на брамі зустрівъ іхъ чорнявий хлопецъ та й грімнувъ: а куди лізете? та до нихъ зъ дрючкомъ (попр. Оп. М. „дрюкомъ“). Эге, та се Тишко, каже Панасъ Бобрикъ. Бачъ, вражий хлопецъ, який зъ нёго розбишака вийшовъ! А у матіръ удався: іі обличче.

Петро тілько въ очі хлопцеві дивитця, ажъ той на лиці поблідъ, засовістився, далі й каже:

— Не звичайне добрихъ людей стрічаешъ, хлопче! Де жъ твоя мати? Чи жива, чи здорова?

— Мати вмерли, вимовивъ Тишко зъ тиха.

— А ти мабіть й забувъ, якъ вона тебе навчала та ледащіешъ собі.

— Не забувъ, каже Тишко заплакавши, — коли мене дуже обіжають (зверху Оп. М. додав ще *д*: обіджають).

— То ти свою біду та на другихъ правиты хочешъ? Э, хлопче! не по правді живешъ!

— Та де бъ вінъ у панівъ тіі правди побачивъ,—вмішався Панасъ

Бобрикъ. Се якъ огонь й вода: коли змішаютця, або того, або другого не стане.

— Ти таки козацького роду, вмовляє Петро хлопця, треба жъ й поводитись по козацькій чесно й звичайно, то у світі не пропадешъ. Такъ-то, хлопче!

А Тишко тілько плаче.

— Роскажи жъ намъ, якъ тобі живетця?

— Служу въ покояхъ у пані... пошіе на рікъ одну одежину, зноситця — бъе, чоботи сходятця — бъе... Цілісенький день тупаю безъ спочинку, та все мене лае, та лае, тілько й світу побачу, якъ зъ двора вона вийде.

— Се ти мабіть світу шукавъ, якъ насъ друкомъ стрівъ, каже Панасъ Бобрикъ.

— А що хлопче, спитай свою пані, чи не відпустить вона тебе на волю? Скажи: матерчина тітка мене відкупляє. Тамъ не стане чого, ми вже, громада, зложимось — додамо грошей та й визволимъ тебе. Чи добре, брате Панасе?

— А вже жъ добре душу вырятовати, брате, чому не добре!

Радятця собі, а тутъ загремихтила (попр. Оп. М.: „загремихтіла“) коляса, пані приіхала. Тишко якъ вьюнъ у браму, та вона вже побачила:

— Тишко! Яки тсе люди?

— Се до мене зъ села прийшли, одъ матусиноі тітки. Хоче мене тітка на волю відкупити.

— Що? Відкупити?

— А хочемо, пані, каже Петро. Складіть ціну.

— Та що ви собі думаете, дурниі мужики, крикнула, я й слухати не хочу! Якъ смієте у мій двіръ заходити? Поскаржусь, то ви въ турмі пасидітесь! Йди до покою, гадино! Я тобі дамъ волі!

— А ви чого дивитесь, гукнула на своіхъ людей, що повибігали ій на зустрічъ, женіть одъ брами ціхъ старихъ злодіівъ!

Мусили одійти старі (було: стари — попр. Оп. М.).

— Отъ такъ-то славний нашъ людъ переводитця, брате Панасе!

— Эге (попр. Оп. М. на „этъ“), брате Петре! Чого не бува, аби здорова наша голова!

4 Іюля 1857.

ЧУМАК.

(Народні оповідання, 1858, 71–77).

	Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 71.		
Ряд. 2:	нехай йому земля перомъ!	нехай на йому...
— 3:	оставивъ	зоставивъ
— 5:	хлопчикомъ	хлопчіком (попр. Оп. М.)
— 6:	одруживсь	одруживсе
— 6 зн.:	Отъ, стали	Отъ, кажу, стали

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 72.	
Ряд. 4: козаче	козацьке
— 8: материна... завсегда	матерчина... завсїгди
— 11: днів два	дні два
— 7 зн.: якъ и звичайно	якъ и завше
— 3 „ вернýсь	повернуся
Стор. 73.	
Ряд. 2: до якихъ се	до якихъ то
— 11: білу руку	зразу було „ручку", але Оп. М. закреслив *ч*
— 11 зн.: такъ у-друге	такечки (зразу було тàк*о*чки, — поправ. Оп. М.) у друге
— 6 „ крапи́вою	кр*о*пивою
— 4 „ Годі вже	Вже годі
— 3 „ ви́скочивъ	якъ вискочивъ
Стор. 74.	
Ряд. 1: зновъ	знову
— 3: а світомъ	зразу було: съ світомъ, але Оп М. закреслив съ
— 4: исъ	зъ
— 5: а ще	а ще й
— 10: Тілько жъ	Але
— 11: вернувсь	повернувсь
— 3 зн.: прибіжи́ть	пр*ѓ*біжить
Стор. 75.	
Ряд. 1: „Та за Йвана	Да за Івана
— 2: багатиръ!	богатиръ!
— 3: Якъ понýривъ... то до сáмого дому	Якъ опустивъ... до самого...
— 10: жури́тись	вздихати
— 11. дівчата	дівки
— 12: мабуть	мабіть
— 13: А сама	в оригіналї теж було так, але потім поправлено на: „Сама...
— 1 зн.: Вінъ уже теперъ трейтю жінку взявъ	Вінъ *вже* теперъ третю жинку взявъ
Стор. 76.	
Ряд. 5: такъ и золотівъ	зразу було: такъ вінъ (закресл.)
— 7 зн.: и крести	и хрести
— 3 „ а пережила чумака	в оригіналї сього нема: додав в друкованім тексті Куліш
— 2 „ кріпкий	зразу було: кр*и*пкий, а тоді Оп. М. поправив як слїд
Стор. 77.	
Ряд. 3: а крестъ поставить изъ...	а хреста поставить зъ
— 5: гілля	гильля
— 6: крестъ... геть изъ...	хреста... геть съ...

Дати в оригіналї нема. В оригіналї нема зовсїм розділів, — то вже Куліш зробив їх аж 5.

Крім того в ориґіналї є правописні поправки Оп. Марковича: братіку (зам. братику), нижче (зам. низче), дні (зам. дни), рибочко (зам. рібочко), богатство (зам. богаство). Нарештї на стор. 77, 2 ряд. було: „а то його поховати“ (помилка), Оп. М. поправив: „а на того його поховати“.

ОДАРКА.

(Народні оповідання, 1858, 81—94).

В ориґіналї вгорі над текстом Куліш дописав таке „motto“:

Чи не було річеньки утопи́тись мині?
Чи не було кра́щого полюбитись мині?
Довелося стидо-бриду
Цілова́ти мого виду
Нещасте моє!
Недоля моя!
Пісня.

В друкованому сього нема.

Друкований текст:	Ориґінал:
Стор. 81.	
Ряд. 2: панъ, покійникъ	небіжчикъ
— 3: не тимъ би згадувати	не тѣмъ би...
— 5 зн.: та й поглядае	та поглядае
— 2 „ недобримъ словомъ згадуючи	не добромъ...
Стор. 82.	
Ряд. 10: про Одарку...	за Одарку (попр. на про рукою Кулїша).
— 10: поприкипала	попрѣкипали (попр. в ориґіналї як треба рукою Кулїша)
— 11 зн.: не дійшла... пятнадцятий годокъ...	не дойшла... тринадцятий годокъ
— 11 і 9 зн.: ище	було зразу: іще (попр. на ище рукою Кулїша)
Стор. 83.	
Ряд. 3: та хутко	да хутко
— 10: вернесся	зъ тімъ вернесся
— 13: въ вічи ії не побачишъ	въ вічи не побачишъ
— 9 зн.: буде те	*а* буде те
— 3 „ та ходимо	да ходимо
— 2 „ Вже трейтій	Вже третій
— 1 „ вернулась изъ двору	повернулась зъ двору
Стор. 84.	
Ряд. 11 зн.: тогді	тоді
— 3 „ роскажи жъ	роскажи
Стор. 85.	
Ряд. 1: та й вийшовъ	а самъ
— 6: моя до́ню	моя донечко

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 85.	
Ряд. 8: Одъ ёго	Одъ нёго
— 9: одъ шуліка	одъ шуліки
— 10: ище	іще (попр. рукою К. на ище)
— 11: котра ні прійде	котра не пройде
— 7 зн.: огледітьця за мною	за мене (попр. рукою К. на за мною)
— 4 „ вже паробки зъ двору й прибігли за нею	вже прибігли за нею
— 1 „ часъ перебути	часъ побути
Стор. 86.	
Ряд. 2: поведемо	заведемо (попр. на поведемо рукою К.)
— 5: якесь ище лихо	якесь то ище лихо...
— 6: Богдай	Бодай
— 9: та не іхъ и сила	та й не іхъ сила
— 11 зн.: Ми до неі	Ми до еі
— 2 „ що іі Одарка	що еі Одарка
Стор. 87.	
Ряд. 1: та одружився	да одружився
— 11—10 зн.: И отто дано намъ до неділі время зобратись, а сами впередъ повіялись, — се додаток К. у друкованому тексті.	
— 8 зн.: Дождались	Діждались
— 6 „ схопила ії — зразу було ще: на руки, але закреслила сама авторка.	
— 5 „ промовляє	каже
— 1 „ благословивъ	поблагословивъ
Стор. 88.	
Ряд. 1: моя доню	доню (моя дод. К. в друк. тексті)
— 7: „коли пани пожалуютця“, каже до насъ, то...	коли пани поскаржятця, то...
— 8: роги виправляють	роги направляють
— 10: питаю въ Одарки	питаю Одарки
— 11: мині на серці важко	мині чогось на серці..
— 2 зн.: у блискучихъ	у бльскучихъ
Стор. 89.	
Ряд. 2: гордовитий	гордоватий
— 7: Вони й попростягали рученята — цілуйте!	„Вони простягли рученята, а сами одвертаютця!“ (попр. рук. К).
— 9: посадили гаптовати	зразу було: почали вчить гаптовати (попр. рукою автора).
— 6 зн.: та ніжки	да ніжки
— 4 „ Оттаке лихо!	се дод. К. в друков. тексті
— 3 „ тане моя Одарка	в оригіналї чомусь Одарка автор поправив на Одарко (?)
Стор. 90.	
Ряд. 2: тихесенько	тихенько
— 2 зн.: сяють	ссяють

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 91.	
Ряд. 3: одчиніть	відчиніть
— 4: віконце... побачу	вікно... зобачу
— 7: привести	привезти
— 11: перекрестила	перехрестила
— 11 зн.: тогді... одвезти	тоді... завезти (попр. на *о*двезти рукою К.)
— 5 „ одвідати	навідати
— 3 „ одчинене	відчинено
Стор. 92.	
Ряд. 12: одъ вікна	мене одъ вікна
— 10 зн.: одвідала	навідала
Стор. 93.	
Ряд. 6: пильно-пильно	пильно (зразу було теж двічи пильно, але перше викреслено рукою автора)
— 14: положила	поклала (зразу було: положила)
— 12 зн.: тогді	тоді
— 8 „ ой покинули жъ	ой покинули
— 7 „ та любі!	та любі! Мамо!
— 3 її поховали	її й поховали

Дата в оригіналї: 15 Цвітню 1857 року. — В оригіналї нема розділів — поробив їх Куліш.

СОН

(Народні оповідання, 1858, 97—110).

В оригіналї на початку Куліш дописав замість „motto“:

Ой коли́ бъ того́ Синъ Божий намно́живъ,
Хто щи́риі любощи на сей світъ проло́живъ!
Щириі любощи — серденьку одра́да.
(в друкованому сього нема). *Пісня.*

Друкований текст	Оригінал
Стор. 97.	
Ряд. 7 зн.: Хоть	Хоч
Стор. 98.	
Ряд. 1: трейтёго	третёго
— 3: Якъ тамъ	Якъ то тамъ
— 7: Ой татоньку	Ой таточку
— 12 зн.: видумає що-небудь	видума щось
— 11 „ про васъ	за васъ (попр. олівцем рукою К. на про...)
— 4 „ образи́ киянські	икони киянські
— 2—1 зн.: вишиваними; и на рушникахъ квітки, и кругомъ квітки та зілля пахучі	вишиваними въ квіти́ и веселякимъ зильлямъ пахущимъ й квітками уквічапи. Живемо собі та й живемо...

Друкований текст:	Ориґінал:
Стор. 99.	
Ряд. 7: два місяці вповні	у-повні
Стор. 100.	
Ряд. 3: Ди́вимось	Дивитись
— 5: ста́вні, молоди́і	ставни та гонкиі
— 6: вражі бурла́ки	вражі сини
— 9: така прудка	така то прудка
— 11 зн.: Ми въ-ро́стичъ	а дівчата въ розтичъ
— 10 „ якъ хмара	якъ чорная хмара (чорная викреслив олівцем Куліш)
— 6 „ стоячи нерухомо; а руки простеръ, щобъ переймати; у зубахъ люлька;	що якъ ставъ, то й стоявъ нерухомо, ніби виточений зъ каменю, та люльку пихкавъ
— 3 зн.: Та й замо́вкъ	так було зразу і в ориґіналї, але рукою Оп. М. поправлено на змовкъ
Стор. 101.	
Ряд. 1: очи якъ у орляти	очи ясні якъ у орляти
— 4: сяє	ссяє
— 6: літала	в ориґ. було зразу литала, пізнїйше попр. Оп. М. на літала
— 8: теперъ	тепер*а* (зразу було: теперъ)
— 10: Ивана... Ивана	Йвана... Йвана
— 12: Тогді	Тоді
— 13: сватівъ до тебе слати	сватівъ слати (до тебе додав К. в друков. текстї)
— 7 зн.: своєю дорогою	дорогою (своєю додав К. в друк. текстї)
— 6 „ въ голові	въ головці

— 5 „ а серце такъ и промовляє мині любиі чумакови речи — се варіант Кулїша (в друкованому текстї), бо замість того в ориґіналї стоїть: „Знаю добре, що чумакъ говоривъ мині любиі речи, а слово до словечка зложити не можу, тілько памъятаю, що прощаючись поціловавъ мене у самиі уста...

Друкований текст:	Ориґінал:
Стор. 102.	
Ряд. 4: обступлять	оступлять
— 8: обвіявъ	овіявъ
— 9: правдоньку	правдочку
— 10 зн.: Ну лишъ	А ну лишъ
— 9 „ Счеплятця	Счеплютця
— 4 „ присіпались	присипали
— 2 „ Полюбила	Покохала
Стор. 103.	
Ряд. 1: „Такъ и єсть!“	Эге
— 1: високого	після сього слова в ориґ. стоїть ще: гудуть дівчата якъ бджоли
— 3: О, та й хороший же вдався!	О, та й хороший же вінъ уродився!

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 103.	
Ряд. 3—4: Золотиі уста!	Въ ёго золотиі уста...
— 12: Ми посідали	Ми хутенько посідали
— 12 зн.: Я ажъ крикнула: О?	„О? покрикнули дівчата
— 8 „ достане	дістане
— 3 „ про твого батька	за твого... (попр. на про олівцем, рукою Куліша)
— 1 „ а дуріть намъ не го́же	а дурить насъ не гоже
Стор. 104.	
Ряд. 1: куривъ	палив (попр. на куривъ олівцем, рукою К.)
— 2: хмурий	а хмурий
— 12: и висватають	виставають
— 13: А нуте	А ну
— 13 зн.: Сияла... сияла	Сяла... сяла...
— 12 „ Съ кимъ	Зъ кімъ
— 7—6 зн.: якъ се ти все те знаешъ?	Якъ то ти все знаешъ?
Стор. 105.	
Ряд. 7: Смутно мині та сумно	Сумно мині та смутно
— 9: її	еі
— 11: чи то жарти	чи такъ жарти
— 9 зн.: Помиркуймо	так і в оригіналї
— 6 „ Колибъ, Господи, щасна!	Коли бъ щасна!
Стор. 106.	
Ряд. 6: Охъ мині лишечко!	Охъ мое лишечко!
— 8—9: слова видруковані курсивом	в оригіналї не підкреслені
— 11: не топліть	друкарська помилка; в ориґ. як слїд: не топіть
— 12 зн.: Хиба ми	Хиба жъ ми
— 10 „ Я радесенька	Я раденька
— 8 „ почастовавши	почастували
— 7 „ „А дитина наша“, каже	в оригіналї каже нема
— 2 „ кажуть мати	кажуть мині мати
— 2—1 зн.: якъ уже провели	якъ вже проводили
Стор. 107.	
Ряд. 3: й веселійше трошки стало	й веселіше трошки
— 6 зн.: що найкращий, вишневий	що найкращий вишиваний (мабуть недогляд Куліша, бо мова йде про рушники)
— 4 зн.: Стариі жъ	Батько й мати
Стор. 108.	
Ряд. 2: нічъ мині з нимъ	в оригіналї зъ нимъ нема
— 3: Отъ тобі, доню, й той місяць	Отъ се, доню, твій місяць
— 7: Тогді	Тоді

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 108.	
Ряд. 9: про все роспитала	за все...
— 12 зн.: Якъ би не своіми очима бачивъ	Якъ би не на свої власні очи бачивъ
— 7 зн.: щебече	пощебече
— 1 „ провóдила ёго	проводила я ёго
Стор. 109.	
Ряд. 7: та за те жъ	да за те жъ
— 9: а теперъ	а тепера
— 10: та щё	да ще
— 12: Господь до Себе	...до себе
— 10 зн.: випроводила! Та якъ же змарніла	проводила. Та якъ ти змарніла (зразу було змарн*и*ла)
— 8 зн.: така ти стала!	яка ти стала!
— 6 „ Такъ	То такъ...
— 5 „ я дождала	я діждала
Стор. 110.	
Ряд. 6: крильми...	зразу було: крилами, потім поправлено
— 6: співає	співа (зразу було сп*и*ва)
— 10: не вернетця	не повернетця
— 11: чоловікъ	то чоловікъ
— 6 зн.: вернувся	повернувся
— 5 „ Отъ уже ми	Отъ вже якъ ми

В ориґіналї є дата: 18 Цвітню 1857 року. — Розділів нема — поробив їх Куліш.

ПАНСЬКА ВОЛЯ.

(Народні оповідання, 1858, 113—120).

Друкований текст	Оригінал
Стор. 113.	
Ряд. 8 зн.: зроблене все	зроблено усе (попр. К. на в с е). Після сих слів в ориґіналї було ще: „Така вже хазяечка зъ неі якъ зоренька ясна!“ але закреслено.
— 7 „ глядючи	глядячи
— 4 „ якъ де попаде	„де“ дописав в ориґ. Куліш
— 3 „ зітхне	зітхає
— 2 „ Ажъ ось	Коли (попр. на А ж ъ о с ь Куліш в ориґіналї).
Стор. 114.	
Ряд. 1: первичку	первичечку
— 2: уже	вже (попр. К. на *у*же).
— 3: и крестить, и цілує, и колише, и співає	й х р естить, й... й... й...

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 114.	
Ряд. 12 зн.: съ хати	зъ хати (попр. К. на съ)
— 4 „ на пречудо	ні въ року (К. попр. в ориґ. на невро́ку, а в друк. тексті ще на пречудо)
— 2 „ Тимъ времемъ	Тимъ времъямъ (попр. рукою К.)
Стор. 115.	
Ряд. 3: одбу́демъ	будемъ
— 4: пятниця й субота якісь толочні	а пъятницю й суботу якісь толошні (попр. К. на пятниц*я* й субот*а*)
— 10: по-панськи!	по панській
— 12: колясу	калясу
— 13: стратитця	зтратитця (попр. К. на *с*тратитця)
— 11 зн.: досягла	достягла
— 9 „ Такъ говорить	Такъ то говорить
— 8 „ учити	вчити (попр. К. на *у*чити)
— 4 „ учено	вчено (попр. К. на *у*чено)
— 3 „ мабуть	мабіть (попр. К. на маб*у*ть)
— 2 „ за стіну	за стінку (*к* закреслив К.)
Стор. 116.	
Ряд. 1: про... лихо	за... лихо
— 6: та навіть и зъ молодиць	та й навіть й зъ молодиць
— 11: про... дитину	за... дитину (попр. К. на про)
— 13: дитину	дитинку
— 8 зн.: ище	ще (попр. К. на ище)
— 5 „ звелівъ... однести	звел*и*въ (попр. К. на звел*і*въ) ...занести (попр. К. на однести)
— 3 „ однесу	занесу (попр. К. на однесу)
Стор. 117.	
Ряд. 2: кари здобути	кари достати (попр. К. на здобути)
— 3: ище	ще (попр. К. на ище)
— 7: уже	вже (попр. К. на уже)
— 9: Чи ви жъ	Чи жъ ви (попр. К. на чи ви жъ)
— 12 зн.: прокинулось изновъ	прокинулося знову (попр. К. на прокинулось изновъ)
— 11 „ Радилась	Радилася (попр. К. на радилась)
— 9 „ уже	вже (попр. К. на уже)
— 6 „ дать	дати (попр. К. на дать)
— 5 „ хоть	хочъ
— 3 „ васипати почала	васи*н*ати почала
— 3 „ и не здрігнулась	*и* дописав К.
Стор. 118.	
Ряд. 1: Положила	Поклала (попр. К. на положила)
— 2: перекрестила, та й пійшла	перехристи́ла й пішла (та дописав К.)
— 3: сварились	сварилися (попр. К. на сварились)

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 118.	
Ряд. 4: дождати	дочекати (К. попр. на дождати)
— 6: уже	вже (попр. К.)
— 7: Убігла въ хату	Вбігла у хату (попр. К.)
— 10 зн.: й замерла. Старий nзновъ	замерла. Старий зновъ (попр. К.)
— 7 „ Що се	Що то (попр. на се К.)
— 5 „ прикипівъ на місті	прикiпивъ на місці (попр. К. на на місті).
— 3 „ у неі	в ii
Стор. 119.	
Ряд. 4: люде	люди
— 5: мовъ и не чуе	якъ й не чуе
— 6: не одирвуть	не одірвуть
— 8: уже	вже (попр. К.)
— 10: віллемъ	віллямъ (попр. К.)
— 13: до ii	до еі
— 11 зн.: перекрестилась	перехристилась
— 9 „ за тою	за тію
— 7 „ Боже мій милий!	Боже жъ мій милий!
— 4 „ изо три	изъ три
— 3 „ вернувъ здоровъе	давъ здоровля
Стор. 120.	
Ряд. 1: и збірае	збира (попр. К.)
— 4: чимъ мині донечку рято-вати!	чімъ маю донечку свою ратовати
— 7 зн.: съ тихъ	зъ тихъ (попр. К.)
— 6 „ то й бачишъ	то й побачишъ
— 5 „ у намисті	у намісті (попр. К.)
— 4 „ тілько якъ крейда біла	тілько бліда, якъ снігъ біла

В оригіналї дата: 8 Липця 1857 року. Роздїли поробив Кулїш — в оригіналї нема.

ВИКУП.

(Народні оповідання, 1858, 125—140).

Оповіданнє в оригіналї не мало заголовка. Кулїш спочатку дав був заголовок: „Залицяннє панського до козака“ (Роскавувавъ дід), але потім закреслив се і надписав: „Ви́купъ“. Низше — замість motto — уривок з думи:

»Ой визволи, Боже, насъ всіхъ, бідныхъ невóльниківъ
Съ тяжкоі неволі!
Народня дума«.

Оповіданнє в оригіналї починаєть ся з 5-го рядка теперішнього друкованого тексту („Сонечко вже низенько. Мій парубок...“). Перші 4 рядки дописав власноручно Кулїш, а саме: „Роскажу вамъ про Якова,

якого-то вінъ смутку набравсь у Хмелинцяхъ, залицяючись до Коханівни. Приходимо ми зъ нимъ, у неділю, підъ те село". Далї іде: „Сонечко вже низенько" і т. д. Власне, оповіданнє в оригіналї починало ся не в сих слів, а було ще таке (перше) реченнє: „У неділю добрались до Хмелинцівъ", але Кулїш його викреслив.

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 123.	
Ряд. 6: паробокъ	парубокъ (попр. рукою Опанаса Марковича)
— 8: примічаю	прґмічаю (попр. Оп. М.)
— 10: Всю дорогу бувъ такий говіркий	в оригіналї нема „бувъ"
— 11: бубонівъ	бубонив (попр. Оп. М. *и* на *і*)
— 7 зн.: и брови здвинувъ	и чорни брови здвинувъ
— 6 „ повісивъ	повисивъ (попр. Оп. М. *и* на *і*)
— 5 „ „Що се"	Що тсе (як і в багатьох инших місцях)
— 3 „ ви видумали	видумали
— 1 „ хлопче?"	хлопче?" питаю
Стор. 124.	
Ряд. 1: та й зновъ иде мовчки	зразу було: та й знову мовчки шагае. Зразу Кулїш поправив шагае на іде, а тодї так, як в друкованому
— 3: гнавъ, не вроку тобі	гнали, ні въ року вамъ
— 4: чого се почавъ	чого жъ почали
— 5: Тутъ	А тутъ
— 6: зъ ёго	зъ нього
— 11: хати	хатки
— 12: висóка. Старий сотникъ	висока, мальована, старий сотникъ
— 13: якийсь	якійсь
— 12 зн.: у вишневі садки. Любо, що й казати	въ вишневі садки. Якъ глянути — зеленіе садокъ, а завернешъ зъ улиці — візьметця біла хатка и нове віконце, а въ віконці молодая, веселая дівчина и сміетця и кивае, якъ було колись...
— 11 зн.: люде	люди
— 8 „ та все махали руками, наче горохъ молотили	та все руками якъ горохъ молотили
— 7 зн.: якъ би не вийшовъ съ хати чоловікъ	в оригіналї „съ хати" нема. Зате після „чоловікъ" в оригіналї стоїть „високий як дубъ" (Кулїш се опустив в друков. текстї).
— 7—6 зн.: то не розійшлись би й до світу	хто бъ ихъ и до світу розігнавъ!
— 5 зн.: проскочить	шмигне

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 124.	
Ряд. 4 зн.: хисткий паробокъ	цікавий парубок (попр. Оп. М. па пар*о*бокъ)
— 3 „ заговоривъ	зговоривъ
Стор. 125.	
Ряд. 5: обпарено	обкотили (попр. К. в оригіналї)
— 8: Вінъ за шапку	Винъ (попр. Оп. М. на вінъ) за шапку, да (К. закресл. да)
— 14: іхъ	ихъ (попр. Оп. М. на іх)
— 13 зн.: Закипівъ же й я тогді	Зкипівъ (зразу було: зкип*и*въ) вже я тоді
— 8 „ тогді	тоді
— 7 „ по тихъ грошахъ? Чи викуплять	по т*ї*хъ (зразу було як треба: т*и*хъ) грошахъ? Чи відкуплять?
— 5 зн.: такоі жалібноі?	таку жалібну́?
— 4 „ не викуплять?... викуписся	не відкуплять?... відкуписься
— 2 зн.: іі	іи (попр. на іі)
— 1 „ все	усе
Стор. 126.	
Ряд. 1: щобъ імъ... гроши були не милі?	що имъ (попр. на *ї*мъ) ...гроши не милі?
— 2: кажу, „не траплялись	кажу, такі (зразу було: так*и*) не траплялись
— 4: іхъ	ихъ (попр. на іхъ)
— 5: „Дармо“, кажу, „що ковшемъ міряе: вони, сіі пани	Да вони, ті пани
— 7: Імъ до віку, до суду буде мало	Імъ (зразу було: Имъ) все треба, все мало!
— 8: до паніі	до пані
— 10: Вінъ уже казавъ мині	Вінъ казавъ вже мині
— 11: не оддамъ	не віддамъ
— 12: А якъ Коханъ	Якъ Коханъ
— 8 зн.: Идемо	Идемо
— 7 „ Підійшли	Підойшли
— 6 „ одсунувъ	відсунувъ
— 4 „ Брязнула	Брякнула
— 3 „ защіпка	так і в оригіналї зразу, а потім попр. на защ*и*пка
Стор. 127.	
Ряд. 1: Заквітчана, въ червоному намисті	Заквічана, у червонімъ намисті
— 4: мене й Якова	мене и Якова
— 5: що се ви!	що тсе ви!
— 6: Яковъ	Якивъ (попр. на Як*о*въ)
— 8: шепче	шепоче
— 9—10: Аж ось и старий Коханъ виглянувъ; а за нимъ стоіть Коханиха	Тутъ старий Коханъ уваливъ, за нимъ кланяетця Коханиха

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 127.	
Ряд. 10: Поздоровкались, привітались	Поздрастовались, привітались (зразу було: прѓвитались
— 12: Иди	Йди
— 13: ластівко	ластівка (потім попр. на ластівко)
— 12 зн.: Увійшли й ми	Увійшли и ми
— 11 „ вечеряти	вечерати
— 10 „ та коло печи	зразу було: да коло печи
— 9 „ на одного	на другого
— 7 „ зъ-молоду	зразу було: ей Бо́гу, зъ повиточку, але Куліш попр. в ориґна: зъ мо́лоду
— 6 „ паробковавъ	парубковавъ
— 4 „ примічае	зразу було: прѓмічае
Стор. 128.	
Ряд. 3: ще давніхъ козаківъ	се додав від себе і дописав своєю рукою Оп. Маркович
— 4; а шапку не́ хотя знимешъ	а шапка сама зъ голови звалитця, якъ не знимешъ
— 6: буває	бува
— 7: у́зришъ	вздришъ
— 9: Оженивсь вінъ изъ Оксаною	Оженився вінъ зъ Оксаною
— 14 зн.: Посиділи... ище	Посѓділи... ѓще (поправки поробив Оп. М.)
— 11 „ ёму	йому
— 10 „ частовати	частувати
— 5 „ нема далекої дороги	нема злої (попр. К. на далекої) дороги
— 4 „ паробка	парубка
— 2 „ въ Києві	у Київі. Після слів „на заробіткахъ бувъ“ в ориґіналї стоїть: „наймають тамъ каміння возити то що“
Стор. 129.	
Ряд. 2: Налягавъ яко мога	Старався дуже
— 3: кипіло	кѓпіло (попр. Оп. М.)
— 5: положивъ... передъ очи	поклавъ... попередъ очи
— 6: Самъ уставъ, поклонивсь	а самъ вставъ, поклонився
— 9: поклонивсь	поклонився
— 14 зн.: перепілочка	перепелочка
— 10 „ Одкупися	Відкуписься
— 9 „ не оддамъ	не віддамъ
— 8 „ съ тимъ... въ мене	зъ тимъ... у мене
— 7 „ Чи таки жъ мині	Чи жъ таки мині (попр. К.)
— 6 „ зневажати	ганити
— 5 „ переводить	переводити
— 3 „ підпирає; випроставсь и очи світять	підпірає (зразу було підпирає) и очи світять

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 129.	
Ряд. 2 зн.: дзвінить	дзвинить
— 2 „ ажъ помолодшавъ, наче	одмолодівъ — як
Стор. 130.	
Ряд. 2: казати... хитаючи головою	казать... та качає (попр. К. на: хитає) голівкою — нема!
— 3: паробокъ	парубокъ
— 6: Чимъ же вінъ не козакъ	Чи вінъ ище не козакъ?
— 7: люде... чи вінъ же не козакъ	люди... чи то не козакъ
— 8: хоть	хочъ
— 9: закрилась	завісилась (попр. К.)
— 10: вишиванимъ рукавцемъ... съ хати	вишиванѓмъ... зъ хати...
— 6 зн.: Веселійше... ще...	Веселіще — ище
— 4 „ приложити	прикласти
— 3 „ въ садку	у садку
— 1 „ вже іхъ й не бачили	вже *ихъ* (попр. Оп. М. на *ѓхъ*) не бачили
Стор. 131.	
Ряд. 2: Одвівъ... у комору на добра-нічъ	Завівъ... у комору: на добранічъ!
— 4: далі	а далі
— 5—6: Чи не пійти бъ...? Може, знадоблюсь для сторожи	Чи не пійшовъ би то и я за нимъ
— 6: та й думаю	та думаю
— 7: сіно пахуче	сіно пахуще
— 9: зновъ	знову
— 12 зн.: до ёго	до нього (попр. К.)
— 11 „ одчинилось	відчинилось
— 9—8 зн.: пійшли, якъ прийшли, ні съ чимъ	пішли (попр. на пѓйшли Оп. М.) якъ прѓйшли (попр. Оп. М.) — ні зъ чѓмъ (попр. Оп. М.)
— 7 зн.: Не журись... щобъ ёго	Э, э! ...щобъ то його
— 5 „ тілько... заривсь	тільки... зарився
— 4 „ Якове, о Якове!	Якове, а Якове!
— 2 „ тогді	тоді
— 1 „ Старий	а старий
Стор. 132.	
Ряд. 2: півверсти	півверстви (попр. Оп. М.)
— 3: та й	да й
— 4: Идемо собі... де ні візьметця	Идемъ ми собі.. де не візьметця
— 7: Що се?	Що тсе?
— 9: паробокъ	парубокъ
— 10: тілько	тільки
— 12: въ Галі	у Галі
— 12 зн.: дядьку... стрибнула	дядечку... стребнула (попр. Оп. М.)
— 9 „ въ панський двіръ	у панський двіръ

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 132.	
Ряд. 7 зн.: дивимось. Садъ якъ разъ передъ очима	дивимось — садъ якъ разъ передъ очима
— 5 зн.: жовтимъ... повиснпувані	жовтімъ... повисипувани
— 3 „ порядошненько	порадошненько (попр. Оп. М.)
Стор. 133.	
Ряд. 2—3: дождались	діждали
— 3: встала	устала
— 4: у очахъ	у очахъ (попр. Оп. М. на очяхъ)
— 6: зазирнуть	зиркнути
— 7: й не розберешъ	и не розберешъ
— 8: вибачайте	вбачайте
— 9: въ сміттє	у смітьтя
— 11: сяє	ссяє
— 14 зн.: передъ очима, та й круть за двери!	попередъ очима (попр. Оп. М. очей) и шмигъ за двері (попр. Оп. М.)
— 12 зн.: на дріжчахъ	на дрожжяхъ (попр. Оп. М.)
— 11 „ у отласахъ. Прийшла просто до зеркала	у ватласахъ, просто до дзеркала
— 10 зн.: двійчи, такъ и зашуміло	двичи такъ и зашуміло
— 9 „ крісло	кресло (попр. Оп. М.)
— 8 „ Тогді... Чого вамъ треба?	тоді... чого намъ треба?
— 4 „ Вона й стала тогді ніби пильнійшъ	Вона и стала тоді ніби пильніше
— 3 зн.: да й каже... усе	да каже... все...
— 2 „ що въ того-то... паробки одкуплялись	що у того-то... парубки відкуплялися...
Стор. 134.	
Ряд. 1: А въ якого жъ се пана	...тсе пана
— 2: зновъ	знову
— 3: въ якого	у якого
— 6: здоровье—такі люде багаті!	здоровья, таки (попр. Оп. М. на: такі) люди богаті
— 7, 12 і 10 зн.: за скілько...	за скільки
— 14: А самъ	Самъ
— 12 зн.: Я ёму... не мішайсь	Я йому... не мишайсь!
— 10 „ зновъ... одкупитись	знову... відкупитись
— 9 „ вашу милость	даромъ вашу милость
— 1 „ ніби вона й до ладу	ніби то вона и доладу
Стор. 135.	
Ряд. 1: Коли хочешъ одкупитись	Якъ хочешъ відкупитись
— 2: одкупляйся скорійше	відкупляйся скоріше
— 2—3: бо послі й за тисячу не одкуписся	бо після и за тисячу не відкуписься
— 4: съ печи	зъ печи

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 135.	
Ряд. 12: поіду въ городъ сёгодні	поиду у П. сьогодня. До *П.* К. дописав „етербургъ", але закреслив і замість того городъ
— 7 зн.: товчетця... по пеклу	товчетця по покояхъ ...по пеклі
— 7—6 зн.: папірчикъ изза зеркала витягне, то одмикає	пап*и*рчикъ зъ за дзеркала витягае, то відмикае
— 5 зн.: и дві дівчинки	й дві дівчини
— 5—4 зн.: якъ тиі жеребятка, що жахаютця	зразу було: якъ зъ переляку, а пізнійше: якъ жеребъятка, коли жахаютця
— 2 зн.: въ панському... та вбірались	у панському... та зб*е*рались (попр. Оп. М.)
Стор. 136.	
Ряд. 2: двору	двора (попр. Оп. М.)
— 3: возочка ...въ високу	повозочку (попр. О. М.) ...у високу
— 5: нічого	ничого (попр. О. М.)
— 7: такъ куди ні глянь	та куди не глянь
— 8: якъ той макъ червоний	в оригіналї „макъ" нема,— певно, через помилку
— 10: то й чоловіка	и чоловіка
— 11: найбільше	найбільш (попр. О. М.)
— 12: заіхала	заихала (попр. О. М.)
— 13: Покоі високі й хороші, тілько	Покои високи и хороши (попр О. М.)
— 11 зн.: підождати	затріматись (попр. К.)
— 9 „ штани сині, широкі	штані сині, широки
— 7 „ изнітивсь	се слово додав в друк. тексті К
— 6 „ наче й... здорові	наче и... здорови (попр. О. М. на здоровіі)
— 5 „ змазані	смазани (О. М. попр. на змазапи)
— 4 „ ёго... въ насъ	його... у насъ
Стор. 137.	
Ряд. 1: які уси, яка одежа на тобі	се додав К. в друков. тексті
— 1: генералъ	генералъ
— 2: голівку схитнула	голивку зхитнула
— 3: въ вічи	въ вичі
— 4: изъ тимъ	зъ тимъ
— 5: Захарéвичемъ. Вийшовъ вінъ одъ неі	Захаревічемъ. Війшовъ вінъ одъ неи
— 6: йдіть	идіжь
— 7: Ми й пішли	Ми и пишли
— 7 зн.: А те, що	Да то, що
— 6 „ писати	писать
— 5 „ що скаже	якъ скаже
— 3 „ нічого	ничого
— 2 „ однесу	віднесу

Друкований текст:	Ориґінал:
Стор. 138.	
Ряд. 3: можна й грішми	можна и грішьми
— 6: Се вже я ёму	(Се вже я йому)
— 7: За що	за що (Перед за що не (.), а (,)
— 9: а спасенному рай!	а бішеному въ поле!
— 12: конець стола... у ёго	коло стола ...у нього (попр. К.)
— 13: дирки	дірки
— 11 зн.: нічого	ничого
— 9 „ мугирю!	мугирь!
— 8 „ налаявши насъ; а въ ёго	залаявши насъ, якъ бачите, а у нього (попр. К.: у ёго)
— 6 „ Такъ се ...що й ми	Такъ тсе ...що и ми
— 5 „ походимъ	походимо
Стор. 139.	
Ряд. 1: зновъ	знову
— 3: усе	все
— 6: говорять	говорють
— 8: оголіти	оголити
— 9 зн.: тілько насъ и ждали	тільки насъ ждали
— 7 „ По всёму селу пійшла чутка, що въ насъ	По всьому селі пішла чутка, що у насъ
— 1 зн.: розумнійша	розумніша
Стор. 140.	
Ряд. 1: у вічи	въ вічи
— 5: хлопчикъ	хлопчікъ
— 6: дяковати	дяковать

Дати в ориґіналі нема, тільки з приписки під дальшим оповіданнєм („Знай Ляше“!) довідуємо ся, що се правдива історія. — Розділи поробив, як і в инших оповіданнях, Куліш.

СВЕКРУХА.

(Народні оповідання, 1858, 143—150).

Стор. 143.	
Ряд. 2: вдова	удова
— 3: Я ще	Я іще
— 4: од покійноі	од покійнои (попр. Оп. М.)
— 5: сусіде	сусіди
— 10: вбито	забито
Стор. 144.	
Ряд. 1: тутъ и вродилась	тутъ якъ вродилась
— 6: ви шукайте	вишукайте (Так і треба, — в друков. тексті помилка)
— 8: и съ того часу	и відъ-тоді
— 12 зн.: одцурайсь іі	відцурайся іі

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 144.	
Ряд. 10 зн.: робити	робить
— 7 „ в ii	въ ій (попр. Оп. М.)
— 6 „ и въ кожному	и у кожному
— 5 „ воли ...ишло	вола (попр. Оп. М.) ...йшло
— 3 „ въ золотому	у золотому
— 1 „ на неи	на ii
Стор. 145.	
Ряд. 6: веселійше... а туди—далі	веселише ...а далі (зверху дописав туди Оп. М.)
— 9: у одній молоді, а въ другій	у водній молоді, въ другій
— 10: а що ваши дітки?	а що дітки?
— 12: одкаже	откаже
— 13: наче не чуе	начебъ то не чуе
— 11 зн.: Увийшла	увійшла
— 9 „ Що се	Що тсе
— 6 „ перлове зерно	перлове намисто
— 2 „ ище въ сповиточку въ глибокій	ще въ спові́точку (попр. Оп. М.) у глибокій
Стор. 146.	
Ряд. 1: у іхъ	у ихъ (попр. Оп. М.)
— 3: съ першоі	зъ першоі
— 5: въ рукахъ	у рукахъ
— 8: полиняли	полі́няли (попр. Оп. М.)
— 9: тиі воли	ті воли
— 9—10: (що од мого батька)	що од мого батька
— 12 зн.: дочко	дочка
— 11 „ одъ мене одцурався. Підожди, підожди!	відъ мене відцурався. Піжди, піжди!
— 6 зн.: одгукуетця	відгукуетця
— 3 „ матері	мамі
Стор. 147.	
Ряд. 2: заплакана	заплаканая
— 3: Не кидай	Не лишай
— 6: вибірався	вибирався
— 8: цілісенький... Смутно, сумно	цілісенькій (попр. на: цілісі́нький Оп. М.) ...Сумно, сумно
— 9 зн.: іхъ	ихъ (попр. Оп. М.)
— 8 „ пійшли	пішли
— 6 „ хитаетця... що се ій сталось?	шатаетця... що то ій сталося?
— 2 зн.: питають мати	питають моя мати
— 1 „ въ ночі	у ночі
Стор. 148.	
Ряд. 1: въ нашій	у нашій
— 3: вона съ комори	вона черезъ вікно
— 4: здалось	здалося

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 148.	
Ряд. 10: нездужаю	не здужаю
— 11: надъ-вечіръ... доведе	надъ вечоръ... заведе (попр. Оп. М.)
— 11 зн.: Надъ-вечіръ	Надъ вечоръ
— 10 „ пійшла	пішла
— 8 „ до того місця	до того міста (попр. Оп. М.)
— 7 „ Що за диво! Коли жъ	Що тсе за диво! Коли
— 5 „ хороша й свіжа	хороша а свіжа
— 1 „ колоссє... похилилось	колосья... похилились
Стор. 149.	
Ряд. 1: вінъ не далечко й бувъ	вінъ и недалечко бувъ
— 2: до неі	до неи (попр. Оп. М.)
— 4: та черкъ... ніхто	та й черкнувъ... нихто
— 5: коло неі	коло еі
— 7: староі	старои (попр. Оп. М.)
— 8: панімашту (!)	маму
— 10: сціпила	счепила
— 11: судилось	судилося
— 13: про сина	за сина
— 11 зн.: а тутъ іхъ и несуть	а тутъ ихъ (попр. Оп. М.) несуть
— 9 „ Якъ обохъ?	Якъ обохъ? Одну іі, Ганну?!
— 4 „ сиві коси тріпаютця	сиви коси трипаютця
— 3 „ въ крові	у крові
— 2—1 зн.: Господъ ій розумъ одібравъ	Госпідь ій розумъ відібравъ.
Стор. 150.	
Ряд. 2: пійшовъ до дому... оставсь	пішовъ до дому...зостався
— 3: у землю	въ землю
— 4: Да вже	Вже
— 5: якъ бузина	якъ бузина городня
— 6: Молодихъ... оддалікъ	Молодихъ (попр. Оп. М. на молодіхъ) ...отдалікъ
— 7: ніхто	нихто
— 8: вийде	вийде
— 9: молода	зразу було „молодая“ (попр. Оп. М.)
— 10: білі руки	біли руки
— 11: піджидае свекрухи, та й докоряе	піджидае свекрухі та приказуе:
— 12: стара Орлихо	стара Орлиха!

Дати в оригіналї нема. Розділи поробив Куліш.

ЗНАЙ, ЛЯШЕ!

(Народні оповідання, 1858, 153—159).

Заголовок, як і до всїх инших оповідань, дав Кулїш. Зразу було: „Знай, Ляше!“ (Росказувала баба), але потім сей додаток викреслено. Замість motto приписав Кулїш:

> Мамо, закрий мині очи, щобъ мині на того Ляха́ не диви́тись!
>
> *Старосвітська гу́торка.*

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 153.	
Ряд. 2: зможе	може
— 6: въ роду-віку	изъ роду віку
— 8: люде... пічне	люди... почне
— 9: копитанъ	капитанъ
— 6 зн.: питавсь	питався
— 5 „ що се	що тсе
— 4 „ побачивъ	побачити
— 2 „ вража відьма	зразу було: вража баба (попр. сам автор).
— 1 „ люде	люди
Стор. 154.	
Ряд. 1: одъ	отъ
— 7: въ поле	у поле
— 9: а про те	а про то
— 13: жінку! Хоть вони	жинку! Хоча вони
— 11 зн.: безъ ёго	безъ нього (попр. К.)
— 7 „ неначе	ниначе
— 2 „ тогді	тоді
— 1 „ въ садку	у садку
Стор. 155.	
Ряд. 4: оддай	віддай
— 5: таки й пійшли	таки и пішли
— 8: однесли	занесли (попр. К.)
— 10: по тихъ часахъ	по тїхъ часахъ
— 11: въ го́родъ	у городъ
— 12: чотирі	чотире
— 11 зн.: Узявъ	Взявъ
— 10 „ усе	все
— 7 „ отсе	тсе
— 6 „ панію	пані
— 5 „ що се	що тсе
— 3 „ Стара ввийде	Стара вийде
— 1 „ пійшла	пішла
Стор. 156.	
Ряд. 2: ставна	статна
— 3: ласкава	ласкавая
— 4: привітна, ввічлива	привітлива, чепурна

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 156.	
Ряд. 6: у хаті	въ хаті
— 7: люде	люди
— 8: паробокъ, Тимішъ	парубокъ Тимошъ (зразу було: Тімошъ)
— 10: Де буде одно	Де одно є
— 13 зн.: осени	осені
— 12 „ барвінку	барвинку (попр. Оп. М.)
— 11 „ наготовили. И такі веселі	наготовали. И таки весели
— 10 „ щасливі! ...неначе самъ помолодшаешъ	щасливи, ...неначе самъ одмолодіешъ (попр. К.)
— 7 зн.: Отъ же не думали	Якъ не думали
— 2 „ узяти	взяти
— 1 „ неначе	ниначе
Стор. 157.	
Ряд. 2: кричять	кричать (попр. Оп. М.)
— 4: одбити	отбити
— 5: паробківъ	парубківъ
— 10: узявся	взявся
— 11: заговорюе... ухопила	заговоряе... вхопила
— 9 зн.: Паробки	Парубки
— 8 „ дзеніло... въ вікнахъ ...въ покій	дзенило... у вікнахъ... у покій
— 5 зн.: тогді	тоді
— 3 „ якъ молоко	якъ молока (попр. Оп. М.)
— 2 „ якъ убігли	якъ вбігли
— 1 „ уставъ... благий	ставъ... благій
Стор. 158.	
Ряд. 6: у голові	въ голові
— 7: молодиі	молоді
— 8: пійшли ...регітъ	пішли ...реготъ
— 9: одъ себе	відъ себе
— 11: одвели	завели
— 9 зн.: бивсь... да за ворота	бився... але за ворота
— 8 „ ище	ще
— 7 „ сторо́жу	сторожівъ
— 6 „ Якъ дознався жъ	Якъ дознався
— 5 „ прислу́гу	всіхъ людей
— 4 „ обирвавъ	обірвавъ
— 3 „ гиллі	гильлі
— 2 „ грукае	грюкае
Стор. 159.	
Ряд. 1: Отець Андрій вийшовъ до його. Вінъ...“	Якъ отець Андрій вийшовъ до нього (попр. К.), вінъ...“
— 7—8: чи въ васъ же... матері	Чи жъ у васъ... мами (обидві поправки К.)
— 9: схаменітця! ...такъ ви	Схаменітесь (попр. Оп. М.) ...ви

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 159.	
Ряд. 10: тогді	тоґі
— 11: люде	люди
— 12: Не обіжайте... Я сёго	не обижайте (попр. Оп. М.) ...Я тсього
— 5 зн.: Идіть собі въ Богомъ!	Идіть!
— 4 „ Панокъ нашъ верть за двери, якъ обпарений	Панокъ шмигъ за двері, якъ очумівъ по улиці йде
— 2—1 зн.: Оттакъ то й вийшло: Знай, Ляше! як роскazують старі люде	се дописав в ориґіналї Кулїш. Далї ще є в ориґіналї таке (Кулїш не взяв до друку):

„Оксана любенько живе зъ чоловікомъ. Поставили вони собі нову хату, а въ хаті якъ у віночку. И садокъ е вишневий, и городъ, и поле. Добре живуть. Самъ Богъ звівъ таку пару: обое хороши, якъ повная рожа, молоденьки. И стара зъ ними. Свою хату продала, зъ ними живе“.

Внизу приписано рукою автора: „Оба расказа („Викуп“ та „Знай Ляше“. В. Д.) — истинныя происшествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки“.

Роздїли, як і скрізь в инших оповіданнях, поробив Кулїш.

МАКСИМ ГРІМАЧ.

(Народні оповідання, 1858, 163—173).

В ориґіналї зверху червоним олівцем дописано рукою Кулїша „Исправить“. Справдї, поправок Кулїшевих в ориґіналї сливе що нема — більш, знати, поправки пороблено в коректї.

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 163.	
Ряд. 3: Польща	Полща
— 4: обладовала	обладувала
— 5: сёгобочнёю... хоть... не густо	сёгобочною... хочъ... не гуртъ
— 7: руччійші	руччіші
— 8: всяке	усяке
— 9: парчі-сутозлоті	парчі-сутозлоти
— 10: дорогиі	дорогі
— 11: противъ	проти
— 4 зн.: въ атласахъ	у ватласахъ
— 2 „ люде	люди
— 1 „ оступлять	обступлять (закреслив *б* К)
Стор. 164.	
Ряд. 1: „Отъ“, каже було хто	Отъ, каже хто
— 2: у пана вбрався	въ пана убрався

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 164.	
Ряд. 3: вбрався. Вбірайтесь	убрався. Вб*и*райтесь
— 4: люде	люди
— 6: та хороше	да хороше
— 12: вихоръ начальний	вихоръ н а г а л ь н и й (К. помилився)
— 11 зн.: які нагайки	яки то нагайки
— 5 „ въ дворі	у дворі
— 3 „ то й пливуть	и пливуть
Стор. 165.	
Ряд. 3: въ камяній	у камъяній
— 4: ніхто про те	нихто за (попр. К. на п р о) те
— 5: вірнихъ	вірніхъ
— 7: Найчастійше	найчастіше
— 8: уродливий паробокъ	вродливий парубокъ
— 9: гордовата	гордов*и*та
— 10: богаті люде	багати люди
— 11: не пійду	не піду
— 11 зн.: перші люде	перши люди
— 10 „ молодиі й хороші	молодії и хороши
— 5 „ силовати, та й	силувати, та и
— 4 „ хоть	хочъ
— 3 „ не оддамъ	не віддамъ
— 2 „ въ мене	у мене
Стор. 166.	
Ряд. 3: дочко	дочка (попр. К.)
— 4: кланявсь	кланявся
— 5: самъ собі панъ?	вільний?
— 6: Тогді	Тоді
— 9: примітивъ	запримітивъ
— 11 і 7 зн.: тогді	тоді
— 8 зн.: да й поклонюсь	да поклонюсь
— 7 „ дівчино	дівчин*а*
— 5 „ Не плаває, літае	Не плавае — літае
— 2 „ въ дорогу	у дорогу
— 1 „ на здобутокъ	на здобувокъ
Стор. 167.	
Ряд. 6: не наймитомъ, вільнимъ	не наймитомъ — вільнимъ
— 8: въ-осени	въ осені (попр. Оп. М.)
— 12: заверуха	завируха
— 10 зн.: пройшла	прошла
— 9 „ и плескае	й плескае
— 2 „ и сивий, и билий, й...	й... й... й...
— 1 „ роскинувсь по землї синій рястъ	и растъ синій и зеленая рута
Стор. 168.	
Ряд. 1: розрослась зелена рута	и зеленая рута
— 4: поспплє	спппе

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 168.	
Ряд. 5: въ темну воду	у темную воду
— 6: дивитця вона	дивитця
— 12: И замигтіло	и замихтіло
— 11 зн.: Отъ уже	Отъ вже
— 9 „ Съ хати	зъ хати
— 1 „ дать звістку	дати звістку
Стор. 169.	
Ряд. 1: йдуть	идуть
— 7: съ кореня	зъ кореня
— 8: якъ шаблею ...видикае (помилка. *В. Д.*)	якъ гострою шаблею... викидае
— 11: луснуть	луснули
— 12: И ніякоі	И ні якоі
— 11 зн.: наши... филі	наші... хвиля (Оп. М. попр. на: хвилі)
— 8 „ уже... жонихъ	вже... женихъ
— 7 „ дождали	діждали
— 6 „ се... противъ	а се ...проти
— 4 „ съ тобою	зъ тобою
— 3 „ руку	ручку (попр. Оп. М.)
— 2 „ ёму	імъ
Стор. 170.	
Ряд. 2: въ світлицю	у світлицю
— 3: випроводивъ	випровадивъ
— 4: та вінокъ ...съ	да вінокъ ...зъ
— 6: перевивае	перевівае (попр. Оп. М.)
— 9: коло неі	коло еі
— 10: Підніми ...головку	Піднями ...голівку
— 9 зн.: уже... умовлявъ	вже... вмовлявъ
— 6 „ Пійшовъ ...покликавъ	Пішовъ та закликавъ (попр. К.)
— 5 „ до сестриці	сестрґці (попр. Оп. М.)
— 4 „ у великой	у великій
— 2 „ Прибігла	Прібігла
— 1 „ уже й	вже и
Стор. 171.	
Ряд. 7: ёго	его
— 12—13: кінець стола	въ конці стола
— 13: руками	ручками
— 13 зн.: наливала й розмовляла ...ні заходивъ	и рушникъ и холодну водицю подавала й розмовляла... не (попр. Оп. М.) заходивъ
— 12 зн.: про себе	за себе
— 11 „ поціловала	поцілувала
— 10 „ Катре	Катря
— 7 „ обняла и	обійняла й
— 3 „ високи	високі
— 2 „ дрібнесенько	дрибнесенько

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 172.	
Ряд. 1. Пройшла	Прийшла
— 3: и наложила	и наклала (попр. К.)
— 4: головку	головку (К. попр. на: голґвку)
— 6: дуплина́стого ...голівку	дуплинатого ...головку
— 10: Уже	вже
— 11: ато	а то
— 12: изъ	въ
— 11 зн.: хибку	хібку
— 5 „ розхрістаний	розхристаний (попр. К.)
— 1 „ Одцурався	Відцурався
Стор. 173.	
Ряд. 1: здобичи. Посивівъ	здобичу... Та посививъ (попр. К.)
— 3: дождати	діждати
— 4: хороші	хороши
— 5: люде	люди
— 7: до церкви	до церкві
— 8 зн.: усю ...вдовжъ	всю... у довжъ
— 4 „ тогді	тоді
— 3 „ та й	та •

Дата під оповіданнєм: 16 цвітню 1857 року. — Розділи поробив Куліш.

ДАНИЛО ГУРЧ.

(Народні оповідання, 1858, 177—189).

Заголовок в оригіналі (рукою Куліша): „Кова́цька кровъ“. Очевидно, вже в коректі змінено на „Данило Гурчъ“.

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 177.	
Ряд. 2: Глибове	Глибово (попр. К.)
— 3: облягли	облегли „ „
— 6: після „имла пахуча“	в оригіналї є ще слово „тиша“
— 7: вітерець	вітрикъ (попр. К.)
— 8: зеленихъ	зеленіхъ
— 10 зн.: повстають	повставають (попр. К.)
— 7 „ дзвіницею	дзвоницею
— 6 „ цвинтарь	цвінтарь (попр. К.)
— 3 „ у тій хаті	въ тій хаті
Стор. 178.	
Ряд. 1: Иде	Йде
— 2: и не дивитця	й не подивитця
— 4: очіпокъ	очипокъ
— 5: всякого	усякого
— 8: хоть ...утратитця	хочъ (попр. К.) ...втратитця

Друкований текст:	Ориґінал:
Стор. 178.	
Ряд. 9: ще до того й	ще й до того (попр. К.)
— 11: скрині ...спорожніли	скрґні ...спорожняли (попр. К.)
— 12: зовяла	зівъяла
— 10 зн.: Вродилась... дитино	Вродилася... дитина
— 8 „ Усе	Все (попр. К.)
— 6 „ долонечки	долоночки (попр. К.)
— 2 „ хоть	хочъ
— 1 „ у неі	въ еі (попр. К.)
Стор. 179.	
Ряд. 1: якъ маківочка	якъ та маківочка
— 5: съ кимъ	зъ тимъ (попр. К.)
— 11: люде	люди
— 12: де на весіллі, або въ танку до купи	де підъ вербою до купи (попр. К.). По сьому ще було, але К. викреслив: „та любенько собі розмовляють".
— 12 зн.: якъ повні квіти	якъ квіти повні (попр. К.)
— 13 „ Отъ коли бъ Господь	Отъ Господь (доп. коли бъ К. в ориґіналї)
— 10 „ Ото жъ пославъ Михайло сватівъ	(Ото жъ доп. К. в ориґ.) ...Михайло сватівъ (К. поп. на свати)
— 9 зн.: та міркують	та миркують (попр. К.)
— 8 „ ажъ тутъ	а тутъ
Стор. 180.	
Ряд. 2: Поки жъ вінъ	А тутъ поки вінъ (попр. К.)
— 4: Гурчъ ...съ	Гурча ...зъ (попр. К.)
— 5: хутіръ ...й поле	хуторъ... й поля́
— 7: у инше убіратись	въ инше вбіратись
— 8: що наіздили до ёго дещо куповати, то й кажуть	що тамъ наізди́ли до його (дещо дод. К.) купляти, (попр. К.) то що, и кажуть (попр. К.)
— 12 зн.: на нихъ	се дописав в ориґ. Кулїш
— 11 „ геть въ мого двора	мого доп. в ориґ. Кулїш
— 10 „ втекли одъ ёго	відъ него втікли (К. попр. на: одъ ёго втікли)

Далї є ще $1^1/_2$ рядки, які мабуть складачі в друкарнї прогавили, бо вони виправлені Кулїшем до друку: „Вже (попр. К. на уже) й перепрошали (попр. К. на: перепрошували) ёго, — ні, не пуствивъ відтоді (попр. К. на уже) ніколи у свою браму іхъ" (іхъ К. закреслив).

— 9 зн.: Такий бувъ	Такий то (закр. К.) бувъ
— 6-5 зн.: брови такъ и говорять	брови якъ чорни пъявки між собою звілися (К. попр. на звилися, а тоді закреслив усе реченнє і надписав се, що зараз в тексті).
— 5 зн.: зори	зорі
— 4 „ да разомъ	да доп. в ориґ. К.

Друкований текст:	Оригінал:
Ряд. 2 зн.: Вінъ оставсь изъ-малку	Вінъ зостався зъ-малку (попр. К.)
— 1 „ вмерла... вбито на войні	умерла... забито у войні (попр. К.)
Стор. 181.	
Ряд. 1: люде	люди
— 2: злюбилась изъ	злюбилася зъ
— 7: у Польщу. Приїжджае до господи	у Полщу. Пріижжае Данило до господи
— 7: та й питае	та й пита (попр. К.)
— 8: чому мене	чому вона мене
— 10: чимъ би	чімъ би
— 11 зн.: одповістила... злюбилась	оповістила... злюбилася (попр. К.)
— 9 „ прозби, ні грозби	прозбі, грозьбі
— 8 „ приїхавъ	пріихавъ
— 5 „ помчавъ	помчявъ (попр. К.)
— 4 „ въ	у (попр. К.)
Стор. 182.	
Ряд. 3—4: А далі	се дописав К. в оригіналї
— 7: Впавъ... та й поленувъ	Упавъ... та пустився якъ стрілка въ сагайдаку (попр. К.)
— 8: місяцівъ	місяці
— 10: вечора ...въ дворі	вечера (попр. К.) ...у дворі
— 11: після „коня привязуе" в оригіналї стоїть: „Такъ вона й кинулась до ёго, обнімае, плачучи:	
— 12: після „квіте мій" в оригіналї: „Згадавъ мене старую (попр. К. стару) — пріихавъ (попр. К. на приіхавъ).	
— 12: Де жъ се ти й досі	Та де се ти досі
— 13: про сестру	за (попр. К. на про) сестру
— 11 зн.: Увела... злякалась	Ввела... злякалася (попр. К.)
— 9 „ Данилечку... страшний	Данилцю... блідий
— 7 „ Утомивсь	Втомився (попр. К.)
— 5 „ усе	все (попр. К.)
— 3 „ въ двозі	у двозі (попр, К.)
— 2 „ про сестру	за (попр. К. на про) сестру
— 1 „ зітхнувши	зітхаючи (попр. Оп. М.)
Стор. 183.	
Ряд. 1: тепереньки ...хоть	тепереньки ...хочъ
— 5: одцуравсь	відцурався
— 6: про	за (попр. К.)
— 7: съ хати	зъ хати (попр. К.)
— 11 зн.: Ти іі бачивъ?	іі доп. К. в ориґ. Далї ще стояло: „Що ти подіявъ?" але К. закреслив
— 9 „ Се ти	Се доп. К. в ориґ.
— 7—6 зн.: тобі гріхъ	гріхъ тобі буде (попр. К.)
— 5 зн.: Годі, каже, бабусю	Годі попр. К. в ориґ.

Після останнього рядка: „Спитай чо́рного ворона, що ёго кості розношуе“ Куліш викреслив (виправивши попереду) цілу сторінку тексту. Ось що саме:

„Обохъ! Боже милостивий! Помилуй насъ! Данило, сину мій, що ти поробивъ (попр. К. на вчинивъ). Чому ти іі до дому не прівізъ? десь у тебе камьяне серце!“

— Не схотіла до дому!

„Може боялася (попр. К. на боялась), бідачка! Чому (К. доп. ти) не вблагавъ? Хиба въ тебе для неі ласкавого слова не найшлося (попр. К.: найшлось)?

— Просивъ, стара, усякимъ словомъ просивъ, — не хотіла!

Плаче, плаче стара, а вінъ каже: „Не плачте, стара моя нене! Нехай лучче наша Катря буде въ сирій землі лежати, ніжъ ізъ Ляхо́мъ роскошовати та чесний свій рідъ козацький ганити. Іду розпитуюсь (К. попр. роспитуюсь) за (попр.: про) нихъ, напавъ на слідъ. Чи нема у (попр. К.: въ) вашому селі Ляха такого? „Ні, кажуть, у нашому нема, а недале́чко, коло корчми степовоі, живе якійсь Ляхъ й дівчина при ему. Кажуть, купивъ собі десь. Таке то я чувъ (попр. почувъ), стара. Впавъ до іхъ у хату. Сидить Катря, а хтось, якъ гадюка, у комору шурхнувъ.

„Здрастуй, сестрице, кажу, чому не віта́ешъ?

„Здоровъ, брате!“ одмовляе й ніби спокійна, тілько поблідла й голосъ змінився.

Я заразъ до комори, вона не пускае. „Перше мене убьешъ!“ каже. Я благавъ іі, стара; нікого ще въ роду не благавъ такъ, — не послухала. Тоді... А вінъ, лядська душа, сидить въ (попр. К. *у*) коморі, зарився то въ сподниці (попр. К. спідниці), то въ кожуха. Чуе усе, й не вийшовъ! Катрю поховавъ я й душу іі поминають, а Ляха у степу кинувъ й діждався (попр. дожидавсь), поки чорний крукъ ёму на персти (попр. на: персті) наступивъ... Оттакий бувъ Данило Гурчъ“ (се реченнє дописав вже Куліш і потім викреслив). Се ще наши батьки росказовали за щиру правду, а стара ні въ світочку було не скаже нічого, та ще й розгніваетця, якъ хто питае: що тсе (попр. се) вамъ верзетця? Лучче діло робіть, якъ (попр. К. ніжъ) таке вигадувати“. Та заразъ и до дому пійде, й сумна й смутна така, що й подивитись жалко“.

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 184.	
Ряд. 2: Оттакий то женихъ бувъ Данило Гурчъ, що посватавъ	Такий то жонихъ посватавъ (попр. в ориґ. К.)
— 7: за Ґурчемъ... вмерти	за Гурчомъ... умерти (попр. К.)
— 8: за нимъ	за імъ
— 10: випроводили	випровадили
— 12 зн.: здоровъемъ	здоровлємъ
— 11—10 зн.: хороша якъ рожа	пригожа, якъ би рожа
— 6 зн.: насуплені	сдвинуті (попр. К.)
— 5 „ Полюбивъ щиро молоду жінку	въ карихъ очахъ такъ і сіяють любощі (попр. К.)
— 4 зн.: въ гаю	въ темного гаю (попр. К.)
— 2 „ рука тремтить	труситця (попр. К.)
— 1 „ уже	вже „

Друкований текст:	Ориґінал:
Стор. 185.	
Ряд. 1: Супити зновъ	сдвигати (попр. К.)
— 5: то було	то була „
— 5—6: пошуткуе	пожартуе „
— 8: що-небудь	щось „
— 9: підперши	підхопивши „
— 12: въ гості	у гості „
— 13: не бачилась	не бачила
— 11 зн.: білий-білий	блідий-блідий
— 9 „ усміхнувся	всміхнувся „
— 4 „ съ хати	зъ хати „
— 1 „ вернулись... вернувся	повернулись... повернувся (попр. К.)
Стор. 186.	
Ряд. 2: одъ кого	відъ кого (попр. К.)
— 3: любилась	любилася „
— 6: й ступня съ хати	й кроку зъ хати „
— 12: провожае	проважае
— 13: жахнувсь	жахнувся „
— 10 зн.: Упавъ ...помчавсь	Впавъ „ ...помчався
— 8 „ Наталя сама	сама Наталя „
— 7 „ въ гай ...въ самому	у гай „ ...у самому
— 4 „ джерготять... шурхають ящурки въ траві	черготять... шурхае гадюка (попр. К.)
— 1 зн.: високо береза	висок*а* береза
Стор. 187.	
Ряд. 4: випосятця	виносютця
— 5: прямесенькі	прямесеньки
— 6: ягідъ	ягидъ (попр. К.)
— 7: А всякого	А усякого „
— 8: папороть	й папороть
— 9: дуплинастого пенька	дублинатого пня (попр. К.)
— 10: повилась... червоноі	повилася... червонои „
— 11: у очахъ мігтить	у вочахъ михтить „
— 12: сипле... проміннємъ у	сnуе променнямъ въ „
— 12 зн.: Ой світе мій ясний, світе мій прекрасний	Світе мій прекрасний „
— 11 зн.: промовила піснею, „який мій таланъ нещасний	промовила, тілько доля моя нещасная (попр. К.)
— 9 зн.: білу	білую „
— 7 „ спомянувся ій ...який	спомянувся (доп. ій К.) ...якій
— 5 „ Пійду я хоть	Піду я хочъ (попр. К.)
— 4 „ вернетця	повернетця „
— 3 „ Хоть	хочъ „
Стор. 188.	
Ряд. 2: Схопилась... вечоріло	Схопилася ...вечеріло (попр. К.)
— 6: филею	хвилею
— 10: Уже	Вже (попр. К.)

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 188.	
Ряд. 11: кинулась... въ воду	кинулася ...у воду (попр. К.)
— 12 зн.: Примчавсь	Примчався „
— 9 „ не дожене ...Уже	не нагонить... Вже „
— 8 „ Червона хустка	та червоная хустка „
— 7 „ після „по воді“ було ще	слово „геть“ (викреслив К.)
— 5 „ замахнувся	замахнувъ (попр. К.)
— 4 „ сиву хвилю Дніпрову	сивую хвилю Дніпрову.—По сьому було ще: „та щось тихенько застогнала“, але К. викреслив
— 2 „ уже	вже (попр. К.)
— 1 „ въ-ранці	у ранці
Стор. 189.	
Ряд. 2: ухопивъ міцною рукою	вхопивъ моцною рукою (попр. К.)
— 3: такъ рука й звелась на віки	такъ наче й прикіпивъ „
— 4: горду душу	хіть (попр. К.)
— 5: зъ роду, тілько себе занапастивъ передъ Богомъ	зъ роду (К. попр.: изъ роду), та такъ вже ёму повелося (попр. К.)

Дата в оригіналї: 2 липця 1857 року. Розділи поробив Куліш.

ЧАРИ.

(Хата, 1860, 27–37).

В оригіналї заголовка нема. Попереду тексту Куліш додав з народньої пісні:

> „Прибудь, прибудь, мій миленький,
> Ой я тобі рада буду:
> Я жъ безъ тебе усю ніченьку
> Якъ сива голубка гуду“. *Пісня.*
> (В »Хаті« сього нема).

Перших шість рядків дописав сам Куліш: „Да́вня то давнина, а наче вчо́ра діялось. Молоді літа́ — сказано: що за́ молоду чуєшъ або бачишъ, до конця воно тобі привиджуєтця. Стара бабуся було́ росказує намъ, дівчаткамъ, прядучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, якъ-то колись було на світі, які дива твори́лися колись-то“.

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 27.	
Ряд. 7: живъ собі	живъ колись
— 7—8: (роска́зує було бабуся)	в оригіналї нема
— 9: вирісъ козакъ зъ ёго хоро́ший	вирісъ хороший
— 10: Що до коня́, що до зброї, що до звичаївъ, мовлявъ, лица́рськихъ!	в оригіналї нема

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 27.	
Ряд. 11: Ато́ жъ і дома щира була въ ёго душа	Що то за щира душа
— 12: Батька	Якъ батька
— 12—13: поважа́въ — сказати	поважавъ
— 15: позвавъ	заволавъ (викрес. й попр. К.)
Стор. 28.	
Ряд. 3: мені	мині (так само й далї кілька разів)
— 5: и ось довелось	а ось довелось
— 6: на статості літяхъ	помилка, зам. на старости літяхъ
— 6: куди ні гляну	куди не гляну
— 8: ска́же було́ Тишішъ	в ориґ. нема
— 9: проведу́	заведу (попр. К.)
— 16: ра́зомъ и горе прийма́ли	разомъ й горя приймали
— 16: все въ ку́пі	все у купі
— 7 зн.: мало жъ то було́	мало було
— 6 „ ступи́ла за воро́та	ступила крокъ зъ своеі хати (попр. К.)
— 5 „ и вродятця	якъ вродятця
— 4 „ ні на ко́го	на жадного
— 4 „ Въ неі на думці	Въ еі на думці
— 3 „ ёго виглядáе рано й вечіръ	ёго виглядае-дожидае рано й вечоръ
— 1 „ и на світі хороше	й въ світі хороше
Стор. 29.	
Ряд. 1—4: Стэра́ бабу́ся було́ роска́зуе намъ про тихъ людей, мовъ вони въ не́і передъ очи́ма, а сама каже було, що чинилося те у давню давнину́. Ото́ жъ и гуторить, прядучи́ вовну:	в рукописи сього уступу нема
— 5: у світі не бувае	въ світі не бува
— 6: вечіръ	вечоръ
— 9: про все ій байдуже	за все ій байдуже
— 9: прийшла	пришла
— 11: займатись	займатця
— 13: перняла	помилка, зам. переняла
— 10 зн.: сповістити	оповістити
— 9 „ у па́рі	въ парі (і далї кілька разів)
— 8 „ Не бути!	Не бути?
— 6 „ чия	чія
— 4 „ па неі, Хи́мо	на іі, Химо
— 2 „ до неі	до еі
Стор. 30.	
Ряд. 1: жениха́есся	женихаесься
— 2: несподіване	несподіванне
— 5: не все гараздъ	не гараздъ все

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 30.	
Ряд. 7: дождала	діждала
— 7: віщувати	віщовати (так і скрізь)
— 9: каяннє, та вороття́ не буде	каяння, та не буде вороття
— 11: покинувъ!	покинувъ?
— 16: пескомъ	піскомъ
— 11 зн.: стрибну́ла	стрібнуяа
— 8 „ зоря	зора
— 3 „ И покла́въ	Та й поклавъ
Стор. 31.	
Ряд. 5: и мене	й мене
— 13: въ світі	у світі
— 11 зн.: йде Тимішъ	иде Тимошъ
— 7 „ съ тобою	въ тобою
— 6 „ дівчи́но	дівчина
— 4 „ питаюсь	питаюся
— 3 „ вме́рти	умерти
— 2—1 зн.: Въ-останнє	Въ останне
Стор. 32.	
Ряд. 1: Другого дня	Въ ранці
— 1: въ матери	у матері
— 2: пійду я	я пійду
— 3: таки́ недале́чко	такъ, якъ на день ходи
— 5: до царини	за село

Далї в рукопису йде ось-який уступ; його нема у „Хатї“:

„Прийшла до тітки надъ вечоръ. Стара ій рада, частує, розпитує обіймае.

— Чого се такъ зістарілась, небого? Нездужала, чи що?

— Нездужала, тітко!

— Що тсе за лихо тобі молоденькій? Отсе! Нехай Господь помилує й Мати божа!

— Який то біръ недалеко васъ, тітко, такий темний-темний?

— Хиба жъ не знаешъ, чи забула який? Нехай Мати Божа й святи янголі не доводять тебе забрести коли въ пущу?

— Чому, тіточко?

— А тому що таке тамъ побачишъ, що й до віку не забудешъ, коли ще вийдешъ звідтіль жива. Що береза, то й русалочка качаетця, та якъ почнуть всі разомъ вигукувати—такий то гомінъ та реготъ, що й волосъ зівъяне. И відьми що найстарші тамечки сходятця.

— Аже той біръ близенько відсі, чи то такъ здаетця?

— Не дуже й далеко: якъ би вийти зъ села у до світа, то о півдня и тамъ будешъ.

На другий день прощаетця Хима зъ тіткою, дякує за ласку.

— Не иди сегодня, вмовляе стара, спізнисся, моя дитино. Мабіть и нездужаешъ, зблідла на видочку.

— Ні, тітко-серце, я дойду!

— Ну, хай тебе пречиста Мати допровадить!

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 32.	
Ряд. 15: звернувши съ полудня	в оригіналї нема
— 15: камінне	каміння (як і скрізь)
— 4 зн.: густий — не проглянеш	густий и не проглянешъ
— 2 „ небо палаючи починае червоніти	заходить, тілько ще краечокъ червоніе
Стор. 33.	
Ряд. 5: після слів „коли дивитця“ опущено: „поміжъ деревомъ наче срібні ниточки попереплутувані, вона ближче ступа, досяга іхъ, ажъ у неі на руці заблищало, тоді вже догадалась, що то мабіть місяць світить; трохи ій духъ одвело, иде далі, вийшла на лощинку, ажъ тутъ місяць зійшовъ якъ-разъ надъ нею и світомъ світить; дивиться коло себе	
— 4: превисоченні	превисоченнї
— 5: стара, стареневна, ажъ іі міхъ покривъ	страшна-страшна, а стара така, ажъ мохъ іі покривъ (попр. недоладу К. міх)
— 6: и въ очахъ	въ очахъ
— 7: люба дівчино	дівчино
— 9: бабусю	в ориґ. нема
— 13: пірце якесь наговорене	корінець наговорений
— 15 зн.: кровъ закапала	кровъ й закапала
— 14 „ съ пучки	съ тоненькоі пучечки
— 14 „ въ кровъ пірце	корінця
— 12 „ після слів: „своімъ ворогамъ“ опущено: „мені вже часъ, отъ-отъ півні заспівають. О, чуешъ?“ Тай згинула зъ очей. Темнота обняла дівчину; зайшовъ місяць, згасли зірки, та ій вже не страшно: иде собі тихо усюди.	
— 10—11 зн.: Виходить Хима зъ бору, а сонце вже сідае. Чуе вона въ собі нелюдську силу	виходить зъ бору, вже сонце височенько підбилось, треба поспішати
— 10 зн.: ластівкою	ластовочкою
— 9 „ полінула... до села	поленула до свого села...
— 8 „ ластівка	в ориґ. нема
— 7 „ підъ вікномъ	по-підъ вікнами
— 6 „ ро́жа, хоро́ша	рожа хороша
Стор. 34.	
Ряд. 1: саме зобравсь у неі	се в еі
— 4: одсунула кватирку	повідчиняла вікна
— 4—5: середъ хати	надъ іми
„ рече	каже
„ ти молода	молода
— 6: віку-вічнёго	віку
— 8: Проказала вона́ сі слова чарівничі	Якъ вона проказала сі слова
— 11: повела передъ	пере́дъ повела

Друкований текст: Оригінал:

Стор. 34.

Ряд. 15 зн.: після слів „передъ повела“ опущено: „Увійшла Хима у свою хату, мати ажъ злякала ся. Доню моя! чого се такъ пізно? А що тітка, якъ іі тамъ Господь милуе?

— Усе гараздъ, неню!

— Та чого се ти така похмура?

— Нездужаю, мамо!

— Яке тобі лихо, дочко?

— Не клопочітьця, неню, завтра устану здорова.

— 11 зн.: въ воротяхъ — на воротяхъ

— 2 „ віку — віка

Стор. 35.

Ряд. 6: Та се мені — Та се мій

— 11: Якъ почала — Та якъ почала, якъ почала

— 7 зн.: не спускае — не випускае

— 7 „ усе́ пону́рий и нелаcкавий — все понурий, все смутний

— 3 „ після слів „личко почервоніе“ опущено: „на весні занедужала стара. Якъ вже не пильновала іі невістка, ні, пришовъ часъ до Господа переставитись. Тяжко-тяжко Тимошу безъ старої неньки самому зъ молодою жинкою. Нене, нене моя старая! Коли бъ же я сее знавъ, зъ роду бъ не женився, все бъ лучче було мині самому!

Стор. 36.

Ряд. 11: шкода и говорити — шкода говорити

— 5 зн.: ринули — ревнули

— 4 „ слізми — слезами

— 1 „ крильми — крилами

Стор. 37.

Ряд. 3: після слів „въ землю“, опущено: ажъ загуло

— 6: на діви́чъ-вечіръ — на дівичъ-вечері

— 7: хоро́ша — молода й хороша

— 8: після слів „якъ квітка“ опущено: Тоді вінъ догадавсь тай руками сплеснувъ!

А жінка ажъ въетця зъ жалю: на мене й окомъ не скинешъ, Тимоше! Я пропадаю, а тобі й байдуже! Змилуйся, глянь на мене, простягни руку!

— Згубила ти мене й мою милу, пропадай сама! Яке життя, така й смерть!

— Ой жалю мій! покрикнула та такъ и прикіпіла до землі. Обкопали іі кругомъ та такъ и въ яму впустили и кілокъ осиковий у головахъ убили.

— 10 зн.: коло церкви — коло церкві

— 7 „ що-весни — що весні

— 7 „ и щебечуть — й щебечуть

— 6 „ на діви́чъ-ве́чорі — на дівочъ-вечіръ

— 6 „ въ неі — у неі

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 37.	
Ряд. 4 зн.: по́ світу	на світі
— 4 „ зsiла	ссушила
— 3 „ Хата розвалилась	померъ бідолаха, а хата розвалилась
— 3 „ буръяномъ	бурьяномъ
— 2 „ мо́хомъ	мхами

Рукопис датований: 23 цвітню 1857 года.

ТРИ ДОЛІ.

(Основа 1861 р., кн. I).

Стор. 59.	
Ряд. 5: Хвилиночка вільна	рукою Оп. Марковича дописано було привернулася (у черновику), але поправки не взято
— 5: до Марусі побігла	рук. Оп. М. попр. побігла Маруся (але теж поправки не принято)
— 9: тихо ії очі засяли	тихі ії очі засяли
— 10: і каже мені	ґ одкаже (рукою Оп. М. ґ взято в скобки, а одкаже попр. на: одказала)
— 11: я не думала	так і в оригіналї (рукою Оп. М. попр. на: я не знала)
— 13 і 14: дивлячись поглядомъ своімъ добримъ а смілимъ	в ориґ. дивлячись благо а сміло (благо Оп. М. попр. на світло)
— 16: вінъ же	а вінъ же
— 16: не залицявсь ніколи	ніколи не залицявся
— 18 зн.: а мати жъ	а мати
— 10 „ що жъ?... важко мені буде	буде тоді мені важко
— 9 „ за не любого йти	так і в ориґ. (Оп. М. попр. віддаватись)
— 8 „ що мати вмовляти стане	як мати стане вговоряти (попр. Оп. М. буде вмовляти та наполігати)
— 6 „ на яке добро вповаєшъ	зразу було: якого добра сподіватимешся, але сама авторка попр.: на яке добро вповаєшъ (Оп. М. попр. якого добра?)
— 5 „ ні на що не вповатиму	в ориґ. після сього ще: я кохаю

Друкований текст:	Оригінал:
Стор. 59.	
Ряд. 4 зн.: та вінъ не знае і не дбае, що ти його кохаешъ	та вінъ и не знае и не дбае, що ти кохаешъ (попр. Оп. М. та йому байдуже... не дбае, чи ти живешъ на світі чи ні)
— 3 „ нехай! аби я ʻ його кохала	а я кохаю його
— 2—1 зн.: лихо тобі и зъ тимъ коханнямъ буде та горе, а радощівъ я не сподіваюсь	лихо (попр. Оп. М. морока) тобі ізъ тимъ коханнямъ буде та горе (попр. Оп. М. або лихо велике) — втіхи не сподіваюся (попр. Оп. М. не сподіваюся одрадисти і трохи для тебе, сестрице)
Стор. 60.	
Ряд. 1: горе буде	горе буде мені
— 2: кажу ій	кажу (попр. Оп. М. а мені чудно кажу)
— 3: бувай здорова	так і в ориґ. (Оп. М. додав: довідуйся до мене)
— 4: провела мене трохи	так і в ориґ. (Оп. М. додав попідъ ділуваннямъ)
— 4—5: й пішла до господи тиха та ясна	пішла тиха та ясна до хати (попр. Оп. М. пішла помалу до хати, сама якъ світло по́ночі)
— 8: коли вже на правду йде	так і в ориґ. (попр. Оп. М.: коли вже за правду годиться, то)
— 12: а що? пита Катря, въ мене всміхаючись	а що? спитала Катря въ мене и усміхаеться зимно (попр. Оп. М. всміхнувшися ні гадки)
— 12—13: чи жъ я не вгадала?	так і в ориґ. (попр. Оп. М.: чи жъ не моя правда? не вгадала *я*?)
— 14: твоя правда	так і в ориґ. (Оп. М. попр.: правда на лишенько)
— 16—17: гірко даревне кохати, промовила Катря	гірко даревне дожидати, а ще гірше не кохати й не дожидати, (сї два рядки додав в ориґ. Оп. М., а М. Ол. пристала на них).

Miscellanea.

Українські питання-відповіди.

Про вивчене старих текстів українських памяток „вопросоотвѣтовъ“, апокрифічно-катехитичного, чи жартливого змісту можна сказати, що воно тільки що почалось. Др. І. Франко в 4-ім т. „Пам. укр.-р. мови і літер.“ видав кілька катехизмів на апокрифічні теми, але лишив на боцї збірнички таких питань, котрі мали на метї не впливати на релїгійний настрій читачів, але були лише призначені на те, щоб забавляти старинних прихильників лїтератури.

Кілька таких питань подаємо низше з збірника Нар. Дому Nr. 102, in 4, писаного полууставним письмом і скорописю в початку (1420—1430 рр.) XVIII столїтя. Питаня й відповіди в сїм збірнику не уложені в рукописї разом в якійсь пляново обробленій цїлости; вони розкидані по ріжних картках, ріжними руками поч. XVIII в. Цитуючи заховуємо правопис манускрипту.

л. 177. вопрос: Чого Богъ не малъ и не бѹдетъ?
Ѿвѣтъ: Богъ не малъ брата, не малъ грѣхѹ, не малъ жены й не бѹдет малъ.

л. 177 об. Вопросъ: Которѹю рѣчъ проговорилъ Адамъ прежде ег'да вода дe Богъ емѹ дѹшѹ.
Ѿвѣт': Єгда ѿживи Богъ Адама, ѡн' же рече Аллїлѹя, то естъ аллилѹѧ, хвалю тѧ Гди.

л. 179. Вопросъ. Что естъ єдного искаше, а тры ѡбрѣтоша.
Ѡвѣтъ. Єдного Крста г: шукано, а тры знайдено.
Вопросъ: Котрый стый Гуси пасъ.
Ѡвѣтъ: Трифонъ стый, Церковь стая празнуетъ февруарія дня а.
Вопросъ. Что то есть же нагїй нагого приѡдѣлъ.
Ѡвѣтъ. Нагїй былъ Іѡанъ Креститель, гды крестилъ Хрста и в той часъ приѡдѣлъ его шатою крещенія.
Вопросъ. Що то есть же праведный грѣшного проситъ ѿ спасеніе.
Ѡвѣтъ. Праведный былъ Никодимъ, просилъ грѣшного Пилата ѿ спасеніе наше то естъ ѿ тѣло Христово.

л. 201 об. Вопросъ. Много вод найчистшихъ.
Ѡвѣтъ. Пятъ знаходимъ: а вода при крещенїи, в вода сщенная, г вода слези з ѡчїй за грѣхи текучие, д вода дѣтей малыхъ слезы гды родичи ихъ караюм, є вода которая млынъ женетъ.

л. 353 об. Вопросъ: Ѡкуду возятся пшеница на земли.
Ѡвѣтъ: возят' Михаилъ во рай, поверже на земли.
Вопросъ: Како зачнется ѡг'нъ на земли.
Ѡвѣтъ Архаггелъ Михаилъ вожеже ѡгнъ ѿ зѣницъ Господнихъ', из'несе на землю:
Вопросъ: Я кто естъ дѣлавый Крстъ на распятие.
Ѡвѣтъ: Имня єму Ялакъ.
Вопрос: Кто ест' прободивый ребра Ісусовы на крстѣ копием.
Ѡвѣт': Імя єму Логинъ.

В. Перетц.

Галицькі священики в Холмщині.

В 1860-тих роках минулого віка повіяло з Відня морозним холодом на австрийську Русь. Сей холод діймаво відчули провідники галицьких Русинів і почали по своєму розуміню йому противділати. Та зробили велику похибку, не кликали руську інтелїґенцію обернути ся до народних мас і працювати щиро для них, щоби виробити з них охочих і завзятих борців за свою власну ліпшу долю в своїй близшій країнї, а почали без перестанку на всякі лади товкти в голову людям, що в невідраднім положеню Русинів може прийти поміч лиш з півночи від спорідненого, а можного брата Словянина. Їх неоправдані

кличі найшли відгомін в богатьох серцях української інтеліґенції в Галичині і викликали бажанє побачити сю щасливу країну з близька, та в ній побувати. Тодіж российський уряд задумав перевести холмських Українців на православну віру, щоби їх тим чином вирвати з під впливу польської державної ідеї, а приєднати для российських політичних інтересів. До переведеня сього діла треба було помічників. Місцеві уніятські сьвященики занадто вже зжили ся з досьочасними практиками церковними, то і не могли і не хотіли бути податними знарядами в руках уряду, а на ревнителів православя з півночи не хотіли здати ся, бо ті видали ся непридатними до сього діла. Ще перед тим пробували деякі Москалї в Галичині, от як Кельсіевъ і до всього уважно придивляли ся. Русини жаловали ся перед ними на гніт від австрийського уряду, польської шляхти, достойників латинської церкви, а гості з півночи жаліли над ними і треба догадувати ся, що оповідали про похвальну упорядкованість своеї держави. По тім спільнім, а поверховнім пізнаню обернув ся российський уряд до Галичини глядати поміж руським духовенством охочих людий помогти йому переводити його далекосяглі наміри. Поляки піднесли великий крик обуреня, на що і друга сторона не позабула на се відповісти, а одна і друга покривала свої заходи дбайливістю про прадідну віру, та се була лиш покришка, бо і Москалям і Полякам хотїло ся конечно удержати холмську Русь в обсягу своїх політичних впливів. На зазив урядових российських сфер поспішили при кінци 60-их і в першій половині 70-их років минулого віка руські духовники з Галичини в Холм навертати тамошних уніятів на православє. Ся масова еміґрація духовенства ще не оброблена у нас, не прояснена докладно і треба буде ще богато потрудити ся коло збираня матеріялів задля вияснення сеї появи. Бажаючи подати до сього предмету деякі причинки, поміщую низше 4 листи о. Симеона Сальвицького і його родини до о. Антона Назаревича, колишнього пароха в Мшанци († 1888 р.). О. Сальвицький оженив ся 1849 р. в Мшанци з п. Катериною Мінчакевичівною, донькою о. Андрія Мінчакевича, бувшого пароха в Мшанци, тодї вже небіщика († 1849 р.). Звінчав їх о. Назаревич. По висьвяченю дістав о. Симеон самостійне сотрудництво в Головецку горішнім (в устах народа Бабина) в сусїдстві Мшанця і пробув там до осени 1874 р., або до перших місяців 1875 р. Тепер там є виказаних в парохіяльнім шематизмі 777 вірних, перед 30

літами було їх певно значно менше. Сьому сотрудництву признано було 210 злр. річної конґруи, з чого потручували місцевий дохід, як з парохіяльного поля, дерева на паливо і датків парохіян, а решту 96 злр. доплачували з релігійного фонду. О. Симеон прожив на Бабині 25 літ і не міг дістати яку парохію, якось не щастило йому і у панів патронів і в конситори. Тимчасом приходили на сьвіт діти, росли, а з ними і потреби, ба дальше треба було діти (а було їх 6), слати до школи, а ту нема звідки, хоч сідай, та плач! Та о. Сальвицький не заложив рук, не плакав, а радив собі, як міг. Було се з початком шкільного року 1872/3, я був тоді в III ґім. клясі в Дрогобичи і мешкав при сліпій улици коло бориславської дороги у бідного чоловіка, що робив через день у жида гречані крупи, а рано носив жидам воду. Вийшов я на улицю і бачу, гейби се вчера було, заїхала перед дім одного міщанина бодняря навантажена всяким добром фіра, а на ній сидїв о. Сальвицький, та його 3 сини і донька. Платити грішми за харчоване 4 дїтий не було з чого, за те на фірі була бульба, крупи, хліб. За станцію при якійсь родині платили тоді від 80 кр. до 2 злр. місячно, за сю послїдну цїну можна було мати вигідну, як тоді повідали, панську станцію. За сю плату ґаздиня ходила коло студентів, прятала і варила їсти. Харчі були значно дешевші, як тепер, прим. за фунт мяса платило ся 8 кр. О. Сальвицький мабуть не платив міщанинови за одну комнату для своїх дїтий більше, ак 4 злр. місячно. Харчі довозив понайбільше з дому, а як ще лишив їм трохи гроший, мали за що купити мяса, нафти, та ще деякі дрібниці. Хоч було тїсно, а таки якось давали собі ради, були веселі, учили ся і переходили з кляси до кляси. В 1874 р. здав найстарший син Павло матуру, а молодший Евген ходив до VI кляси ґімн. Того року мешкав Павло з братом Атаназом у міщанина Малика, Евґен мав лекцію на жупі у одного підурядника, а Клїмця ходила до школи в Перемишли. В осени того року, або з початком 1875 перейшов о. Сальвицький в Холмщину, куди його, як сам пише в письмі, випхала жінка против його волї. Через щось записав себе в пашпорті учителем, хоча вихід з Австрії був правно дозволений без всякої перепони, а в Росиї приймали радо таких виходців. В Холмі дали йому до вибору три парохії і він на пораду якогось о. Аіталя взяв село Лосинець під Томашевом недалеко австрийської границї коло галицького місточка Нароля. Лосинець се вже не Бабина з Вицьовом в Га-

личині, не яких 600 душ вірних, а 2200, 3 церкви і 13 малих сіл. Тамошні духовні не долюблювали Галичан, бо вони забирали їм з перед носа ліпші місця і сю неприхильність показали і о. Симеонови, бо його суперник наробив йому богато неприємностий, а одначе оба бували пізнійше у себе про людське око, або, як пише в своїм письмі: par politique. Його материяльне положенє стало значно ліпшим, а як 1875 р. ударив грім, спалив стайні і шопу, 20 возів сіна і убив коня в ціні 75 злр., св. Синод дав йому 100 рублїв підмоги. За троє дїтий в школах платив 700 рублїв, а в Галичинї не знаю, чи назбирав всього доходу 500 злр. на рік. Та всеж не почував він себе цїлком щасливим і вдоволеним, до чого найбільше причиняла ся туга за своїми родинними сторонани. Мабуть і вся родина не почувала ся цїлком вдоволеною новим житлом, що видно також з їх листів, а молодший син Евген в своїм письмі не дуже прихильно висказав ся про свого батька, зробивши йому заміт, що не уміє належно сповняти свої обовязки і порядковати такою парохією. При збільшених доходах зросли також і видатки на дїти, на що видавав о. Сальвицький далеко більше, як се робив в Галичині.

Перший написав лист до о. Назаревича Павло Сальвицький, тоді вихованець холмсько-варшавського духовного семинаря в Холмі з 28/7 1877, в якім доносить, що його батько посилає свому другови в дарунку фунт чаю і просить написати листа. В два роки пізнійше написав о. Сальвицький письмо до о. Назаревича, яке подаю тут в цїлости:

Село Лосинецъ 18. Юля 1879 г.

Всечестнѣйшій Отецъ Благочинный! Ласкавѣйшый Благодѣтелю!

Простите, Отецъ Благочинный, что я отѣжжая съ Галиціи и не попращался съ Вами, съ Вами, съ которымъ я такъ много дней радостныхъ, да и горестныхъ раздѣлялъ; ибо я въ моей жалости за п. Владимиромъ и самъ не зналъ, что дѣлаю, или что дѣлается съ мной, даже этаго не предвидѣлъ, что не прійдётся мнѣ увидатся съ Вами; — жена моя, такъ сказать, выпхала меня — только и помню. — Переѣхавъ границу на пашпортѣ селского учителя — такъ и рекоммендовался на Таможнѣ Томашовской передъ чиновниками, но они принимая мой пашпортъ не вдержались висказать указывая на софу: „Пожалоста садится Батюшка". Въ Холмѣ всё лёгко пошло, Администраторъ далъ три прихода къ выбору, но я выбралъ по совѣту о. Аифала Лосинецъ, чѣмъ огорчились конкурентовъ о Лосинецъ здѣшныхъ Уніятовъ, та давай меня

прогапять, давай моихъ прихожанъ совѣтовать, чтобъ писали жалобу на меня, что въ Пятницу будетъ Благочинный въ Томашовѣ; приходите староста жалобу писать; а Благочипный то двуеродный братъ мого соперника, а врагъ Галичанъ по словамъ протіерея Гошовскаго. Описали, что я піяница, взыскую съ прихожанъ (praegravatio) а все ложно: — где я взялъ 60 копѣекъ, то положили 4 рубля, а где 4 рубля, то поставили 8—10. Приѣхавъ съ Холма увѣдавъ объ этомъ цѣлу ночъ не спалъ (но не съ Вами при висту), а на кравагѣ биючись съ мыслями — да опять въ Холмъ самъ на себя жалобу, да на враговъ заносить. Консисторія приказала тайно жандармеріи прихожанъ жалобу повѣрить, — да представили меня (хотя я объ этомъ положительно ничего не зналъ) безвинныиъ—да-и-кончено. Сѐло Лосинецъ съ другими 13 деревнями входящыми въ составъ этого прихода лежитъ на пескѣ тянучимъ ся отъ Плазова и Нароля въ Россію; на которомъ минувшихъ 4 годовъ моего хазайства ячмень и овесъ иногда съ всемъ выгорѣлъ, иногда мало выдавалъ такъ, что принужденъ былъ и лошадямъ и на засѣвъ по причинѣ большой жары покупать, чуть сего года надѣюсь лучше. 17 Юля 1875 г. молнія сожгла у меня конюшню, возовый и скотскіи серая до 20 фурманокъ сѣна, половину кутого воза и убила одну лошадь стоимости 75 fl., за что я получилъ отъ Святѣйщаго Синода 100 рублей вознагражденія. — Тоска за Вами принудила меня повѣсить мою фотографію по при Вашу, а такъ я думку думая наслаждался Вашимъ присутвіемъ, въ конецъ Климця поставила насъ обоихъ въ своемъ альбумѣ.

Живу болѣе особъ; — иногда только бываю у Капитана пограничной стражи Г. Юрьева, образованого Господина, который полюбилъ меня. Ближайшымъ сосѣдомъ изъ священниковъ о. Корнилій Герасимовичъ въ Томашовѣ Галичанинъ кончившый въ Холмѣ, не бываетъ только очень рѣдко у Священниковъ, а постоянно на бильярдѣ и въ клюбѣ на картёжныхъ играхъ. Къ другимъ по 15 верстъ — далеко — однакже съ суперникомъ бываемъ у меня, иногда у него par politique. Только въ Замхѣ о. Андреи Климко мой другъ, но далеко 21 верстъ. Извините, Отецъ Благочинный, что я такъ долго не писалъ къ Вамъ, и не думайте, что я забылъ за Васъ, нѣтъ и дня, въ которомъ бы я за Васъ не помнѣлъ, будьте увѣрены, что щырое мое сердце и поостанется всегда для Васъ щырымъ; съ начала забили мнѣ враги голову — что и не подумаешъ объ чемъ другомъ, а пожже даже боялся виноватъ писать къ Вамъ. По желанію Вашему доношу Вамъ, что Павелъ 1878 кончилъ Богословіе, женился осенью — но рукоположенъ чуть сего мая мѣсяца по причинѣ, что не было вакантного прихода; получилъ мѣсто помощного священника въ с. Стужица Красноставскаго прихода съ жалованьемъ только діякона 500 рублей и землею въ Стужицѣ, гдѣ былъ

прежде приходъ, но въ непродолжительномъ времени обѣщали му дать 800 рублей. Евгеній чуть прошлаго года садился къ испитамъ и принятъ въ пятый класъ Кременецкой духовной Семинаріи на Волынѣ; черезъ годъ кончитъ и думаетъ тамъ поостать священникомъ. Хотя тамъ жалованя менѣе, но лучше земля и обработка даромъ, да и доходъ лучше. Климца отказала (жалко) 1876 г. Галичанину Чучману — 1878 Любарскому (здѣшному), а теперъ ладится къ вѣнцу съ Иваномъ Софроніевичемъ Кульматицкимъ Галичаниномъ, которого отецъ въ Дахновѣ, на 25 сего Юля. По чему имѣемъ честь просить Васъ, Отецъ Благочинный, пожаловать къ намъ на означеный день. Изъ Белзца въ Томашовъ одна милія, а изъ Томашова въ Лосинецъ тоже. Очень бы намъ большую радость здѣлали прибывъ къ намъ съ баришнею Θеклею. Въ Цѣшановѣ даютъ перепустку за границу на 8 дней; — но Отецъ Софронъ изъ Дахнова задумалъ прибыть черезъ Плазовъ на границу въ д. Гуту, а отъ тудова въ Рыбницу принадлежащую къ моему приходу. На случай только неявленія ся Вашего прошу такъ Васъ, какъ и отца Θеодора о благословеніе женихамъ. Отца Блачинного Θеодора[1]) имѣю честь просить на вѣнчаніе крестницы. Θеона кончила III класъ Холмскаго Маріинскаго женскаго института. Удержанье ея тамъ стоитъ до 300, Евгенія въ Кременцѣ Вол. и Афанасія въ Грубьешевѣ по 200 рублей. Съ 20 Августа можетъ быть отдамъ и Евгенію въ Холмской институтъ, — Отца Петра, отца Ивана, матушку Софію, Госп. Антонія, Баришню Θёклю, мадамъ Мадзю съ Милостивымъ Государемъ Шубертомъ и всю семію Вашу съ внуками щыро сердечно поздоровляемо. Пріймите увѣреніе въ глубокомъ къ Вамъ почтеніи и любви, съ которыми къ Вамъ прибываю. Свящ. С. Сальвицкій. Отцу Максиміліяну и баришнѣ Антонинѣ наш поклонъ.

До сього листу долучила приписку Кат. Сальвицька і донька Фтеона. Мати пише, що ніколи не забуває про о. Назаревича, бо все їй видить ся, що вона лишила рідного батька і просить його на весілє, бо з його приїздом було би се справжнє весілє, а дорога недалека, 20 миль, а се дасть 2 дні їзди. В Чесанові треба взяти перепустку, дають її на 8 днів. Донька пише по росийськи, та правопись фонетично-етимольоґічна. Розповідає, як то вона в шкільній лавці думала про „Галицію“, коли бігала по прекрасних горах, або тішила ся, як приїхав о. Назаревич і грав в карти з батьком, а вона побіч них сиділа.

---

[1]) О. Теодор Курило, парох в Хащові був в тім часї жукотиньским деканом, його попередником в тім уряді був о. Антін Назаревич.

В осени 1879 р. написав лист до о. Назаревича молодший син Евґен. Притокою до написаня листу було се, що він бувши в семинари в Кременци, мав написати проповідь, одначе почував свою неспроможність уложити добру проповідь, проте просив о присилку проповідий о. Антона Добрянського з Валяви, за що обіцяв прислати в заміну чаю. Цікаве в його листї признане, що росийська мова не є така легка для Галичан, як їм з далека видаєть ся. Сей молодий чоловік інтересував ся також положенем руського народа і духовенства в Галичинї. Виїжджаючи з батьками в Холмщину, полишив рідну країну з тим пересьвідченем, що її доля незавидна, і всю вину складав на панів її, то є Поляків. Побувши в Холмщинї, а відтак на Волини, зрозумів, що там Поляки не порядкують публичними справами, а иньші люди суть впорядчиками, утїшив ся тим і признав, що се справедлива кара за угнїт руського народа в Галичинї[1]). Така утїха не принесе богато хісна руському народови нї в Галичинї, нї на Українї, а висказ його, що Поляки в Росиї „ужасно бѣдствуютъ“ таки й не вірний.

Лист Евгена Сальвицького.

Городъ Кременецъ 14-го Октября 1879 г. Высокопреподобный Отче Антоне! Многоуважаемый Нанашко и Благодѣтелю! Давно-давно намѣренъ я былъ написать къ Вамъ, Высокопреподобный Отче, нѣсколько словъ съ цѣлью увѣдомить Васъ о нашемъ положеніи въ Россіи и ожидающей насъ будущности. Но съ одной стороны неизвѣстность Моего положенія, съ другой стороны неизвѣстность, остаетесь ли Вы еще въ живыхъ, воздерживала меня отъ исполненія этого долга. Наконецъ та и другая причина устранена. Я по переходѣ моемъ въ Россію, по причинѣ, что я въ Галиціи не окончилъ гимназіи, долго принужден былъ блуждать внѣ школь. заведеній. Незнаніе русскаго (великороссійскаго) языка, русской исторіи, литературы и многаго другато, чему я въ

[1]) Перед кілька лїтами був я у одного ґазди на обідї. Сидимо разом за столом і балакаемо про всяку всячину. Зійшла бесїда і на польське повстанє в 1863 р. Починає бесїдовати один старший чоловік і повідає, що „Маскаль“ велїв всїх зловлених польських повстанцїв валашити (кастровати), при чім злорадно тїшив ся і сьміяв ся, а йому помагали і другі участники обіду. Побіда Москаля над Поляками се одна з найважнїйших приток зросту прихильности наших народних мас до росийського уряду. Думають вони, що Москаль мусить мати не аби яку силу, коли подужав наших вікових противників, від яких ми нїяким чином не можемо відкараскати ся.

Галиціи не обучался, было главнымъ препятствіемъ для моего вступленія въ какое либо заведеніе. Чуть въ прошломъ году послѣ продолжительнаго и надлежащаго приготовленія я выдержалъ екзаминъ похожій на екзаменъ зрѣлости и меня удостоили принятія въ 5-ый классъ Волынской Духовной Семинаріи въ г. Кременцѣ, т. е. прямо на богословіе. Теперь я въ 6-омъ классѣ тойже семинаріи и черезъ 8 мѣсяцевъ я получу свидѣтельство объ укончепіи всѣхъ богословскихъ наукъ. Но чтожъ съ этого? По окончаніи Семинаріи прійдется или ѣхать въ Сибирь, гдѣ даютъ 1000 рубл. жалованья священнику, или въ Царство Польское т. е. въ Люблинскую Губернію, тамъ гдѣ Отецъ, на должность псаломщика, т. е. дьяка и служить 3 или 4 года пока откроится для меня мѣсто священника. Однако и на должности псаломщика можно жить потому, что жалованья даютъ 200 рублей въ годъ и поля нѣсколько морговъ, тогда какъ въ Галиціи Отецъ получали 96 флориновъ и 4 дѣтей до школы посылали. Мѣстъ на священника нѣтъ, развѣ если бы кто пожелалъ женится на какой сиротѣ или старой баришнѣ, за которою отецъ ея уступаетъ свой приходъ. Братъ Павелъ получилъ уже приходъ, но получаетъ жалованье діякона до времени т. е. 500 руб. Мужъ Климентины Иванъ Кульматицкій на должности псаломщика. Аѳанасій еще въ гимназіи въ 3 классѣ і Ѳеона въ Холмѣ въ женскомъ училищѣ въ 4 классѣ; только несчастная Евгенія еще дома. Родители наши еще слава Богу живутъ, но уже довольно безсильны. Приходъ Отца дуже великій потому что считается въ немъ 2200 душъ, 13 малыхъ селъ, 3 церкви и по этой причинѣ Отецъ скоро теряетъ свое здоровье тѣмъ болѣе что не знаетъ хорошо управлять своими обязанностями и такимъ приходомъ. Намъ дуже желательно было бы узнать о Вашемъ здоровьи и Вашихъ обстоятельствахъ, а также о состояніи духовенства и цѣлой русской націи въ несчастной Галиціи, которую здѣсь обыкновенно называютъ Галілеей. Когда я вспомну собѣ о Галиціи и о тѣхъ притѣсненіяхъ малороссовъ отъ поляковъ, то только тое меня на время обрадуетъ, что ляхи за свои притѣсненія въ Галиціи получаютъ ту награду. Ибо они здѣсь на своей родной земли не знаютъ ни своего языка хорошо (по тому что нѣтъ польскихъ школъ только русскія) ни сколько нибудь высокой должности не занимаютъ, ни правъ разныхъ не имѣютъ и потому ужасно бѣдствуютъ. Но и малороссійскій языкъ здѣсь тоже не имѣетъ значенія ни въ урядахъ ни въ школахъ. Все и вездѣ производится на русскомъ языкѣ, который не такъ легкій, какъ галицкимъ малороссамъ кажется, что ино слово „якъ" перемѣнить на „какъ" и уже съ малорусскаго языка сдѣлается великорусскій. Я еще до сихъ поръ не могу усвоить себѣ русскій языкъ и чрезъ это не мало страдаю. При случайности честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Высокопреподо-

біе нѣтъ ли у Васъ проповѣдей на недѣли и праздники Добрянскаго каноника жившаго около Перемышля. Они для меня дуже были би полезны и я по той причинѣ покорнѣйше прошу отступить менѣ ихъ и прислать въ г. Нароль въ Галиціи учителю Муссаковскому, который бы ихъ мнѣ прислалъ, а я снова за ихъ цѣну купилъ бы хорошаго чаю и тоже по почтѣ отослалъ Вамъ. Проповѣди эти могутъ быть менѣ дуже помощными при составленію назначенныхъ для меня учителемъ Семинаріи проповѣдей. Вотъ и теперъ имѣю составить и сказать проповѣдь па 29 недѣлю по Пятидесятницѣ и не знаю, какимъ образомъ бы ее написать, а между тѣмъ хорошую проповѣдь трудно написать потому, что 3 екзаминаторы: учитель, ректоръ Семинаріи и Епископъ всякую строго скритикуютъ. Потому я покорнѣйше Васъ прошу, если только имѣете проповѣди Добрянскаго, пришлиже ихъ какъ можно скорѣе в Нароль, чтобы я могъ еще что нибуть стягнуть изъ нихъ въ свою проповѣдь, а я съ своей стороны немедленно додержу слова. Проповѣди эти будутъ служити пособіем для меня въ трудѣ и памятникомъ дорогимъ отъ истиннаго друга моего Отца и вселюбезнѣйшаго Нанашки. Желая Вамъ многихъ лѣтъ и добраго здоровья въ продолженіи ихъ кончу. Цѣлую руци Вашему Высокопреподобію. Всѣмъ знакомымъ прошу кланятся от меня. Евгеній Сальвицкій.

О. Сальвицький захорів в пилиповець 1879 р., перележав кілька місяців і помер в маю 1880 р. проживши 58 літ. Тогож року писала перед різдвяними сьвятами д. Сальвицька недатоване письмо до о. Назаревича і подала вістку про слабість і смерть свого мужа, про свою вдовичу долю і про побут своїх дітий. Піднести годить ся офірливість сьвящеників холмської епархії, які зложили для вдови 600 рублїв. Про подібний поступок руського духовенства в галицьких епархіях не доводило ся почути. Письмо писане в руській мові латинськими буквами, декуди вже слїдно вплив росийської бесїди. Лист подаю тут в цїлости для його інтересних даних до побуту цїлої родини.

Wse Wasze wysoko Prypodobiy i Łaskawiy Kumciu Dobrodieju. Już tak dawno małam do was pysaty, ałe ne znałam, jak sia zomno stane, no teper donoszu wam o moim powodiniu, teper bude Rik, jak mij Muż jichaw z 3-i cerkwy do domu w szubi i tepło mu sia zrobyło i widwernuw sia kownir wid Hołowy, az naraz sylny witier poduw i w ucho prosto i zo wsiem zastupyło sluch, pizniszcze i naczała bolity Hołowa i łupaty i tak do wełykoho postu az do Maja i pered zełenymy swiatamy i pozehnaw sia z namy. Telegrafowałyzmo do Di-

tey i popryizdyły na pochoron, Diwczata zystały do wakacyi, a syny poichały do szkoły, no na wakacyji popryizdyły i Gienio skinczył swoi szkoły, a Atanazio poichał do Kreminskoji Seminaryji i pryjały ho na kazionne, no ja mu potroszka wse posyłaju Hroszyi. Teoniu to samo pryjały na kazionne uczyliszcze, to nawet i odinia dajut kazionne, a mała Gienia wid nowoho Roku toze bude pryniata do uczylizcza, no Gienio jeszcze ne ozenył sia, dały mu Misce dyiakona i katychyty w Misci Hrubieszowi i psałomszczyka, poki sia neozeny i dajut mu pensyj piatsot rubli i Derewo na opał y Pokoji malowany i kuchnia, ciłe pomeszkania z horodom i dochody s cerkwy, nó, słowom dobre misce distaw, ałe sam ne moze gospodaryty, bo ho słuhy obkradajut, koncze mene prosyt, abym do neho piszła, Paweł to samo do sebe koncze zabyraje mene, Klimcia Kulmatycka zistajut na podolu, de Pryoswiaszczeny Markiel Popiel daw im dobru Parochiju i lude ich lubiad, dochody dobri majut; nesut do cerkwy Perohy, Miaso, sołonynu, Mid i nawet cukru na parastas, 3 razy pysały, abym do nykoho ne jichała, tylko do nych, a ja do nykoho ne mohła jichaty, bo ne mohłam sia s tem Gospodarstwom rozstaty, chotiaj uny mini pomahały, no tiepier domołytyłam i poprodałam, szczo mini ne nużne; a szczo dobre dla Ditej, to dałam synam, bo ony błysko, no ja do Gienia jedu zawtra na Swiata do Hrubieszowa, a po swiatach pryjidu po reszte riczej. Swiaszczenyki z Chołmskoji eparchijy złożyły dla mene szistsot Rubli zapomohy. 2 Nedili tomu j Murowały momu Mużowy Hrib, dałam trejciad Rubli, a Mechanik z Lublina prywis Pamiatnik, krest i ohradko, wsio żelizne czegunne. Kosztuje mene s cehłow sto piaddysiad Rubli i prosyłam Swiaszczennykiw, aby widprawyły Bohosłużenie i poswiatyły Pamiatnik. Moja sestra Maryia teper rik, iak pozehnała sia z namy i perenesła sia do wicznosty, a sestra Gwozdowicz słabuje na małe porazenie, no Gwozdowycz zdorow i dobre mu sia powodyt, maje 5 wnukiw, a ja tolko Po Pawli odnoho syna maju. Jak moja Teonia szkoły skinczyt, to dajud swidoctwo na Uczytelku, to koło neji najlibsze by my było, perestanu was nudyty swoim pysaniam, jak tylko donoszu wam, zem wam pisłała funt czaju i pryjmite od mene z udowolstwiem, kazedsia choroszy Byty powynen, ne znaju. Radowała bym sia, szczobyste paru słiw meni donesły, jak wasze zdorowia i Panna Leszczynska sia majut, czy zdorowi i Pani Witoszynska i Pan Antoni Leszczynski. Kinczu moju bazgranynu i zasyłaju moj Nizajszy pokłon i Pozdorowlinia Wam Łaskawiszy Kumciu i wsim znajomym pozdorawiaju waszu Docz Borysiewicz, toze syna czesnoh Otca Petra i reszte wsim znajomym i w Galiwci Otcu Połoszynowiczowy pozdorowlinia, otcu Kuryli pokłon peredajte. Buwajte

my zdorowy całuju was serdeczni i życzu wam myłoho zdorowia i szczasływych wesełych swiad. Kataryna Salwicka.

Swiaszczennyka maju dobroho, takze Galiczanin, bo swoho gospodarstwa ne maje.

Syrop pagliana na toj czas ne było, nawet i teper by zdaw sia, bo czasom serce bje sia mini, a nema Pagliamu, jesłyby u was czasom było, to bym prosyła 1 abo 2 flaszoczki posłaty do Narola, a ja bym wam hroszy posłała. Ostajuś szczero życzływa wasza kuma i słuha Kataryna Salwicka. *Мих. Зубрицький.*

Кн. Ян-Тадеуш Любомірский.

(Некрольоґ).

На сторінках української наукової часописи повинна бути записана смерть сього маґната-історика і визначного суспільного діяча, одного з характеристичнійших представників польського великопанського лїбералїзму. Наслїдник великого маєтку, вихованець аристократичного петербургського лїцею, він не дав потягнути себе виглядом блискучої каріери й віддав свої сили суспільній роботї, ставши одним з найвизначнїйших репрезентантів польської „орґанїчної працї" в Королївстві. Наука, дана йому в молодих лїтах звісним французьким мислителем і приятелем Поляків Монталямбером, як рецепта для Польщі по катастрофі 1831 р.: instruisez vous et enrichessez vous, учіть ся та збогачуйте ся, по його власному признанню, послужила йому провідною гадкою, і він став енерґічним діячем на ниві культурного й економічного подвигнення польської суспільности. Орґанїзував інституції кредитові, орґанїзації професійні, підручники фахові (для ремісників), школи недїльні, школи приватні, ріжні інституції гуманїтарні, працюючи на сїм полї з енерґією і витревалістю незвичайною. Будучи в сфері суспільній речником зближення до народу, його економічного і культурного піднесення, вираз сим народолюбним переконанням своїм дав він і в своїх науко вих роботах. Його статї по історії селянства, і досі вартні своїм науковим підкладом, бо оперті на матеріялах недрукованих, мали чимале суспільне значінне для свого часу. Був то час розкріпощення селян, і в збірнику матеріялів статей по селянському питанню, які мали розсвітлити справу розкріпощення, виданім тодї в Варшаві (Sprawa włościańska, wyjątki z nowożytnych polskich ekonomistów, 1860) не дурно фіґурують витяги з статей Лю-

бомірского по історії селянства в Польщі. Сї статї — Rolnicza ludność w Polsce (в першім начерку 1858 р., нове виданнє 1862), Jurysdykcya patrimonialna, Starostwo Rateńskie, Północno-wschodnie wołoskie osady (1855) зістали ся найбільше почесним і найбільше інтересним в науковій спадщинї автора. В першій з сих праць він представив на підставі невиданих актів референдарських судів незвичайно сильний і сумний образ поневолення селянства; в двох останнїх, присвячених українському селянству північно-західнього погранича, намалював патріархальний селянський побут в дворищнім житю, його руїну під польським режімом і разом з тим — упадок селянства економічний і моральний. Особливо статя про Ратенське староство, оперта на матеріалах незвісних і неприступних (більша частина їх віднайдена і опублїкована була мною доперва в 1898 р.), довго інтриґувала дослїдників, і довго повторяла ся характеристична фраза, котрою кінчила ся статя і звучала яко démenti ходячих фраз про добродійства польського режіму:

Zatem poddani przez te trzy wieki, t. j. XVI, XVII i XVIII stracili: zabezpieczenie od kar cielesnych; wyłączenie kobiet od robót dworskich; wolność warzenia napojów; sądy; wybieralnych sędziów; samobytną uprawę; możność dochodzenia do majątku przez pracę.

Історична наука завдячує йому також кілька видань джерел, між иньшим дуже цїнну (хоч з погляду наукового оброблення не особливу) збірку кореспонденції С. Жолкевского (Listy S. Żołkiewskiego, 1868) — дуже важне джерело до історії козачини кінця XVI в.

Останнїми часами, як довідуємо ся з одного некрольоґу, покійник інтересував ся дуже історією лазень в Польщі й на Руси й зіставив статю „Łaznia ruska“. Умер в глубокім віку — перейшовши за вісімдесять лїт, але захowавши до кінця тіж поступові погляди лїберального маґната і — наукові інтереси.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Національні відносини Галичини.

Fr. Bujak: Galicya. Tom I. Kraj, Ludność, Społeczeństwo, Rolnictwo. Львів, 1908, ст. 562.

Накладом польського „Związk-y naukowo-literack-ого“ у Львові появив ся недавно перший том книжки краківського молодого економіста Фр. Буяка про Галичину. Сею книжкою задумав автор подати образ теперішнього суспільно-економічного стану тої країни, її розвоєві тенденції, її засоби, матеріяльні і суспільні сили, її продукційні, оборотові і консумційні відносини. Маємо отже діло з sui generis енциклопедією Галичини, енциклопедією, якої недостачу відчували не тільки ті, котрі хотіли теоретично пізнати сю країну, а й — в першім ряді — ті, котрих доля заставила на дорозї практичної політики заходитись коло зміни внутрішнїх відносин Галичини.

Матеріял першого тому розложений на чотири великі глави: I. Край, II. Людність, III. Суспільність, IV. Рільництво. Названі глави поділені на розділи, котрих заголовки для перегляду наводимо. Глава Край: 1 положенє, 2 природні засоби землї, 3 адміністраційний поділ; глава Людність: 1 статистика людности, 2 статистика національностий і конфесий, 3 Українцї (Rusini), 4 жидівська квестія; глава Суспільність: 1 професіональний і соціяльний уклад, 2 духовенство і учительство, 3 більші земельні власники, 4 інтелїґенція, 5 дрібноміщанство, 6 народ; глава Рільництво: 1 земля й її культура, 2 аґрарний устрій, 3 табулярна власність, 4 спільна власність, 5 продукція земельних плодів (засїви і збори), 6 статистика домашнїх звірят, 7 плеканє домашнїх звірят (конї, худоба, безроги, дріб), 8 молочарство, 9 городовництво, 10 робітничі відносини, 11 цїни землї і посесія, 12 пар-

целяція, 13 професіональна просьвіта, 14 дреноване, 15 комасація, 16 рентові оселї, 17 спадкове право, 18 асоціяції в рільництві, 19 рільничі стоваришеня.

Другий том, котрий ще не появив ся, має обіймати такі глави: лїсництво, гірництво, промисл, торговля, кредит, суспільна квестія.

З того загального перегляду видно, що робота д. Буяка закроєна на широку скалю та, як другий том у використуваню жерел і збираню фактичного матеріялу не буде стояти позаду першого, то Поляки дістануть „компендію" Галичини, без-порівнаня ширшу й повнійшу від істнуючих уже спеціяльних і моноґрафічних праць Станїслава Щепановского („Nędza Galicyi w cyfrach") і Вячеслава Будзиновського („Хлопська посілість в Галичинї").

Книжка д. Буяка звернула на себе увагу галицької української щоденної преси, яка знайшла в нїй дати й вказівки в першім ряді для т. зв. „орґанїчної працї". Та вона заслугує й на те, щоб її не проминути мовчанкою в чисто-науковім журналї, а то з уваги на поважну скількість наукової ерудиції й житєвого досвіду, вложеного в неї автором. Як довго ми не спроможемось на свою, українську книжку про Галичину, книжку, яка б могла станути в парі з роботою д. Буяка, буде ся остання дуже цїнним підручником для наших практичних полїтиків тай для всякого, хто інтересуєть ся галицькими відносинами. Значить, на наш погляд, Буяковою працею можуть покористуватись і наші люди, звісно — з одним важним застереженєм що до національно-полїтичного становища автора. А саме: Як се доволї зрозуміла річ, він глядить на справу з становища польсько-національних і польсько-краєвих інтересів. Він глядить на Галичину як на країну, що зістаєть ся під управою Поляків, у котрих інтересї лежить зберігти своє національно-полїтичне верховодство в країнї й так піднести її економічно, щоб із того вийшла як найбільша користь для Поляків, котрі репрезентують Галичину на зверх і держать у руках її керму. Не хочу тим сказати, неначе б д. Буяк тенденційно подавав факти й дати; навпаки — в добре зрозумілім польськім національнім інтересї він хоче дати своїм землякам обєктивний, згідний з дійсним станом річий образ краєвих відносин, аби вони могли без самообману й ілюзій глянути правдї в очи та відповідно сьому скласти програму дальшої своєї полїтики в краю. Се змаганє автора до обєктивности (без уваги на його мотиви) тим цїннїйше, що д. Буяк із того погляду являєть ся білим круком серед стада польських письменників, учених і публїцистів, які при обговорюваню краєвих відносин не в силї зберігти себе від бляґерського перекручуваня фактів, та котрі своєю довголїтною діяльністю ввели галицько-польську суспільність у той стан ноторичної „галицької" темноти й іґнорапції, бляґи й самодурства, в якім галицькі Поляки пла-

вають по самі вуха. Автор — противник такої політичної й суспільної „ловлї риб у мутній водї“ та бачить саме в тім велику часть провини за невідрадний стан Галичини. Він хоче сьому протидїлати та внести свідомий плян та консеквентну програму туди, де польська суспільність у Галичинї мала тільки неясні кличі й інстинктовні рухи. Відповідно сьому автор силкуєть ся вирватись із зачарованого круга польського невіжества в українських (автор скрізь каже: „ruskich“) справах та обєктивно оцінити силу й розвиток Українців, аби після того Поляки мали змогу успішнїйше „боронити свій стан посїданя“ в краю. В тім значіню галицько-польська суспільність дістала в книжцї д. Буяка щось в родї кодексу польської полїтики в Галичинї та науково умотивований нарис програми для дїяльности в найблизші часи.

Для отсеї Хронїки зреферуємо тїльки ті партії Буякової книжки, котрі дотикають ся національних і конфесійних відносин Галичини. Реферувати будемо, придержуючись принятого автором порядку в розкладї матеріялу та послугуючись, де се буде можливе, навіть способом вислову автора. Крім висше поданого застереженя що до національно-полїтичного боку книжки, треба ще піднести застережене що до обєктивної стійности статистичних дат, наведених автором. Ті статистичні дати вибрані з урядової статистики, зложеної надзвичайно тенденційно на користь Поляків і шкоду Українців. Сам д. Буяк має деяке недовірє до тої статистики та иногдї пробує внести до неї свої поправки, одначе на загал він ними таки користуєть ся і на їх основі робить свої висновки. Не маємо тут місця нї змоги перевести і умотивувати основну коректу тих статистичних дат: се вимагалоб книжки мабуть не меншої, нїж праця д. Буяка, тай воно буде зроблене, бодай в певній части, в Збірнику статистичної комісії нашого Наукового Товариства, який вийде друком перед кінцем сього року. Тут тільки зазначуємо се важне застережене, про яке треба памятати при переглядї наведених д. Буяком дат.

Зазначуємо се тут, аби потім не повтаряти того при кождій статистичній позиції в отсїм рефераті, до якого тепер приступаємо.

Справа національностий і віроісповідань має в Галичинї першорядне значінє; численні ріжницї між східною і західною Галичиною не мають причини в ґеоґрафічно-фізичних умовах, а перш усього в її історично-суспільних і культурно-расових відносинах.

Після статистики, переведеної галицько-польськими державними орґанами в 1900 роцї признало ся в Галичинї до української національности 3,074.000 осіб (себто 42·2 проц. загалу людности), в 1890 роцї 2,836.000 (себто 43·1 проц.); до польської національности в 1900 роцї 3,989.000 осіб (себто 54·8 проц. загалу), в 1890 роцї

3,509.000 (себто 53·3 проц.); німецької національности в 1900 році 212.000 осіб (себто 2·9 проц.), в 1890 році 228.000 (себто 3·5 проц.). Замітний тут зріст процентовий Поляків на шкоду Українців і Німців. В останнім десятилітю приріст польської людности виносив 479.500 осіб (13·66 проц.), приріст української людности 238.800 (8·42 проц.), народність німецька зменшила ся о 15.800 (7 проц.).

Статистику національностий треба доповнити і поправити статистикою віроісповідань. Числа двох головних краєвих конфесій не покривають ся числами головних національностий. Поміж римо-католиками є 45 тисяч Німців, коло 30.000 селян-латинників признало ся до укр. національности, коло 83.000 греко-католиків признало ся Поляками. В порівнаню зі станом з 1880 р. взаїмна сила асиміляційна Поляків і Українців зменшилась, національна відпорність зросла. Статистика віроісповідань позволить нам також пізнати скількість Жидів, котрі в своїй масі представляють безсумнївно окремий культурний орґанізм, та котрі з опортуністичних причин в головному вписують ся за Поляків.

	1900 рік		1890 рік	
Римо-католиків було:	3,352.000	(45·8 прц.)	3,001.000	(45·4 прц.)
Греко-католиків було:	3,104.000	(42·4 „	2,791.000	(42·3 „
Жидів було:	811.000	(11·0 „	770.000	(11·7 „

(Приналежних до инших конфесій було низше 1 прц.).

	1890—1900		1880—1890	
Приріст римо католиків:	353.000	(11·78 прц.)	282.500	(10·40 прц.)
„ греко-католиків:	313.700	(11·24 „	280.000	(11·16 „
„ Жидів:	39.000	(5·07 „	86.000	(12·47 „

(Приріст Жидів в ост. десятилітю виносив фактично 19·18 прц.; одначе $^2/_3$ їх природного приросту виеміґрувало з краю).

Розміщенє національностий і віроісповідань на підставі обчислень Буяка на основі урядової статистики представляєть ся так:

З польської людности припадає на західну Галичину 2,370.500 (59·4 проц.), на східну Галичину 1,618.000 (40·6 проц.); з римо-католиків на західну Галичину 2,214.000 (66 проц.), на східну Галичину 1,138.000 (34 проц.). Українців є в східній Галичині 2,997.000 (97·5 проц.), в західній Галичині 770.000 (2·5 проц.). Жидів маємо в схід. Галич. 619.000 (76·3 проц.), в зах. Галич. 192.000 (23·7 проц.).

В східній Галичині представляє людність:

українська . . .	62·5	проц.
польська . . .	33·7	„
римо-католицька . .	23·6	„
жидівська . . .	12·8	„
німецька . . .	3·7	„

В західній Галичині представляє людність:

польська . . .	95 проц.
римо-католицька . .	88·7 „
жидівська . . .	7·6 „
українська . . .	3·1 „
инша	1·6 „

Поважнійшу меншість має укр. людність в чотирох повітах: Новий Санч (13·8 проц.), Коросно (16·5 проц.), Грибів (18·9 проц.), Горлиці (25·3 проц.).

Східну Галичину вважає д. Буяк за країну національно-мішану, мотивуючи свій погляд тим, що Жиди становлять тут $^1/_8$ часть людности, римо-католики майже $^1/_4$ часть, Українці менше ніж $^2/_3$; значінє Поляків-католиків і Жидів підносить ще їх перевага економічна і культурна, обнижаючи тим самим становище Українців.

Розміщене Поляків у східній Галичині для них некорисне, бо вони розкинені по цілім просторі та з виїмком Львова й львівського повіту, та повітів ярославського і березівського, а ніде не мають чисельної більшости. Доси се розсіяне Поляків помагало їм вдержати свої впливи на цілім просторі краю, одначе при дальшій еволюції відносин — побоюєть ся д. Буяк — могла б Полякам грозити доля позбавленої майже голосу меншости, а навіть денаціоналізація.

Зі свойого становища та згідно з п. Ґломбіньским д. Буяк ділить Галичину на такі території: I. українська національна територія, обіймаюча 8 повітів (Турка, Долина, Богородчани, Надвірна, Печеніжин, Косів, Снятин та Яворів); Поляки не доходять тут ніде до 15 проц. (пересічно числять 8 проц.). II. 17 повітів польсько-українських, у котрих Українці мають значну більшість, Поляки доходять 16—36 проц., римо-католики 11—22 проц. Ті повіти не становлять одноцільного простору, три з них лежить на півночи (Сокаль, Рава руська, Жовква), шість в середині (Бібрка, Рогатин, Товмач, Жидачів, Дрогобич, Калуш), чотири в південнім сході (Коломия, Городенка, Заліщики, Борщів) та чотири та Підгірю (Добромиль, Ліско, Стрий, Старий Самбір). III. 22 повіти польсько-українські, в котрих Поляки мають поважну меншість 30—49·3 проц., римо-католики 20—39·4 проц. Ті повіти сполучають ся територіяльно зі собою, тягнуть ся серединою краю від Сяну до східної границї. Найбільший процент римо-католицької людности мають повіти: Львів 39·4 (польської 48·4), Сянік 38 (пол. 49·3), Теребовля 37·7 (пол. 46), Перемишль 34·3 (пол. 47·1), Скалат 33·6 (пол. 44·8), Збараж 30·5 (пол. 36·6), Мостиска, Городок, Тернопіль звиш 29 (пол. 44·4). IV. Польська територія, котра складаєть ся з міста Львова і двох повітів, Березова і Ярослава, в котрих Поляки і латинники мають

численну перевагу. Сей простір скріпляє позицію Поляків у східній Галичині.

Польська людність східної Галичини скуплюєть ся перш усього в містах і на обшарах двірських. У 58 містах і громадах з людністю звиш 5.000 мешканців було 1900 р. загалом 762.000 осіб, з того рим.-кат. 257.000 (33 проц.), Поляків 487.000 (64 проц.), греко-католиків 212.000 (27 проц.), Українців 177.000 (23·4 проц.), Жидів 284.000 (39 проц.), Німців 96.009 (12·6 проц.).

В 7 містах з поверх 20.000 мешканців, процент Поляків є ще висший, бо виносить 79, а Українців 11; процент римо-католиків 44, Жидів 36, греко-католиків 19. З напливом сільської людности до міст процент Українців росте. Так у Львові греко-катол. людність цивільна виносила в 1880 р. 14·5 проц., в 1890 р. 15·3 проц., в 1900 р. 16·5 проц., а з військовими 18·3 проц.; в Перемишли було в 1880 р. Українців 7·5 проц., в 1900 р. 14·4 проц.; в Станиславові в 1880 р. 7·3 проц., в 1900 р. 13·4 проц.; в Самборі в 1880 р. 4·5 проц., в 1900 р. 13 проц. Зі зростом укр. інтеліґенції в східно-галицьких містах скріпляєть ся українська людність.

По двірських обшарах мешкало в 1900 р. в східній Галичині 196.000 осіб, з чого 128.000 (66 проц.) Поляків, тільки 81.000 (42 проц.) римо-католиків; греко-католиків було 65.000 (33 проц.); Жидів 45.000 (23 проц.).

В сільських громадах східної Галичини на 3,857.000 є Поляків 1,003.000 (26 проц.), тільки 798.000 (21 проц.) римо-католиків.

На обниженє процентового відношеня на шкоду Українців у східній Галичині впливає — на думку д. Буяка — не мазурська кольонїзація, а еміґрація Українців до Америки та більша смертність укр. дітий, нїж дітий польських.

Вкінці ще кілька дат про скількість духовенства обох обрядів. У цілій Галичині має греко-католицька конфесія о 110 проц. парохій і о 32 проц. духовенства більше, ніж конфесія римо-католицька. Недостачу світського духовенства невтралїзує велика скількість римо-католицьких мужеських монастирів (95).

Переходячи до глави „Rusini", д. Буяк каже, що жерело противенства між Поляками й Українцями не лежить виключно в расово-етнічних ріжницях. Із антропольоґічного погляду ріжниці поміж тими обома народами не такі визначні, щоб могли проявити ся аж у расовій ворожнечі. В далеко більшій мірі, нїж у расї, має се противенство основу в ріжниці культури й віри. Культура витворюєть ся на підкладі фізичних прикмет народа й країни. Культура, се вироблені форми вязаня понять і реаґованя на зверхні вражіня, се мова, світогляд, штука.

Теперішна народна (ludowa) українська культура — констатує д. Буяк — богатша й сильнійше скристалізована, ніж польська. Її висшість лежить у живих народніх піснях, котрими Українці попри Сербів найбогатші в Славянщині, та в орнаментиці, котра вийшла з тих самих складників що польська, але тепер від польської висше розвинена. Велике значінє штуки й поезії в житю укр. простолюдя дає йому якийсь ідеальний провідний напрям, після котрого житє не є властиво боротьбою за істнованє, виладованєм житєвої й економічної енерґії, а супокійним — по змозї — уживанєм і відчуванєм. Се пригадує нам житєвий світогляд кляс, які заживають великих гараздів серед високо-культурних суспільностий; він доказує, що се дуже стара культура (витворена під впливом грецьким і орієнтальним, на що показує археольоґія й історія). Ся культура була сильною приманою для польського хлопа-кольонїзатора на українських землях, котрий вивчившись українських пісень, згодом забував про свій польський рід та потапав серед українських мас.

Признамось, що трохи дивно нам було читати в польського письменника признанє безумовної висшости української народньої культури над польською. Адже ж ми привикли день-у-день з боку польських політиків, публїцистів, учених чути щось зовсїм противне...

В тій культурній висшости українського мужика над польським бачить д. Буяк причину асиміляції „з долини“ на користь Українців. За те в користь Поляків ішла від віків асиміляція горішнїх кляс української суспільности, котрі втратили живу звязь з богатою простонародньою культурою та разом із тим тратили почутє своєї національної індивідуальности на користь польської нації й культури.

Хоча, на погляд польського автора, колишня польська держава і не вела плянової полїтики національної (тодї прінціп національности не мав такого значіня, як тепер), то асиміляція Українців-уніятів постійно йшла вперед, одначе — додає з жалем д. Буяк — повільно. По розборі Польщі сей процес у Галичині зараз неустав, а навпаки під австрийським панованєм польонїзація Українців почала обхоплювати верству найважнїйшу тодї для української окремішности — духовенство; се позволяло Полякам надїяти ся, що й укр. простий народ в доволї швидкім темпі ополячить ся. Рік 1848 приніс Українцям тільки дуже мізерні завдатки на полїтичний розвиток. Властивий національно-полїтичний український рух починаєть ся від слабих початків між 1861 роком (смерть Шевченка) і 1880 р. (заснованє „Дїла“).

Зі зростом самостійного укр. національного руху перервала ся польонїзація інтелїґентної верстви укр. народа. Що більше — мабуть трохи занадто побоюєть ся д. Буяк — щораз могутнїйший укр. рух може незабаром проявляти атракцийний вплив на східно-галицьку шляхту та

будити серед неї проґомонілі історичні ремінісценції про її колишню приналежність до укр. народа; вигляди на політичну карієру та иноді також деяке почуте необхідної спільности в окружаючим народним укр. морем можуть спричинити „навертане“ спольонізованих шляхотських родів у східній Галичині до укр. національности. За те польський хлоп згодом стаєть ся більш непристунний асиміляційним впливом українського простолюдя. Економічний поступ українського народа відбере безсумнївно його культурі богато ідеальних складників, як пережитків на всякий випадок примітивних, та просвітна праця над селянством разом зі зростом значіня друкованого слова що-раз сильнійше буде зазначувати ріжницю між польською і українською національністю. Польські кольоністи на українській землї перестануть українщити ся.

Становище обох народів не є рівне. Українці стоять на далеко (!) низшім степени розвитку ніж Поляки. Їх суспільна структура слабше розвинена, їх економічний стан богато низший. Ся низшість Українців проявляєть ся дуже наглядно на полї духової культури, на полї лїтератури, штуки і науки, де укр. продукція далеко слабша від продукції польської.

Що до культурних впливів, то Українці хитають ся між Заходом (Нїмцями через посередництво Поляків) і Сходом (Росія). Доси на галицькій Україні мав перевагу західний напрям, одначе д. Буяк здогадуєть ся, що зі зростом взаємин з російською Україною східний вплив буде що-раз більше рости.

Український народ є доси суспільністю хлопською, кермованою і орґанізованою розмірно нечисленною інтелїґенцією, котра здебільшого в другім або третім поколїню виводить ся з під хлопської стріхи. В тім бачить польський письменник причину „радикалїзму“ в полїтичних стремлїнях Українців та „брутальности“, якою буцїм то визначаєть ся боротьба Українців зі зверхнїми і внутрішними ворогами. І далї д. Буяк обертає кота хвостом, коли каже, що та „брутальність українського теоризму“ викликала з польського боку небажані прояви теоризму і надужить власти, у котрих звичайно глядає охорони дрібна верства пануючих для збереженя своєї власти над збунтованою масою підданих. Облекшуванє собі таким способом полїтичної переваги — признає на превелике диво польський автор — стаєть ся що раз більше неможливим з приводу чуйности української інтелїґенції та горожанського освідомленя укр. хлопа, неморальні ж ті практики, хоча на хвилю являють ся корисними для Поляків, мусять кінець кінців помститись на них самих.

Пильною, безперервною працею сотворила укр. інтелїґенція кілька знаменитих полїтичних орґанізацій та здобула сильний вплив на народ;

се показало ся особливо при останніх виборах до парляменту (велика перевага інтеліґенції серед укр. послів, вибір сіоністів голосами укр. хлопів, довільне перекидане голосів). Визначна участь молодїжи в політичній роботї Українців також впливає па зрадикалїзоване методи укр. полїтики.

Супроти краєвої і державної полїтики стоять Українцї в постійній опозиції; се надає укр. політичній діяльности неґативний провідний тон, котрий поки-що приносить Українцям користи, одначе згодом, на дальшу мету був би для них шкідливий.

Переходячи до польсько-українського спору в Галичинї, д. Буяк підносить, що Українцї з цілою енерґією стремлять до повного розвитку, як окрема, зовсїм самостійна нація; на дорозї Українців лежить без сумнїву стремлїнє до усуненя Поляків, як нації, з землї, яку вони вважають за свою виключну власність, а перше усього до скиненя Поляків з дотеперішнього домінуючого становища, до того, щоб Поляки висшими орґанами своєї суспільної орґанізації не опирали ся на низших орґанах (простонародю) укр. суспільної орґанїзації, не користали з них і не спинювали їх розвитку. Українцї стремлять з порядку річий спершу до виразного відграниченя себе від Поляків. Недостача такого розграниченя була вправдї доси для Поляків корисна, одначе коли Українцї зачеркують межі, то й Поляки повинні поспішити ся з розмежуванєм, аби Українцї не вдерли ся занадто глибоко в граничний пояс.

Вигляди Поляків на будучність у східній Галичинї д. Буяк не вважає за корисні. Доля анґлїйської національности в Ірляндії, німецької в краях чеських та імовірно в недалекій будучности доля німецької народности в горішній Сілезії, є лихою проґнозою для Поляків; боротьба з польського боку мусить мати характер оборонний, про здобутки, нї навіть про збережене дотеперішнього становища не може бути бесїди; Поляки мусять „тільки“ стреміти до „згідного співжитя з Українцями на спільній землї та до вдержаня політичної унїї“.

Білянс сил польщини та плян „оборони“ д. Буяк так представляє:

Сила Поляків у східній Галичинї опираєть ся на такі елементи: 1) велика земельна власність, котра посїдає мало не половину землї; 2) численна професіональна інтеліґенція; 3) промислове міщанство і 4) поважна скількість дрібних рільничих господарів. Зусиля Поляків повинні звертати ся до збереженя в польських руках земельних обшарів, що належать до великої власности. Се можна зробити: 1) з помочю роздїлу занадто великих лятіфундій на більшу скількість великих і середних господарств, котрі давали б удержане більшій скількости польської інтелїґенції. 2) З помочю фермерської кольонізації, себ то виарендованя фільварків

великими, кількадесятьморґовими кусниками поміж польських хлопів. 3) При неминучій парцеляції треба продавати землю тільки польським хлопам. 4) Треба увільнити польську більшу власність від залежности від українського хлопа; се можна перевести при приміненю машин та постійних польських робітників при рільних роботах.

Для скріпленя Поляків у конкуренційних змаганях з Українцями домагаєть ся д. Буяк, аби польська інтеліґенція вчила ся української мови та щоби Поляки стреміли до загального економічного піддвигненя краю; з загального розвитку Галичини Поляки безперечно більше скористають ніж Українці, з другого ж боку зріст економічних гараздів серед укр. людности — на думку д. Буяка — ослабить теперішній радикальний розмах укр. сторонництв.

Хоча національний катастер та розділ засобів публичних на культурні потреби обох народів відповідно до скількости плачених податків д. Буяк і вважає за „безсумнівно найсправедливійший", одначе він не бачить тепер виглядів для сього. Він бажав би собі скорого заведеня національного виборчого катастру, котрий запевнив би Полякам посольські мандати та увільнив би їх від таких неприємностий, як вибір послів сіоністів заступниками польських меншостий у східній Галичині. Повний національний катастер з тим виборчим катастром не має нічого до діла; він міг би прийти як завішене оружя в боротьбі, як договір, котрий управильняє взаємини між обома народами, які годять ся на теперішній свій стан посіданя, як прим. на Моравії. Така угода в Галичині ще не скоро прийде. Українці бачуть, що мають богато ще до здобутя та що на дотеперішній дорозї богато здобувають; пора на згоду прийде аж тодї, коли остра боротьба станеть ся непродуктивна та коли вигляди на здобутки будуть дуже малі або ніякі. Поки що мусять Поляки вести боротьбу в обороні свойого становища та історичної польської ідеї.

Отже — дальша боротьба! Отсе висновок міркованъ безпристрастного автора „Galicy-ї" про польсько-український спір.

Обговорюючи жидівське питанє, д. Буяк пише:

З двох сторін прийшли Жиди в починї історичних часів до нашої землї: з Заходу і Сходу; західний елемент завдяки німецькому характерови середньовічних міст та живим зносинам з Німеччиною взяв верх над східним (з держави Хазарів) та серед загалу Жидів приняла ся зіпсована німецька мова, т. зв. жидівський жарґон.

Число Жидів у Галичинї в відносинах до загалу галицької людности постійно росло, від 1857 до 1890 року з 7·32 проц. на 11·7 проц. Лиш остання перепись виявляє деяке обнижене, бо тільки 11 процент.

В останнім десятилітю західна Галичина втратила взагалі 7 проц. з числа Жидів з 1890 року; за те побільшило ся число Жидів в горах, на південь від зелїзничої лінії від Тарнова до Сянока, в середній Галичині від лінії Ніско, Ряшів, Коросно до лінії Сокаль, Львів, Стрий. Найсильнїйший зріст жидівської людности виявляють середні й східні округи нафтові та околиці найбільших міст, як Львова, Станиславова, Перемишля.

Еміґрація Жидів появила ся в тих околицях, в котрих економічний устрій переповнив ся вже елементом посередництва, яким є Жиди. В теперішніх галицьких відносинах тою границею є 10—12 проц. В 1900 р. Жиди представляли низше 5 проц. людности в 7 повітах полїтичних зах. Галичини; 5—10 проц. в 18 повітах в зах. Галичині та в 13 повітах східної Галичини (Березів, Добромиль, Городок, Яворів, Львів, Мостиска, Підгайці, Самбір, Рудки, Товмач, Збараж, Жидачів); 10—15 проц. в 4 повітах західної та в 31 повітах східної Галичини (Броди, Дрогобич, Коломия, Станиславів); звиш 25 проц. в Кракові й Львові.

Силою і слабістю Жидів являєть ся їх економічна спеціялізація торговельно-фінансова. Силою — о стільки, що жидівський елемент заповнив собою потребу посередництва торговельно грошевого, яка в Галичині піднесла ся наслїдком знесеня підданства (1848) та введеня галицького селянина в обсяг грошевого господарства. Слабостю — тому, що розвиток краєвої господарки та сїльської людности показав ся згодом за слабий, щоб виживити дотеперішнїх посередників (дрібних крамарів і дрібних лихварів); наслїдком того серед самих Жидів розгоріла ся конкуренційна боротьба за кусник хлїба, котра стала ся ще острійша з хвилею, коли в Галичині розпочала ся діяльність християнських орґанізацій торговельних і економічних. Одначе і без тої конкуренції з польського і українського боку конкуренція серед самих Жидів мусить бути завзята. Бо кільканайцятьтисячні обороти торговельні кількох тисяч сїльських крамниць польських і українських зістаєть ся тільки дрібною частиною всїх торговельних оборотів 8-міліонової країни; при тім треба памятати, що велику частину товарів тих крамниць закуповують саме в більших жидівських торговлях, так що Жиди тратять на тих товарах тільки зиски з детайлїчної продажи, а задержують у своїх руках зиски з гуртової продажи.

Щоб вирватись з границь посередничної економічної діяльности, до сього хибує Жидам — при цїлій їх рухливости й житєвій енерґії — потрібної скількости господарської елястичности, яка позволила б їм перекидатись прим. на поле рільництва.

З уваги на те, що Жиди живуть у Галичині як окрема суспіль-

ність, д. Буяк уважає в польськім інтересї за пëобхідне дбати про розвиток питомої польської економічної орґанізації, щоб Поляки не були віддані під економічну зависимість від чужого орґанізму.

Про конкуренцію між жидівською і польською людністю в Галичині: „Серед істнуючих обставин суспільний поступ краю мусить іти в напрямі противнім інтересам Жидів, як окремої суспільности. Се прикра річ, але нема на неї иншої ради, крім такого всякненя Жидів у польський народ, аби всяка зміна відносин мала і для них таке саме значінє, як для Поляків, або крім повного розвитку Жидів у самостійний економічно-суспільний орґанізм. В сути річи з економічного погляду є се для них одна і тасама евентуальність, себто дальший розвиток їх професіональної діференціяції, котрого поважні початки виявляє перепись з 1900 р. та котрий безсумнївно мусить дальше поступати".

За підставу жидівської квестії вважає д. Буяк релїґію. З огляду на віроісповіданє ділять ся Жиди на: 1) поступових, 2) старих ортодоксів, 3) хасидів. Величезна більшість Жидів (найменше $^9/_{10}$) належить до секти хасидів. Ся секта, розповсюднена що-йно при кінци XVIII ст., зритуалїзувала щоденне житє Жида, наклидаючи на нього стільки молитов і набожних практик, що житє „побожного" Жида можна б порівнати з житєм католицьких монахів. Звісно, на те, щоб берігти всї прикази хасидської релїґії, не стає в працюючої людини часу; тож пересїчний хасид виконує тільки частину релїґійних практик. При тім хасидизм не позволяє вірним одержувати якесь инше образованє поза тальмудом, розвиває культ цадиків-чудотворців та являєть ся сильною перепоною асиміляції Жидів з християнською людністю.

Лікарства проти непримиримости хасидизму надієть ся д. Буяк від краєвого теольоґічного інституту для Жидів, котрий сього року має розпочати свою діяльність у Львові. Як той інститут буде ведений в польсько-національнім дусї (а все вказує на те, що так буде), то він може стати ся могучою підоймою асиміляції Жидів на користь Поляків. Тож автор „Galicy-ї" домагаєть ся, щоб Жиди-Поляки, ціла польська суспільність та — перш усього — представники найвисших властий в краю особисто наглядали за діяльнїстю того інституту та всїми силами підпирали його польонїзаторську роботу.

Що до асиміляції жидівського елементу, то д. Буяк уважає жидівську етнїчну домішку до краєвої людности за річ пожадану та надієть ся від неї доповненя і збогаченя — зосібна — польської національної вдачі. Закиди проти такої расової кровосумішки, яка мала би здеправувати польську національну вдачу, він признає неоправданими.

Серед відповідних обставин навіть масова асиміляція можлива; треба тільки сотворити відповідні умови для неї. Ті умови лежать у сім, аби соціяльно розщінити теперішну, в головному одноцільну жидівську масу та наблизити здіференціоновані її верстви, кляси, професії до анальоґічних суспільних ґруп місцевої людности. Як на підставу до такої плянової діяльности, д. Буяк вказує м. и. на те:

Зменшене значіня релїґії в щоденнім житю Жидів та її реформа в вольнодумнім напрямі; пильне підпиране професіонального розкладу жидівського загалу; втягане Жидів до культурної праці в польськім народї; зменшене централїзації і вплив кагалів, котрі є орґанїзаціями суспільности в суспільности; економічне співжите християнської людности з Жидами.

Дотеперішна асиміляція Жидів буває часто тільки „способом" для удогідненя собі матеріяльного істнованя; Поляки — на думку д. Буяка — такою зверхною асиміляцією не можуть вдоволити ся та мусять вимагати, щоб Жиди наскрізь переробили ся в Поляків, переняли польську культуру та вжили ся в польсько-національно-політичні ідеали.

Проти жидівських жалоб, що Жидам утруднюєть ся доступ до декотрих галузий публичної служби, д. Буяк підносить, що — вправдї воно так, одначе на загал процент Жидів у публичних професіях далеко висший, нїж процент жидівської людности взагалї.

Як ціль польської політики в відношеню до Жидів д. Вуяк показує, щоб „в краю Жидів, як Жидів, не було". Хоча й годї надїяти ся, щоб така, сильно скристалїзована, етнїчна поява, як юдаїзм, вовсім счезла і безслїдно розплила ся, то все ж таки метою Поляків буде як найбільшу часть жидівського етнїчного матеріялу втягнути в свій національний орґанїзм. „Якась частина, про все те, зберігла б свою окремішність, инша засимілювала б ся з нашими соперниками, Українцями" — так кінчить д. Буяк уступ про асиміляцію Жидів.

Як на тепер, то „відношене Жидів до Поляків дуже некорисне". Сіонїстичний рух і споріднені з ним течії мають верх серед жидівської інтелїґенції й жидівської маси.

Початок сіонїзму датуєть ся в Галичинї від заснованя товариства „Syon" у 1887 р., як реакції проти асиміляторської діяльности товариства „Przymierze braci" і видаваного від 1880 року тижневника „Ojczyzna". Перед тим серед освічених Жидів мали перевагу симпатії до віденського лїбералїзму і нїмецької культури. На початку конституційної ери виходили в східній Галичинї жидівські посли, котрі не вступали до кола польського. Сіонїзм по теорії Герцля пропаґує від 1897

року „Wschód“, видаваний в польській мові. Тепер виходить 10 періодичних ґазет жидівських, попри жарґонові орґани соціялїстичні, релїґійні видавництва та неперіодичні лїтературні збірники. З тих 10 ґазет тільки одна „Jedność“ у Львові служить ідеї асиміляції до Поляків, а решта стоїть на основі національноі окремішности Жидів. Також треба згадати про жидівський мандрівний театр, дуже велику скількість товариств гуманїтарних, просвітних (читальнї і популярні виклади), і культурних, котрі вяжуть жидівський загал в інтензивній працї. Асиміляторський рух концентрує ся тепер у львівскім „Kol-ї Towarzystwa Szkoły ludowej im. B. Goldmanna“, котре розгалужує свою діяльність також на провінцію в східній Галичинї.

З книжки д. Буяка виберемо ще дати і табельки що до статистики професіональних і суспільних верств у Галичинї.

Взагалї про професіональні і суспільні відносини Галичини д. Буяк каже, що вони не світлї та виявляють дуже низький рівень Галичини в порівнаню з цїлою австрійською державою. Галицька людність удержує ся в трьох четвертинах з рільництва, коли тимчасом хлїборобством займає ся в цїлій Австрії ледво половина. Промислом займає ся в Галичинї менше ніж десята часть людности, в цїлій державі четверта часть. Професіональну діференціяцію Галичини в порівнаню з цїлою Австрією подає отся табелька:

Професія:	Галичина	Палата торговельна краківська	Палата торговельна львівська	Палата торговельна брідська	Цїла Австрія
Рільництво . .	76·82	76·73	75·07	80·65	52·43
Промисл . . .	9·01	9·68	9·44	7·09	26·78
Торговля . . .	7·81	7·22	8·50	7·25	9·96
Публична служба і инші професії	6·36	6·37	6·99	5·01	10·83

В західно-австрійських краях відношене промислу до рільництва представляє ся ще кориснійше, ніж ся табелька показує, бо на процентові числа для цїлої держави дуже відємно впливає многолюдна Галичина.

Найслабше розвинене економічне житє в окрузї палати торговельної в Бродах (від східної границї); там найблільший процент населеня віддає ся рільництву, а найменший промислови; також публичної служби і населеня инших професій є тут богато менше.

Соціяльне уверстcovane в нутрі поодиноких професій показує табелька на слїдуючій сторонї.

Професія	Суспільна позиція	Галичина	Палата торговельна			Ціла Австрія
			Краків	Львів	Броди	
Рільництво	Самостійні	286	273	298	283	264
	Урядники	2	2	2	3	2
	Робітники	61	77	50	59	156
	Наймити	92	110	66	117	98
	Помічні сили	559	538	584	538	480
Промисл	Самостійні	381	318	380	537	189
	Урядники	21	17	25	20	24
	Робітники	482	559	471	327	722
	Наймити	47	47	54	29	33
	Помічні сили	69	59	70	87	32
Торговля і комунікація	Самостійні	411	393	412	439	356
	Урядники	60	66	64	39	108
	Робітники	174	214	170	120	317
	Наймити	270	233	273	321	174
	Помічні сили	85	94	81	85	45
Инші професії (без війська)	Самостійні	700	722	690	678	790
	Урядники	216	108	229	217	146
	Робітники	82	77	79	103	61
	Наймити	1	1	1	0·4	2
	Помічні сили	1	2	1	2	1
Всї професії (без війська)	Самостійні	316	339	358	315	310
	Урядники	15	16	19	13	31
	Робітники	93	125	91	76	286
	Наймити	94	115	79	117	79
	Помічні сили	482	405	453	479	298

На низкий стан рільництва показує велика скількість помічних сил (членів родин), що працюють у господарствах замість відповідно меншої скількости рільних робітників. У промислї велика скількість самостійних

підприємців та розмірно мала скількість робітників також свідчить про дуже низкий рівень промислового розвитку, показуючи роздроблене і недостачу концентрації.

Числа, котрі відносять ся до округів поодиноких торговельних палат, показують перевагу і висший розвиток західної Галичини, котра має в рільництві, промислї і торговлї розмірно більше робітників, а менше „самостійних" підприємців, ніж східна Галичина, менше має членів родин, допомагаючих у підприємствах голов родин у рільництві і промислї, а більше самостійних в низших професіях (т. зв. непродуктивних).

Невідрадне для Галичини й се, що в часї між 1890 – 1900 р. професіональні відносини погіршили ся. А саме зменшила ся розмірно скількість осіб діяльних у промислї і торговлї, а побільшила ся скількість публичної служби (бюрократії) і инших непродуктивних професій. Се показує отся табелька.

З 10.000 осіб, діяльних у даних професіях, припадало на:

	1890 р.		1900 р.	
	Галичина	Австрія	Галичина	Австрія
Рільництво	8388	6241	8331	5816
Промисл	626	2123	588	2225
Торговля і комунікація	499	623	455	734
Инші професії	487	1013	626	1225

Професіональні відносини в нутрі поодиноких національностий показує отся табелька (дати з 1900 року):

Професії:	Цїла Галичина		Східна Галичина		
	Цїле населенє	Поляки	Українцї	Жиди	Поляки
Рільництво	81·5	73·7	94·4	17·7	59·7
Промисл	5·7	8·6	1·4	26·4	12·8
Торговля	3·0	4·6	0·4	29·4	7·7
Наймити	3·7	5·4	1·4	11·6	8·6
Публична служба і інтелїґентні професії	1·6	2·4	0·5	5·4	3·8
Активна армія	1·8	1·4	1·0	1·6	1·9
Рентієри, без заняття, домашна служба	2·7	3·9	0·9	7·9	5·5

Найкориснїйшу професіональну діференціяцію показує в Галичинї жидівська людність, найслабшу українська, — Поляки в східній Галичинї кориснїйшу, нїж у західній.

Процентовий поділ людности поодиноких професіональних ґруп поміж національностями показує отся табеля:

Нація:	Західна Галичина Поляки	Українці	Жиди	Східна Галичина Поляки	Українці	Жиди
Рільництво	96·0	3·7	0·8	21·9	77·1	1·8
Промисл	91·2	0·4	21·0	70·2	17·5	38·7
Торговля	91·9	0·5	59·2	75·3	8·1	74·0
Наймити	95·5	0·3	22·9	67·4	22·5	40·4
Публична служба і інтел. професії	91·3	0·7	13·4	69·1	19·6	27·4
Активна армія	60·6	2·2	2·4	31·0	36·0	8·0
Рентієри і без занята	91·7	0·7	11·8	65·1	26·4	25·0
Домашна служба	94·0	0·6	10·6	68·4	26·7	14·6

Українці в східній Галичині мають перевагу тільки в рільництві. Поважну меншість (20—35 проц.) мають вони тільки: 1) в лїсництві (як робітники), 2) гірництві, 3) промислї камінярськім і земельнім, 4) промислї будівельнім і 5) промислї ткацькім (у тих трьох ґрупах як домашнїх сїльських промислах), 6) поміж публичними урядниками, 7) наймитами і 8) домашною службою.

Важне значінє для становища Поляків у східній Галичинї має їх професіональний розділ. В рільництві вони становлять 20·5 проц. загалу населеня. В инших професіях перевага Поляків над Українцями велика.

Суспільне уверствованє національностий в Галичинї показує отся табеля:

	Суспільна позиція	цїла	Людність: польська	українська	жидівська
Хлїборобство	Самостійних	28·6	27·6	29·4	31·1
	урядників	0·2	0·4	—	3·1
	робітників	6·1	8·5	4·0	7·2
	зарібників	9·2	11·0	7·5	14·5
	помагаючих	55·9	52·5	59·1	44·1
Промисл	Самостійних	38·0	37·7	41·7	51·6
	урядників	2·1	2·0	0·7	2·5
	робітників	48·2	49·5	42·7	30·2
	зарібників	4·8	4·0	7·0	1·4
	помагаючих	6·9	6·8	7·9	14·3
Торговля	Самостійних	52·1	51·1	37·1	67·5
	урядників	9·0	9·6	7·6	3·2
	робітників	25·0	25·5	40·2	11·4
	зарібників	1·6	1·4	3·6	1·3
	помагаючих	12·3	12·4	11·5	16·6

Суспільна позиція	ціла	польська	українська	жидівська
		в людности продукційній:		
Самостійних	29·1	29·0	29·1	47·9
урядників	1·7	2·4	0·4	4·7
робітників	11·1	14·6	5·8	16·9
зарібників	9·4	11·0	7·7	11·7
помагаючих	48·7	43·0	57·0	18·8

Українців характеризує велика скількість „самостійних“ підприємців, працюючих на своїм „самостійнім“ мізернім господарстві більше в помічю власної родини, ніж в помічю робітників і зарібників. І се так само в рільництві, як у промислї і торговлї.

Найкориснійше стоять з того погляду Жиди; самостійних між ними майже половина, найбільше також належить до катеґорії урядників (5 проц.).

Серед Українців трохи більша скількість жінок, занятих у рільництві до помічної працї, ніж серед Поляків. Взагалї помічних сил в рільнім господарстві є в Поляків майже 190 проц. (у відношеню до самостійних рільників), з чого 134 проц. жінок, а в Українців звиш 200 проц., з чого 145 проц. жінок. Відплив до инших підприємств або до инших професій малий, в Українців менший, ніж у Поляків. У промислї помічною працею жінок послугують ся найбільше Жиди, в торговлї переважають Українцї. Поляки на однім і другім полї стоять лїпше від Українців і Жидів.

Найбільше осіб недіяльних, що живуть працею професіонально діяльних членів родин, показують майже у всіх професіях Жиди (137 проц.), потім Поляки, а на останнім місци Українцї (71 проц). Се не можна приймати як доказ більшої заможности Жидів, бо о скільки легко затруднити більшість членів родини в рільнім господарстві, о стільки в торговлї й промислї йде се тяжше.

На сїм кінчимо наш реферат із книжки д. Буяка про Галичину. Ми вибрали з неї і переказали тут те, що підходить під теоретичні інтереси „Записок“. Критика — не голословна, а підперта статистичними й фактичними датами критика — не входить у рамки отсеї „Хронїки“, — цїлий же ряд нетиканих висше глав Буякової книги має інтерес майже тільки практично-полїтичний і економічний і належить до журналів економічних і полїтичних.

Василь Панейко.

Бібліоґрафія

(рецензії та справоздання).

Schlemm Julie — Wörterbuch zur Vorgeschichte. Берлін, 1908, ст. 688.

Всї що працюють на поли преісторії мусять бути вдячні авторцї за першу сього рода основну працю, якою єсть сей великий том з 2000 ілюстрацій, що обіймає часи від палеоліта до провінціяльної римської культури. При величезнім зібраню матеріялів відзначає ся сей підручник добрим і ясним оброблене́м поодиноких тем з обсягу археольоґії і антропольоґії. Вартість зібраних малюнків видко передовсім в представленю типів кераміки і її орнаментиці, як також фібул і ріжних знарядів. Крім сього знаходимо все дуже докладний опис предмету, матеріялу, з якого був зроблений, хронольоґічний розвиток його видів, місце розповсюдненя і виказ найважнійших місць, де його знаходять, а також найголовнійшу лїтературу, в деяких разах навіть дуже докладну, хоч не завсїди ще повну. Деякі похибки і недостачі не зменшають вартости працї, їх буде можна легко усунути в другім виданю, яке певно невдовзї появить ся.

Б. Януш.

К. Болсуновскій — Символика эпохи неолита. К. 1908, ст. 15 + табл.

Автор заінтересований ріжними знаками на неолїтичних посудинах т. зв. „трипільської культури“, силкуєть ся відгадати їх значінє, послугуючи ся анальоґіями у старинних східних народів, головно Китайцїв. Знаки сї, названі автором палеоґрафічними, мають бути прототипами письмен, себто символами. Вони може не були перейняті від Китайцїв,

одначе мають свій початок в анальоґічних обставинах культури і релїґійних поглядів, як у Єгиптян і у Китайців. Подібний висновок робить автор на підставі буцїм то факту, що знаки сї показують своє посереднє китайське походженє з жерела, якого ми не знаємо, а якого слїди збереглися ся у Китайців в їх орнаментацийнім письмі. Сими китайськими знаками поясняє він рисунки з звірячого сьвіта на численних предметах з зах. Сибирі і сх. Росії. Читаючи сї висновки автора мусимо дивувати ся, які се слабо удокументовані і як фантастичні сї мрії. „Палеоґрафічні" сї знаки се нїщо иньше, як мало вироблені мотиви передісторичної орнаментики, які в близших нам епохах ставали ся що раз то більше виробленими і вберегли ся до наших часів в народнїй орнаментації, в якій годї добачувати якихсь зразків ритуальних мотивів. Одну, так сказати, партію неолїтичної, передмикенської орнаментики пояснив дуже влучно А. Ґ. Вільке, котрий доказує походженє середноевропейської спірали із ріжно комбінованих взірців ґеометричного кола. *Б. Януш.*

Gustav Pfannmüller — Jesus im Urteil der Jahrhunderte. Die bedeutendsten Auffassungen Jesu in Theologie, Philosophie, Litteratur und Kunst bis zur Gegenwart, Липськ-Берлїн, 1908, 3 + 578 ст.

Се одна з найбільше цїкавих популярних публїкаций останнього часу. Цїкава вона не так особистими поглядами укладчика, як його змаганєм дати читачеви можливість розібрати ся в величезній христольоґічній лїтературі двайцяти віків. Автор сам — протестант, прихильник історичного образу великого учителя людства, одмічає кождий раз — з особливим задоволенєм — симпатичні йому погляди на історичний образ Ісуса, але не легковажить і схолястики та містики. Ся обставина робить книжку наскрізь обєктивною. Автор придержуєть ся хронольоґічного порядку: в 35-и главах переходить важнїйші моменти христольоґії, ілюструє їх численними уступами з творів толковників та дослїдників Христа і його науки, оживляє все те репродукціями Христа в штуцї, а наконець подає біблїоґрафію по поодиноким епохам. Для істориків письменства книжка ся може таки віддати деякі услуги, яко підручник по порівняній христольоґії, німецькій гимнольоґії, та белєтристицї з житя Христа. Славяно-візантийська христольоґічна лїтература остала неприступною авторови; вона, позатим, ледви чи дала би йому що небудь незвичайно важного в тім напрямі. В кождім разї одначе книжка повинна би викликати подібного рода систематичне доповненє, яке помогло б нам пізнати тяглу звязь і паралєлїзм східноевропейської мисли з західноевропейською. *І. Свєнцїцкий.*

Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchen forschung von Oberlehrer Dr. Oskar Dähnhardt (Abhandlung zu dem Berichte der Thomasschule in Leipzig über das Schuljahr 1907/8, Липськ, 1908, ст. 54, 4⁰.

Я мав уже нагоду говорити в нашім журналї про одну працю сього автора та зазначити величезне його очитане в устній літературі ріжних народів усїх частий світа. Отся праця лише стверджує той погляд.

Автор поставив собі за задачу зібрати і виснити ті перекази, казки, байки й леґенди, в яких народ силкуєть ся початок або прикмети ріжних природних прояв навязати до своїх поглядів і викладати по свойому. В отсїй працї розбирає він три теми:

I. Зміна власности через виміну або позичку. Для ілюстрації сеї теми наведу в скороченю українське оповідане. Соловій покумав ся з кліщем. Вибираючись на празник, попросив кліща, щоби позичив йому свого черева, бо в соловія не було. Кліщ згодив ся. Соловій бавив ся знаменито на празнику з черевом кліща і воно так припало йому до вподоби, що по повороті не захотів віддавати його кліщеви. Кліщ постановив украсти його, але соловій не бажаючи допустити до того, почав від тодї спати до гори ногами тримаючись леґенько галузок так, що кождий рух його може збудити і змусити до втечі. Від того часу почав також соловій кричати (співати): Кум кліщ, кум кліщ. Де, де, де? Отут, отут, отут. Ловіть, ловіть, ловіть. Буком, буком по ногах і т. д.

Анальоґічне ческе оповідане говорить про водвуда, що позичив собі корону в зазулї і не хоче віддати. Від тодї зазуля кричить: Kluku, kluku! (по гуцульськи: гей, хло'!), а вудвуд відповідає: Йду, йду, йду! — тай іде до нинї, але корони не віддає.

Таких оповідань зібрав автор 28 з Европи, Азії, Африки, Америки. Подїлив їх на такі ґрупи: а) Чесна заміна (при згодї обох сторін). б) Нечесна заміна (при ошуканю одної сторони). в) Невиплачена заміна. г) Невірність при зиченю. д) Позичка задля празника. е) Насильна заміна. ж) Заміна без близшого означеня. З усього робить автор висновок, що ся тема належить до таких оповідань, які можуть самостійно витворювати ся у ріжних народів на підставі обсервації, що у простого народа буває нераз дуже влучна, і тому виключає її з числа вандрівних тем.

У другій темі містить ся оповіданя про:

II. Біг до мети заяця й черепахи. Сї оповіданя наводить автор як приклад вандрівних мотивів, в яких поодинокі епізоди лучать ся немов кільця в ланцюху. Один творить ся на лад другого і хоч тут або там проявляєть ся зручнїйша рука різбаря, більша докладність або

хоч відмінність, то всеж видна їх залежність від взірця, бо в рамках даної події можна з даними мотивами і особами зложити щось відмінне, отже й нове, але нічого самостійного. Автор зазначує справедливо, що в народних казках побіда слабшого над сильнійшим належить до найулюбленійших мотивів усіх часів і народів, а найліпшим доказом сього служить як раз отся друга тема, до якої автор наводить не менше як 71 оповідань, що ясно свідчить про її розширене по цілій земній кулї. Жерело сих оповідань добачує автор у Езопа, в якого заяць і черепаха закладають ся, хто швидше добіжить до мети. Заяць спускаєть ся на свої швидкі ноги і лягає на дорозї спати; тимчасом черепаха, свідома своєї повільности, йде без відпочинку, приходить перша до мети і відносить побіду витревалости над легкодушністю.

На сїй темі найліпше видно, як місцеві обставини можуть впливати на зміну мотиву. В ріжних околицях біжуть до мети з черепахою не лише заяць, але й слонь, струсь, козел, олень, серна, тиґр, лис, птах і т. д. Бувають іще й инші комбінації, як: лис і жаба (ропуха), олень і слимак, птах і слимак (або рак, жаба) і т. и. Також сама чинність бігу відповідно до обставин впливає на зміну мотивів. Супроти того автор поділив оповіданя з сеї теми на такі ґрупи: а) Первісна форма (Езопова). б) Поміч рідні (рідня слабшого помагає йому ошукати противника ріжними способами). в) Їзда на противнику (слимак причіпаєть ся до хвоста лиса і тим способом буцім то швидше прибуває до мети). г) Перенесенє останнього способу на риби. д) Наслїдуванє.

Супроти того всього можна уложити такий кістяк сеї теми:

I форма: Первісна форма Езопа: Заяць і черепаха.

II форма: Поміч рідні.

1а. Дві черепахи на початку і на кінци дороги, заяць як противник. Виклик черепахи на кінци. Повторенє бігу і виклик на початку. Противник признає себе побідженим. [Степенованє: Біг повторяєть ся, поки противник не паде мертвий].

1б. Дві черепахи і инший противник.

1в. Два їжаки і заяць.

1г. Два їжаки і инший противник.

1д. Біг над водою: Дві черепахи і противник або два слимаки.

2а. Зміцненє мотиву при помочи збільшеня: Кілька черепах здовж дороги, противник заяць. Частїйші оклики підчас бігу доводять до вичерпаня. [Зміцненє: Противник паде мертвий].

2б. Замість черепах кілька їжаків, замість заяця инший противник; також кілька слимаків і лис.

2в. Біг над водою: Кілька черепах (або слимаків) і противник (в східній Азії: птах).

III форма: Їзда на противнику: [Лис і рак або лис і слимак].

1а. Виклик звіряти, що везеть ся на противнику, при меті; противник уважає себе побідженим. Зміцнене: Біг повторяеть ся, поки противник не паде мертвий.

1б. Частїйші виклики підчас бігу доводять противника до цілковитого вичерпаня. Зміцнене: Противник паде мертвий.

Байка Езопа — по думцї автора — дістала ся з Греції до Індії в подвійній перерібці; обі перерібки перейшли звідти при індійськім посередництві на схід середної і полудневої Африки, звідти на захід Африки, а при помочи торговлї невільниками до Америки. Через візантійське посередництво зайшли вони до Европи і до Арабів, а ті знов розповсюднили їх у північній Африцї і на Мальтї.

Третя тема працї дра О. Денгардта містить: III. Оповіданя про сову (всїх 27). Вони розложені на такі ґрупи: а) Звідки взяла ся сова [звичайно переміна особи в сову, прим. Мероніс, внучка Меропса, стала совою, коли її вся родина наслїдком безбожности була перемінена в птиці] і звязь сих оповідань із вірою в душі-птиці [жінка, що спроневірила ся чоловікови, по смерти була перемінена в сову]. б) Крик сови [сова не хотїла чистити керниці з иншими звірятами, тому за кару має все спрагу і пугутькає за дощевою водою]. в) Чому сова лїтає ночію і чому її переслїдують инші птахи.

Як показуеть ся з усього наведеного мною праця дра О. Денгардта має велику вагу для кождого фолькльориста і то тим більше, що він чи не перший між ученими користаєть ся також славянським матеріялом, не виймаючи й українського. Тому належить бажати як найшвидшого опублїкованя цїлої його працї, що обійме кілька томів.

В. Гнатюк.

А. М. Лукьяненко — О языкѣ Несторова житія преподобнаго Өеодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ (Русскій филологическій Вѣстникъ 1907 г. № 3, ст. 1—79).

Ся статистично-граматична робота, оперта на виданім А. А. Шахматовим і П. А. Лавровим текстї житія з перґаменного збірника XII—XIII в. Московської Синодальної Б—ки (Чтенія 1899, кн. 2), складаєть ся з трьох частин: фонетичні прикмети, морфольоґія і складня. Перша частина розділена на два уступи — про глухі (ъ, ь) до 30 ст. й инші фонетичні появи (до 50 ст.); синтактичним прикметам присвячено конець статї (64—77 ст.). В кождій частинї автор розглядає осібно язикові появи першого і другого почерків, не вяжучи їх однако в одну цїлість, яка наглядно виказала би відносини обох писцїв, чи там їх мов — одна

до другої. Се не звязане внутрішніми ознаками, хиба одними зверхніми, зображенє мови одного з найстарших памятників київського письменства вийшло длятого досить тяжким і мало прозорим, хоч в дійсности воно дуже богате і інтересне.

На нашу думку вина в тім паде на граматичну школу, яка так і боїть ся вийти поза межі сухого шабльону, в роді: „глухі в префіксах, в суфіксах, замість самозвуків — неорґанічні, в складах з плавними і т. и.“. Шабльон сей, безперечно одинокий, коли треба орієнтувати ся в проявах мови — письма, та тілько для робітника-дослїдника і в статистичній части роботи, але окрім нього належить до повноти праці і загальне зіставленє. Автор виповнив І-у часть роботи дуже совістно, а про другу забув, між тим вона дає деякі цікаві висновки. І так: памятник виявляє дуже виразно свою загально-славянську основу долею приставок (префіксів і приіменників) і вставними д-т в ґрупи -зр-, -ср- (Лук. 21); ту саму старославянську основу видимо і в ґрупі -ре-, -ле- замість -рѣ-, -лѣ-, до якої зачисляє автор і телес-, смотрениѥ (31). Зваживши те, ми ніяк не годимось з автором, щоб у загально-руськім оутрин-, -стрищи-, сицими — був відгомін перехода старо-славянського ѣ — іе[1] (оутрѣи, острѣщи) в і (Лук. 33); се параллельні появи. На нашу думку, писець житія не вспів ще увільнити ся від впливу старославянщини, а з другої сторони не рішив ся ще на чисту рущину форми, хоч вона безперечно переважає. Вкажемо тілько на такі форми, як: володѣи (6—7), оболость, болого (35), неродивыихъ (44), въгодьникъ (17 і 41), перехід закінченя 3-ої ос. од. ч. ть в ти (38—39), отвердінє р в слові гороущоу (42 і 47), тверде -щоу- (41). Все те прикмети старорущини, а не прояви припадкові, як се завважує автор на 11 ст., вважаючи форми кн҄ѧз- (замість кънѧз-) плодом частого уживаня; з чого виходить, що вълыи, вълоба не так часто уживаєть ся. Між тим автор пояснив се дуже влучно на с. 7., коли говорив за Соболевским і Кримським про „володѣи, волоба, дозолити“. Дані письменних памяток мають в собі належну основу і в нинїшній живій мові, особливо в великоруськім речітативнім „вълыи — кънязь“ билїн, або у карпатських Бойків. Бойківське ж кіньј[1], путьј[1] може нам і нині ілюструвати належито згадане вище ти — ть[1]. В формах „селѣ манастырскѣ (51), чьрньчьскѣмь житии“ (57) можна би видїти привернене первісної основи к, себто прикмету великоруську, коли б у нас була певність, що се не машинальні описки писця замість т - ц. Зате в формі изиславъ (Лук. 44) ми готові видїти відзвук орґанічної заміни ꙗ — ѣ — јі.

На закінченє звернемо увагу на переміну грецьких назв в памятнику. В написї дьмитрии належить вважати ь неорґанічною заміною и (з грец. η), а не тілько змягченєм для д (Лук. 23); деместикъ (Л. 34)

немає нічого спільного в δέμας, тілько належить до ряду: нестеръ (Νέστωρ) (Л. 43), прозвутеръ поруч з презвутеръ (Л. 46) та инших русько-грецьких назв, як Олена, Олтухъ — Явтух, Остахъ, Перфил', Полагия — Палашка, що дають заміну е — о — а. Єпискоупъмь (Л. 46) і проскоуры (Л. 78) належить до ряду слів: канунъ — κανών, румынъ — ρωμαῖος, Солунь — Σαλονίκη; сюда й пономонарь (78) — παραμονάριος, та порода — παράδεισος з заміною а — о.

Синтактичні ознаки, численні випадки члена тъ - та - то (Л. 70—73) і невеличкий словарець (77—9) не дають нам приводу до ніяких заміток. Цілість заслугує щирої подяки авторови за те, що схотів піднятись сеї чорної праці. *І. Свєнціцкий.*

Władysław Smoleński — Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej, Краків, 1908.

Сї „Szkice" се так сказати-б остаточний вислід з праць автора, друкованих давнійше на сю тему: автор залюбки займаєть ся Мазовшем, навіть з певним пієтизмом — яко гнїздом свого роду, і подає тепер результати. Праця обіймає період часу від половини XIV—XVIII ст., більше-менше до кінця Річипосполитої.

По короткій полїтичній історії займаєть ся автор найдавнійшим осадництвом на Мазовшу, а в дальших роздїлах обговорює економічне, суспільне і полїтичне житє шляхти.

Перше що кидаєть ся в очи по прочитаню книжки се те, що автор не подає нам історії усеї мазовецької шляхти — як се можнаб здогадувати ся з заголовка — але займаєсь виключно східними повітами Мазовша, землями: віською, ломжинською, нурською, лївською, цехановською і завскшинською, отжеж не обняв навіть цїлого воєводства Мазовецького (пропущено з. варшавську, черську і вишиґродську), а зовсім пропустив два другі воєводства, Равське і Плоцьке. Хоч сї воєводства і землї часто дїлились, одначе творять вони нероздїльну цїлість так з династичного і полїтичного погляду, як суспільного, правничого і етноґрафічного, І в люстраціях з XVI ст. знаходимо сї землї получені під іменем Мазовша[2]). Се безперечно хиба книжки, що не обняла цїлости предмету.

Мазовше — се одна з найцікавійших земель бувшої Річи Посполитої. Територіяльно невелике, має воно найгустїйшу людність зі всїх воєводств, а до того майже саму шляхту, що на малих окравках землї вже заранї обсїла густо цїле Мазовше, а спеціяльно східні і північні його повіти. Се явище дуже характеристичне, яке нїде більше не стрі-

[1]) Титули праць подає автор в передмові.
[2]) Źródła dziejowe, XVI.

чаємо, було причиною ріжних гадок що до походженя сеї шляхти і що до часу заселеня сих земель. Смоленьский в супереч давнійшим історикам, що повстанє дрібної шляхти на окраїнах Мазовша пояснювали теорією, що се були осади оборонні против Литовців і ордену, осаджені там в часї частих воєн ще перед унією Литви і Польщі — пояснює полїтикою задовжених Мазовецьких князів, що продажею, або роздачею за певні заслуги земель, стягали сюди шляхту, передовсїм щоби мати з неї дохід. Се робилось вже по унії литовсько-польській і сї осади не мають нїчого спільного з військовими осадами. Перед унією сї краї були переважно пусті — нищені без перерви нападами сусїдів. Дальше наводить автор цїлі ряди надань в сих граничних землях з часів по унії. Одначе можна піддержати і другу гадку про осадництво в тих землях ще перед унією і що сї землї невважаючи на напади сусїдів не були без оселенців. Князї мазовецькї удержували цїлий ряд оборонних замків против сусїдів, як Млава, Янів, Браснич, Кольно, Вонсоч, Візна, Нурлїв, про котрі згадує і сам автор (ст. 44). Що вони не були оазами (хоч і лежали на пограничу), вказує хочби і наведена автором на ст. 10 буля з 1232 р., де згадуєть ся про повинність рільничого населеня складати на замок в Візнї збіжеву данину на костел в Плоцку. Трохи дальше вичисляє автор цїлий ряд сел з граничних повітів, що вже істнують в XIV ст., пр. Бужино (повіт візкий), Верцїшено (рівнож), Котово (рів.), Нелавіце (рів.), Должнялово (рів.), Лоєво (рів.), Раково-Боґінє (рів.), Божейово, Янчево, Броново (п. плоцкий), Свєбочіно (п. візкий), Калїново (п. нурский), Піонтнїца (п. кольненський), Ливско і Южец. В половині XIII в. 1250 р. згадуєсь село Длуґосїодло (пов. нурский), що належить до далекого епископату плоцького. Безперечно мусїло їх бути більше, ще хочби до сего епископату належать с. Карново[2]) (пов. закрочинский), с. Прошково[3]) (п. цехановский), Біалобжеґі[4]) (п. Ломжицький) і инші.

1264 р. Болеслав Стидливий винищив Ятвягів, а щоб їх край не лишив ся пусткою „Мазурами і Поляками... заселив“[5]). Очевидно вже тодї Мазовше не було так убоге людністю, а осади мусїли сягати і до границь Литви, коли потрафили кольонїзувати і скольонїзувати сусїдне Підляше. Рівнож трудно булоб пояснити собі сей незвичайний пізнїйший зріст надграничної шляхти, коли б вона прибула сюди доперва на переломі XIV—XV віку по унії. А в люстраціях XVI віку маємо вже їх тисячі!

---

[1]) Kodeks dyplomatyczny mazowiecki ст. 15.
[2]) Kod. p. 1229, ст. 3.
[3]) Kod. p. 1254, ст. 18.
[4]) Kod. p. 1354, ст. 67.
[5]) Kronika Stryjkowskiego ст. 121.

Чи сї осади закладались з певним означеним пляном оборони границь? До певної міри, бачить ся, можна се ствердити. Яко умова наданя землї ставить ся військова служба. На ст. 31 говорить автор: шляхта одержувала лани під умовою сповнюваня повинностей, і то або після права польського або німецького. Без огляду на рід права, належала до сих повинностий і участь в експедиціях воєнних. Се суперечить в певнім степени з висше згаданим твердженєм автора, що сї осади не мали нїякого військового характеру. Та і норма виміру землї (10 ланів) не примінювалась до робочої сили одиниці[1]), але до сього, щоб властитель міг ставитись на війну у відповідній зброї. Дальше акт 1299 р. виразно каже про військову службу[2]). Болеслав надаючи якомусь Янови с. Щавін і Влощанів (пов. равский), увільняє його від ріжних данин „preter quod ad edificacionem castri seu correctionem ad bellum seu persecucionem hostium“.

За те головне, підставове питанє, якого походженя була шляхта мазовецька, і коли вона саме найшла східне Мазовше — останеть ся ще далї нерішеним.

В другім роздїлї обговорює автор економічне положенє шляхти. Великий зріст людности спричинив велике убожество; земля ділить ся дальше і дальше. Біда спричинила грубість обичаїв, так що Мазури стали посьміховищем в краю. Автор в осібнім роздїлї наводить численні тогочасні пісні і приповідки па Мазурів, пісні не без гіркої сатири. Ся бідність була причиною гнету зі сторони уряду як і маґнатів.

Дальше обговорює ще автор коротко еміґрацію в сусїдні краї Литви і догони на Русь Червону. В політичнім житю Мазури беруть діяльну участь доперва від першої елекції, де перший раз маси голої шляхти стають часто в руках зручних махерів рішаючим чинником при виборі короля. Тож при кождій елекції уживають Мазовшан, граючи зручно або на їх архикатолицьких почуванях, або ставлячи банкети. Ілюструє се автор примірами — образ повний і дуже пластичний.

В останнім роздїлї говорить ще Смоленьский про проби деяких послів на великім соймі з кінцем XVIII ст., що бачучи лихий вплив дрібної шляхти на соймиках і елєкціях, старають ся її виключити від житя публичного, від урядів і соймиків, ставлячи певний ценз маєтковий. Згадує ще автор про змаганя зорґанізувати на Мазовшу школи, взагалї піднесенє просвіти, про зусиля перепроваджeня реформ, щоб зарадити дальшому дробленю земель. Се все хоч дуже інтересне, обговорює автор коротко і побіжно.

Ще декілька уваг автора що до еміґрації мазовецької шляхти.

[1]) У автора ст. 45.

[2]) Kodeks, ст. 34.

З причини щораз більшого дробленя маєтків, біднiє шляхта, її стає дома за тїсно. Се змушує її шукати собі лїпшої долї за межами батьківщини. Вона еміґрує. Еміґрація звернулась передовсїм на схід, на Литву і Русь, де саме було найбільше пустої землї.

В першій лїнїї захопила шляхта землї сусїдного Підляша, по знищеню первісних мешканців Ятвягів Болеславом Стидливим 1264 р. Від того часу починаєть ся тут мазурська кольонїзація. Заохочували Мазурів до сього і великі князї, даючи пришельцям права їх земель. Численні осади дістають чисто мазовецькі назви (автор вичисляє 28 осад). Скольонїзоване Підляша Мазурами було причиною, що воно все хилилось в сторону Польщі, до котрої вкінци його прилучено на соймі люблинськім 1569 р. По сїм роцї Мазовшане так і заливають сей край. В XVIII ст. числено тут до 150000 шляхецьких голов.

Рівнож і в иньших литовських територіях розвивалась кольонїзація, хоч тут під напором ворожої їй литовської шляхти, спинюють її розпорядженя князів видавані против чужинців. Аж унїя люблинська відчинила і ту брами. Повіт городенський (воєв. троцьке) заляли Мазури так як Підляше.

Иньші, полудневі землї пр. малопольські теж кольонїзують ся Мазурами; осїдають вони найбільше в сандомирськім і люблинськім воєводстві. (В сїм останнїм такі гнїзда шляхотські як Сьвідри, Ястжембє, Іздебки, Борки, Доманїн, Шаняви).

Потім пішло осадництво на галицькі землї. Заляли Мазурі Белзчину, що від 1388—1462 р. була під властю мазовецьких князів; осїдають на Підкарпатю (де саме?), осїдають під Львовом і в землї перемиській (Рздвановє, Якацци, Просьдзїце, Кухарецци, Косцєшовє, Пудловсци і Каковсци, Юношовє, Шажиньсци) тай сяноцькій (Ґоздавовє Ґіжецци мало не всяк повіт сяноцький заняли).

В XVI і XVII в. повстають проєкти заселеня полудневo східну Україну (пограничну) дрібнотою шляхоцькою, для оборони земель від Татар. Від 1569 р. попирає се осадництво і правительство, ревідуючи і люструючи пущі для наданя їх шляхтї. Трунув туди шляхту Ст. Баторий; ще ширше іде кольонїзація за Жиґимонта III. Подібно як королї, так і маґнати стягають до своїх фортун шляхту. Дійсно богато шляхти тут осїдає, хоч часті напади Татар та Турків (занятє Поділя) викидають її з земель. Але тут та шляхта затрачуєть ся національно, українщить ся, приймаючи і унїю. Задержуєть ся лишень там, де мала костели (пр. ключ проскурівський на Поділю, тай на Волини).

Стільки, як я се (широко) переповів, говорить автор про цікаву для нас еміґрацию. Шкода що трактує се дуже загально. Але спеціяльнїйше оброблене виходилоб вже за рами „Szkic"-ів, а ся книжка має бути — по думцї автора — лишень начерком. *М. Терлецький.*

Tadeusz Grabowski — Literatura aryańska w Polsce 1560—1660, Краків 1908, ст. 498.

Історії польської реформації щастить від якогось часу; раз-у-раз появляють ся нові праці з того поля; серед того аріане тїшать ся навіть особливим інтересом дослїдників, коли нараз займаєть ся ними кількох поважних дослїдників. Книжка проф. Ґрабовского, хоч названа тілько „лїтературою“, в дїйсности дає історію аріанського руху в Польщі. Автор використав не тілько весь друкований матеріял, старий і новійший, але сягнув по рукописні матеріяли, історичні й лїтературні, яких богато знайдено в колошварськім архіві у Семигородї по давних польських еміґрантах. Праця зроблена методично й основно, хоч читаєть ся легонько.

Беручи книжку сю в руки, був я цікавий, чи не принесла вона що нового до історії реформацийних рухів на Руси. Вкорінив ся був у нас погляд, що аріанїзм мав богато прихильників серед нашої шляхти, одначе спеціяльні розслїди мало потверджували такий погляд (Пор. Історія України проф. Грушевського, т. VI, 421—3). Та книжка Ґрабовского, хоч основна, не дає нічого про українських аріан; їх очевидно було мало, а й ті не полишили по собініякого тривкійшого слїду. Дальше цікавости при диспутах на люблинських трибуналах симпатії для аріанства виходили дуже мало. *С. Т.*

Ks. Stanisław Załęski T. J. — Jezuici w Polsce, t. III, część I—II, Льв., 1902, ст. 1244, t. IV, część I—III, 1905, ст. 1480.

Перші два томи сеї величезної публїкації були обговорені в Записках т. XLVII і XLVIII. В III томі обіймає автор час від 1648 до 1773 р. і дає огляд місийної праці єзуїтів. Одначе при тім розбирає полїтичну історію Польщі в тім часї, що дуже зле відбиває ся на працї, бо образ що до змагань єзуїтів як місіонарів виходить невиразно власне через епізоди з полїтичної історії. Лїпше представляєть ся том IV, де автор дав історію єзуїтських колеґій і домів аж до касованя з 1773. Тут збирає він до купи те, що вже дав в попередних томах, і доповняє новим матеріялом.

Взагалї праця не приносить богато нового. Сам автор хоч каже, що 30 лїт збирав матеріяли, признає одначе, що з матеріялів перехованих в російських біблїотеках не міг користати (IV, 1, IX). В основу IV т. увійшли такі рукописні жерела, переховані в єзуїтських архівах:

1) Historiae collegiorum et domorum (хронїка від 1667).

2) Litterae annuae (про працї єзуїтів як сьвященників, місіонарів, без поданя імен, місця, а часом і без дати, друковано і 1582–1619 і 1650 р.).

3) Catalogi breves (шематизм в рукописях до 1718, від того року вже друкований).

4) Status temporalis collegiorum et domorum (подає маєтковий стан колеґій).

5) Catalogi mortuorum (спис померших).

Користав ще автор з актів ґродських, земських і консисторських.

Для нас цікава боротьба єзуїтів з православними і її освітлене Заленским.

Вже в передмові до т. III, 1 читаємо у відповідь автора на закиди рецензента його попередних томів кс. Юґана, чому не пише про політику єзуїтів, ось що: „Я не можу писати про се, чого не було і чого я не знайшов в документах". А дальше: „Єзуїти як орден не мали і не могли мати иншої політики як і кождий орден католицький, себто стояти при Римі і при королї, боронити права церкви, а шанувати права держави, скільки се не противилось правам божим, церковним і їх сумлїнню". Дальше старає ся він доказати, що єзуїти не спричинили упадку Польщі через свою політику. Всї козацькі повстання від 1593—1648, котрі деякі польські історики приписують в части також унії і єзуїтам, зводить Заленский до рухів чисто соціяльних, без найменшої національно-релїґійної закраски (III, 6—7). Що до унії каже Заленский, то в Царгородї і Київі приписували виключно єзуїтам заведене унії. Було в тім, каже автор, богато правди, але як можна робити з сеї причини якісь закиди? Прецїнь пропаґанда ся була їх завданнєм. Війни козацькі перервали працю патрів, козаки понищили колеґії, попустошили єзуїтські добра, богато патрів наложило головою; одначе унія ширить ся дальше, бо „кров мучеників за унію принесла плоди". Коли від 1667 р. настав спокій, тодї унію пропаґують уніятські митрополити і вихованцї єзуїтів зреформовані Василияни. Від 1669 унія розширяєть ся, бо при прихильности польської суспільности єзуїти і Василияни „без розголосу, потайки приводять до унії не тілько одиницї, але і цїлї родини і громади" (III, 121). Церков православна упала, її оборонцї, козаки, розбились на три части. Православні зачинають самі зближувати ся до католицтва, волять приймати безпосередно латинський обряд нїж „попсований грецький". 1681 р. владики львівський, перемиський, архимандрит унївський, овручський і мілецький перейшли за стараннєм біскупа київського Вітвіцкого, гетьмана Яблоновского, митр. Жоховского, патра Рутки і иньших єзуїтів на унію. Довершеннє унії наступило на синодї в Замостю 1726; на нїм, крім нунція і митрополита, брало участь 7 епископів уніятських, 8 архимандритів і 136 сьвящеників і монахів. Єзуїтів вже там не було, заступали їх Василияни. Так представляєть ся в загальних рисах похід унії.

Що до способів, якими поборювали єзуїти православну церков і православних, було три найважнійші, се 1) школи, 2) полєміка з православними, чи то живим словом в диспутах, чи то письмом в книжках і брошурах, 3) народні місії.

Найважнійші були школи; їх отвирали єзуїти при колеґіях, якими засіяли цілу Русь-Україну. Так бачимо колеґії на Галицькій Руси: в Ярославли, фундує Зофія Тарновска 1574 (Харлампович подає що ще 1568 єзуїти в Ярославли були), 1580 у Львові, 1610 в Перемишли і Коросні. На Поділю: в Каменци подільськім в 1590 резиденція, 1610 граматикальні кляси, 1614 гуманіора, 1621 реторика (Харлампович приймав лишень низші кляси), колеґії в Барі і Шаргороді (коли в Барі отворено школи, не знати; Харлампович ідучи за Шембеком каже, що вже 1627, Заленский же кладе граматичні школи на 1636 р.). На Волини: в Острозї колеґія 1624, школа 1626; в Луцьку 1606 колеґія, 1608 школа. На Україні: в Переяславі 1636 резиденція і школи граматичні 1645 у Київі, передтим р. 1623 у Хвастові резиденція. Школами перетягнули єзуїти українську шляхту на латинський обряд. Польщилась руська шляхта — як Заленский пише (Ш, 124) — силою висшої цивілїзації, поволї без „ніякого натиску або аґітациї“ з боку єзуїтів. Та факти говорять инакше.

Часто такі фундації дїялись зі шкодою і кривдою для православних. Поминемо факт з Полоцком, де Баторий 1580 р. надїлив колеґію єзуїтську добрами, що давнійше належали до православних. Був пізнійше процес, але декрет короля потвердив папа і єзуїти забрали маєтности. В Ярославі Скарґа і славний „апостол Руси“ Бенедикт Гербест вибрали місце під костел на Городищу, де стояла православна церков; пан Ярославщини казав її перенести на инше місце, але теж щоби нїчого не додавати і не поправляти, щоби церков сама зі старости розсипалась (IV, 158). Другий, подібний факт бачимо в Острозї. Великі маєтки старого князя Константина перейшли на його синів, а коли сї померли, на наймолодшу з доньок Анну Альойзу Ходкевичеву. Вона, дуже прихильна єзуїтам, задумала фундувати колеґію; а тому що не було її чим випосажити, отже фундацію старого князя Константина, що записав шпиталь, церкву, аптику, замок, місточко Нове село, Сураж і 6 иньших сіл православним братчикам, відбирає їм, а хоче віддати єзуїтам, хоча князь кинув був анатему на сього, хто би поважив ся його волю змінити (IV, 3, 1251). Єзуїти з початку не приняли фундації, аж пізнійше, коли православні ослабли, забрали сї посілости і умістили там шляхотський конвікт. Церков св. Тройцї при шпитали збурив ректор Рецлер, а на її місце поставив капличку. Обурене православних було так велике, що хронікар лишень чудови приписує, що товпа не кинула ся на єзуїтів

і не повбивала їх (IV, 3, 1269). Тактику княгині і єзуїтів що до православних ганить і сам Заленский, кажучи „що дражнили непотрібно і кривдили православних" (IV, 3, 1258). Княгиня забрала з замкової церкви в Острозї казальницю і два величезні мідяні свічники і подарувала єзуїтам. З церкви турівської забрали великий дзвін. В Луцьку заложив біскуп Шишковский місийний дім в р. 1608, але єзуїти хотїли вибудувати і колеґію і вибрали місце на „долїшнім замку". Одначе декотрі властителї сих ґрунтів, дисиденти або православні, не хотїли їх продати єзуїтам (IV, 2, 935). Тодї патри вдобули ся на підступ і підставили инших купців і землю купили. У Київі, каже Заленский, хотїв Могила зробити руські Атени: зреформував академію, так що навіть католики посилали сюди своїх синів. Щоб паралїзувати вплив академії і „притерти рогів православним" (IV, 3, 1400), спровадив воєвода київський Януш Тишкевич (1646) єзуїтів з Фастова, купив для них площу і визначив фундацію 30.000 зл. і єзуїти дїйсно, не вважаючи на протести митрополита Могили і Адама Кисїля, що перестерігали польське правительство перед студентськими бучами і невдоволенєм козаків і міщан, осїли 1646 у Київі і отворили колеґію і школи граматичні, що одначе потрівали лише до 1648 р.

Заложивши колеґію, старались єзуїти здобути монополь науки, що дуже легко приходило їм дістати від королїв і де осїли єзуїти, там вже инші школи не могли розвивати ся. Маємо навіть факти, що єзуїти зі студентами нападають і нищать православні школи, як ось у Луцьку. Що до числи учеників то воно у Львові нпр. в р. 1613 виносить 550, пізнїйше 700, в Ярославі коло 1599 до 900, пізнїйше і 1200.

Як поступали єзуїти з дїтьми православних, сьвідчить інструкція з 1613 р. Глубша цїль єзуїтської системи була виховати з молодих учеників будучих оборонців латинської церкви. Учеників до своїх шкіл приваблювали всїлякими штучками, величавими процесіями, драматичними виставами, побуджали до емуляції через надаванє титулів, через студентські содалїції і таке иньше. Хоч не дали ради старим шляхтичам православним, але молодих то вже навернули. Двох синів Олександра Острожського, жонатого з Анною з Штернберґу, перевів біскуп перемиський Сєцїньский на латиньство, а мати віддала 12-лїтних хлопців на вихованє ярославським єзуїтам (IV, 1161). Подібний приклад маємо в колеґії ксавро-овручській на Полісю, де син старого православного боярина Єльця в єзуїтській школї в Люблинї перейшов на латинство, а пізнїйше часть своїх маєтків віддав єзуїтам на резиденцію у Хвастові.

Коли польонїзація шляхти поступала без всїлякого натиску і аґітації — як каже Заленский, то що значать скарги митрополитів унїятських почавши від Руського і Коленди, що єзуїти в школах перетя-

гають молодіж на латиньство. Ґенерали єзуїтські 1624, 1628, 1629, ґенерал Оліва 1665, Тамбуріні 1772, пізнійше і нунций Сарбельоні напоминають латинських сьвящеників, а передовсїм єзуїтів, „щоб так легко не намавляли сьвіцьких православних до переходу на латинський обряд" (Ш, 3, 550). Що польонізація православних через перетяганє їх на латиньство лежала в полїтиці Польщі, сьвідчить се, що королї польські, так Жигмонт Ш як і наслїдники його не хотїли прийняти декрету папи Урбана ХШ з лютого 1624, котрий забороняв не тільки духовним, але і сьвітським уніятам переходити на обряд латинський без позволеня папи, так що Урбан VШ був змушений видати в липни 1624 р. другий декрет з забороною зміняти обряд тілько духовним, а сьвітським вже нї. Уніятські епископи покликувались на декрет лютовий, але Поляки не хотїли про те чути і признавали за важний лишень декрет з липня. Король не приняв бреве з лютого за підшептом єзуїтів — се признає і Заленский — і вони держали ся його.

Також і на поли релїґійної полєміки виступають енерґічні патри. Против православних на перший плян висуваєть ся тут „золотоустий" Скарґа, за ним „апостол Руси" Бенедикт Гербест, дальше Ціхоцкий, Боім, Рутка. Сей останнїй надрукував 33 праць, з яких 9 було про унію. На сї полємічні твори відповідали православні: Ґалятовський, Могила й ин.

Побіч книжок войовано диспутами. Православні в тім часї не могли постояти і гідно відповісти на ріжні софістичні докази єзуїтів, бо не були на стільки вишколені. Виїмок маємо в академії київській, де професори не тільки не боялись патрів з їх софізматами, але навіть самі до диспут визивали. Диспути звичайно кінчились тим, що одна і друга сторона приписувала собі побіду і диспуту друковала. Одначе пізнійше диспути були з обох боків заборонені. Нунцій Мартелї заборонив люблинські диспути, бо диспути противні декретам папським, до нічого не доводять, тільки ятрять більше. Також за прикладом патриярха і православні владики і попи заказували своїм строго всїляких розмов на тему віри з єзуїтами, а навіть стикати ся з ними. В Ярославщинї єзуїти через дїдичку змушували до диспути православних попів. При загальнім невіжестві в тім часї православних попів не трудно приходилось збити єзуїтам їх з пантелику, але навернути могли лишень чотирох. Коли отже диспути не помогли, найшов ся инший спосіб: як в котрій православній парохії опорожнило ся місце, ярославська пані Анна з Штернберґу Костка віддавала її лишень попам-уніятам. І таким робом невдовзї в цїлій Ярославщинї запанувала унія.

В сїй роботї перед ведуть колеґії галицькі, а з них на перший плян вибиває ся колеґія в Ярославі з своїми експозитурами. Вона від-

гриває важну ролю в історії заведеня унії на українській земли. Звідси розходять ся місії широко аж до Житомира і на Покутє. До Коломиї що року висилає колеґія в великім пості по кількох, а часом і кільканайцять молодих єзуїтів, що відбували в Ярославі третю пробацію, на місії між нарід в великих маєтностях княгині Анни зі Штернберґа Острожської і її трьох доньок, з котрих Анна Альойза Ходкевичева дістала Остріг і 59 сіл з фільварками і инші добра. Отже в маєтках тих, на Україні, Поділю і Волини розкинених, працювали єзуїтські місії. Коли третю пробацію перенесено з Ярославля, то місії на Руси обняли ново заложені колеґії, як в Ярославі „in area“, в Острозї, у Львові, Луцьку, Камінци Подільськім, Київі і Переяславі. Одначе дияріїв тих місий ніхто не списував.

У Львові єзуїтам не щастило ся. Духовенство польське було противне і арцибіскупови Соліковскому, що задумав стан сьвященичий зреформувати, і єзуїтам, яких він 1584 р. до Львова спровадив. Ксьондзи з капітули замикали перед ними каплицю ланцюхом, а студенти вибивали вікна. По патрі Вуєку прийшов до Львова „апостол Руси“ Бенедикт Гербест і Каспер Нагай з роду Татарин. Побачивши всюди неприхильність і ненависть против єзуїтів, кинув Гербест Львів і як місіонар пішов на Поділє, Волинь і Полісє, і вернув з сеї подорожи в осени 1585 р. коли вже наступила у Львові зміна в користь єзуїтів. Ще одначе нераз ходив він на місії 22 роки, і звідси його назва „апостол Руси“. Окрім Гербеста працювали в тім напрямі ще патри Ногай і Лєвіньский. 1592 пішли на Поділє, Волинь і дійшли аж до Молдавії, їм завдячують початок колеґії в Луцьку і Камінци Подільським. Від 1591 перейшла місія волинська, що її обслугували ярославські єзуїти, до львівських, але Litterae annuae з тих місий на Галицьку Русь, Полісє, Поділє, Волинь говорять не богато, лишень загально вичисляють важнійші наверненя шляхти і попів. На місії „in Volhyniam“ 1604 навернено 16 визначнійших православних. Виступає тут пастор Туровский. Коли по Балабані зістав владикою 1607 р. Тисаровський, труднійше приходилось єзуїтам, одначе енерґічні патри зачинають тепер висилати на свята Різдвяні і Великодні по кілька пар так званих missionarii excurrentes в околицю Львова і дальші сторони Галичини і Поділя. В р. 1684 бачимо такі місії в Рудках, Янові; 1691 чотири пари місіонарів пішли на Поділє, 1688 патри Зарицкий і Фрикач дають місийні науки в Рудках, Любіни і Ляшках, патер Шторнель на Покутю. Тут 1709 проповідають єзуїти по костелах і церквах, сповідають без ріжниці обрядів і закладають стацію місийну в Настасові. Инші стациї місийні були в Багові коло Перемишля, Муниловичах в повіті яворівськім; до сеї місиї належать села: Подлуби, Бердинь, Прилбичі, Ожо-

мля, Новосілки, Ляшки, Чорнокінції, Тучапи, Лісневичі. 1758 дають єзуїти велику місію в Струсові і Микулинцях. Широко розбрелись єзуїтські місіонарі зі Львова по Україні, Волини і Поділю. Доперва в половині XVII в. ділять роботу з ними єзуїти з Луцька, Камінця і Київа.

В Камінци подільськім повстає місийний дім 1608 р.; 1612 бачимо вже колеґію і девятьох патрів, між ними і вище згаданого Туровского. Він дійшов в своїй місийній подорожі аж до Винниці і там заложив стацію. З Камінця і Винниці рік в рік ішли місіонарі в степи і слободи України. Від 1515—19 бачимо місію рухому, missio Ucrainiensis. Кольонії камінецької колеґії були в Винниці, Барі й Шаргороді. Єзуїти з Каменця дають початок резиденції в Переяславі. В р. 1638 місіонарі Парчевский і Врубльович запускають ся 30 миль на Україну задніпрянську, навертають апостатів католиків, але також і православних, 20—45 річно.

Навіть на Запорожу від 1642—44 перебуває по двох єзуїтів місіонарів.

З Хвастівської резиденції визначив ся патер Метельский. На Волини колеґія в Луцьку займаєть ся головно школами і навертає вельмож з протестантизму або православя. Місийні стації бачимо в Порицку і Володимирі; з Острога ішли місії на Україну, Полісє і Волинь. Дальше місийні стації в Турові, Мощаници і Княгинині.

Всюда заходять єзуїтські місіонарі, почавши від дворів панських йдуть вони до мужицьких хат. Найлекше прийшлось їм зі шляхтою, труднійше з міщанами, що гуртовались у брацтва і закладали свої школи; простий нарід ставив ся ворожо до єзуїтів, діти обкидували їх камінєм і болотом, коли йшли через село. Єзуїти одначе не стратили енерґії і не знеохочували ся. Не перебирали в способах, ішли на руку польському правительству, що хотіло зробити державу одноцільною, себто спольщити православних, а помостом до сего уважали унію.

Се огляд результатів праці кс. Заленского. На конець ще кілька заміток що до методи.

Працю свою провадить Заленский більше в формі оповіданя як історичного досліду. Матеріялу фактичного нового дає мало, але за се розпливаєть ся в похвалах на честь єзуїтів, представляє їх як ідеальних рицарів католицької церкви. Як часом факти, от нпр. в Ярославі, перечать сьому, то він викручуєть ся ріжними способами. Патри у нього виступають в авреоли, вони як вчителї в колеґіях ширять вищу культуру на Руси, вони як апостоли старають ся всїми силами про спасенє душ православних. „Не о добра панів, каже він, ходило єзуїтам, не о польонїзацію кресів, тільки о спасенє душ сих людей“ (IV, 2, 976—7).

М. Ш.

М. В. Довнаръ-Запольскій — Боркулабовская лѣтопись (Кіевскія Университ. Извѣстія 1907, XII, 1—12).

Боркулабовська лїтопись, що містить в собі докладний опис нападу Наливайка на Могилев та цїнні відомости про похід українських козаків у Швецію (р. 1600) та гетьмана Івана Куцковича (не Кунцовича, як у д. Довнар-Запольского, стор. 2), вперше була видрукована Кулїшем в його „Матеріалахъ по исторіи Западной Руси", а потім докладнїйше д. Довнар-Запольским у „Кіевск. Университетск. Извѣстіяхъ". Ориґінал її зберігаєть ся в збірнику Синодальної Бібліотеки за N. 790.

В сїй невеличкій розвідцї д. Д.-Запольский зазначує звістки в лїтописи, що мають загальнїйший інтерес і звертає увагу на те, що деякі роздїли (напр. опис голодовок 1601—3 рр. і взагалї буденне житє місцеве, білоруське) описано так, що знати велику любов автора до його оточення та лїтературний хист. Автор зручно і сміливо уживає народної мови, через те й опис його жвавий, мальовничий. З його ж оповідання можна бачити й ті умовини, при яких залюдняла ся Україна: доволї було якогось народнього лиха, особливо голода, щоб білоруська людність цїлими тисячами рушила на полудень і там осїла ся на завше. Нарештї з лїтописи можна бачити, які були в р. 1584 по 1607 цїни на хліб на Білоруси (на стор. 6 автор подає цїлу таблицю цїн по роках).

Крім змісту лїтописи, автор спиняєть ся ще на тому, хто ж був автор лїтописи? Наводячи докази, він твердить, що не хто инший, як священик Федор Филипович, що стояв близко до князїв Соломирецьких. Се досить правдоподібно.

Що ж до часу написання, то хоч найранїйша звістка датуєть ся р. 1554, проте до р. 1592 записи сухі, короткі, з хронольоґічними помилками, і, на думку д. Д.-Запольского, до працї над лїтописю Филипович узяв ся після р. 1592, але не пізнїйше рр. 1595—1596. Остання дата в лїтописї — р. 1608.

Характеризуючи світогляд автора лїтописи, д. Д.-Запольский підкреслює його симпатії до Москви і дїяльність на полї православія; він ворог нового календаря і унії. Але він не теольоґ, людина без більшої освіти; він провінціал, що не розуміє деяких сторон тодїшнього релїґійного руху (напр.: „якоесь братство" засновано у Львові). *В. Д.*

Tadeusz Urbański — Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii, Льв., 1907, ст. 50.

Праця студентська, що добре дає свідоцтво пильности автора. Використав він доволї повно друковані жерела й лїтературу та втягнув ще немало рукописних матеріялів з бібліотеки Оссолїньских і Чорторий-

ских. Польсько-українські справи (без глибшої аналїзи) бере автор спокійно й обєктивно, без звичайної новійшими часами серед польських істориків хвальби в один бік, а лайки в другий. Та найслабший бік праці лежить у невиробленій методї, слабій технїцї і деякій (звичайній у новиків) наївности в реєстрованю й освітленю поодиноких подій. Мозаіковий характер роботи робить її не зовсїм ясною і не вільною від суперечностей. На зразок методичних хиб послужать отсї виписки: Zaciągi kozackie słabo się gromadziły... Raz, że się obawiano i jak chodziły pogłoski, iż Polska nie ma pieniędzy, a powtóre powstrzymywał ich pewien lęk wobec Turcyi i Moskwy. Turcya, jeszcze tak potężna, do tej chwili kroczyła tryumfalnie przez Węgry; przecież jej wezwania Kozacy nie chcieli zupełnie usłuchać. Również i Moskwa, a zwłaszcza Samujłowicz, hetman zadnieprskiej Ukrainy, nie bardzo byli temu radzi, choć początkowo temu ruchowi nie przeszkadzali (ст. 10). Jan III pragnął bardzo Kozaków mieć na wyprawie. Co do nich były nawet dwa zamiary, raz żeby ich pchnąć na Czarne morze, a powtóre, żeby ich zabrać ze sobą pod Wiedeń (ст. 11). Takie plany miał i król — jak już wyżej mówiliśmy — by Kozaków pchnąć na Czarne morze (ст. 29). Та подібні хиби повинні у молодого автора скоро зникнути, тим більше, що єсть у нього завдатки на доброго дослїдника історії.

C. Т.

И. Фр. Павловскій — Битва подъ Полтавой 27 іюня 1709 года и ея памятники, Полтава, 1908, ст. I—VII+243+XXXIII.

Ся книжка власне вже третє виданнє про Полтавську битву та її памятки. Тільки в другому виданню (р. 1898) було 13 малюнків, а тепер аж 129; вібрав їх д. Павловський в петербурських та московських архивах, дещо здобув із Стокгольмського королївського архива. Нарис про памятки полтавської битви написаний на підставі матеріалів в Полтавському городському архиві, в архивах Губернського Правленія та духовної консисторії.

Та не вважаючи на все те праця д. Павловського не має наукового значіння: се „патріотичний" твір з приводу 200 лїт (р. 1909) „великаго и славнаго событія, имѣвшаго такое громадное значеніе въ исторіи нашей дорогой родины", як зазначає в передмові автор. З погляду тої безмежно широкої „родини" автор і пише свій нарис. А через те саме ніяк не розбереш ся в його термінольоґії: „русскій" і „родина". То він каже, що Каплуновська чудотворена ікона Б. Матери викликала „воодушевленіе въ русскихъ войскахъ и укрѣпила ихъ ревность къ защита родной святыни и своей родины" (ст. 4), тоб то лївобічної

України, виходить; то знов „жители (села Келеберды) смотрѣли на русскихъ, какъ на враговъ своихъ“ (212), били ся в тими „русскими“, теж знати за свою „родину“, і за се Яковлев спалив усе село Келеберду. Тепер там поблизу стоїть висока могила, на якій Келебердяне поставили хрест і що року ходять туди в крестним ходом. „Во всякомъ случаѣ фактъ, что эта могила служитъ до сей поры предметомъ заботъ крестьянъ, представляетъ явленіе отрадное“ (ст. 212). Але чи не виглядає се трохи на іронію: Келебердяне святкують память своїх прабатьків, що загинули від руки российських москалів, а автор тїшить ся з того?! Се величезний lapsus з боку автора.

Як вже згадувало ся, термінольоґія автора дуже непевна, але часом вона ще й ориґінальна. Ну чи не ориґінально справдї сказати замість: „Петръ Великій, вступивъ на престолъ, задался цѣлью“ підбити Україну, знищивши її автономію — „Петръ В., вступивъ на престолъ, задался цѣлью **исправить южную границу**[1]), довести ее до береговъ Азовскаго и Чернаго морей“, так само як і на захід „пріобрѣсти восточный берегъ Балтійскаго моря и тѣмъ **исправить западную границу**“ (ст. 5). Ну, чи не клясичний се вислов з тими „исправленіями границъ“! Правда, для автора се дїло просте і ясне, бо завойовуючи наприклад побережжя Финської затоки, Петр В., на його думку, підняв війну „за владѣнія, искони **намъ** принадлежавшія“, — отже тут справдї остаєть ся одне лишень: піти і „исправить границу“ на півночи!

Ш. автор, знати, не подїляє еретичних думок про якісь там національности в российській державі, про національне питаннє хоча б в тій самій Україні, в якій він прожив свій вік і не добачив української нації так само як Молєровський міщанин цїлий вік свій не знав, що він говорить провою. Після Полтавського бою, каже він, „Малая Россія, такъ долго боровшаяся съ Польщей изъ-за **сословныхъ и религіозныхъ интересовъ**, начала съ этого времени сливаться съ Россіей“ (с. 109). От тобі й маєш! Виходить, що „Малая Росія“ (очевидно національно така сама, як і Велика) почала „сливаться съ Россіей“ аж після „исправленія границь“ Петром Вел. А що вона робила до сього „великаго и славного событія“ і чому перед тим не „сливалась“, автор не був ласкавий нам анї слївцем пояснити. Пояснює тільки, що тепер, після Полтавської битви, Росія „сдѣлавшись великою державою, явилась покровительницей и заступницей многихъ своихъ единоплеменниковъ и стражемъ православія“. Але зрадили автора, таки ж у сїй його книзї, — хто б ви думали? Цариця Катерина та й сам Петро В. Оглядаючи Полтав-

---

[1]) Курсив скрізь наш. *В. Д.*

ське поле і дивлячись на маневри війська, Катерина сказала: „Смотрите, отъ чего зависитъ жребій государствъ. Одинъ день, нѣсколько часовъ рѣшаютъ ихъ судьбу. Одна легкомысленная самонадѣянность уничтожила всю славу, всѣ успѣхи Карла XII. Тотъ, кто приводилъ въ ужасъ всю Германію, тотъ самъ побѣжденъ и бѣжалъ съ поля полтавскаго, а безъ того и насъ здѣсь не было бы“ (ст. 179). А без того, додамо ще від себе, і такої праці, як отся д. Павловського, не було би...

Петро Великий теж дуже був непевен, чи пощастить йому „исправить“ південну границю. Ось що він сказав до полковників своїх перед початком битви: Карл і гетьман Мазепа „клятвами обязались между собою оторгнуть отъ Росіи народы малоросійскіе и учинить княжество особое подъ властью его вора — измѣнника Мазепы, въ которомъ ему быть великимъ княземъ и имѣть у себя во владѣніи козаковъ донскихъ и запорожскихъ и Волынь и всѣ роды козацкіе, которые на сей сторонѣ Волги... Прошу добраго вашего подвига, дабы непріятель не исполнилъ воли своей и не оторгнулъ бы толь великознатнаго малороссійскаго народа отъ державы нашей, что можетъ быть началомъ всѣхъ нашихъ неблагополучій“ (дод., стр. XIX). Отже і Петро і Катерина добре бачили, що „одинъ день, нѣсколько часовъ“, і могло б стати ся, що вислизнув би на віки з їх рук „толь великознатный малороссійскій народъ“! А у д. Павловського все так ґеометрично-просто і ясно, як божий день.

Праця д. Павловського не наукова і не обєктивна. Науковою її не можна назвати ще й тому, що він, іґноруючи взагалї українську націю, іґнорує разом з тим українську науку і лїтературу. Серед джерел (дод. XXIX—XXXIII), якими він користував ся, не згадано нї одної української праці, статї, замітки про Мазепу і шведсько-російську війну, що закінчила ся Полтавською битвою. А такої, спеціально важної вже для даного питання розвідки, як д. С. Томашівського „Словацький висланник на Українї“ („Науковий Збірник“, присвячений проф. М. Грушевському, Львів, 1906), просто сором не знати. А ще більший скандал для автора, що береть ся написати нїби то всесторонню наукову працю про Полтавську битву, говорити, що вона (битва) „сдѣлалась сюжетомъ народной пѣсни“ (ст. 240) „сильно отразилась въ народной поезіи и въ художствѣ и литературныхъ произведеніяхъ“ (стр. 241), і не подати анї однї сїнької української пісні про Мазепу і взагалї про події початку XVIII ст., а обмежитись кількома, часом досить підозрілими „народными пѣснями“ з Романовича та Киреевскаго. Певно, що автор не чув про „Полїтичні пісні“ Драгоманова, а може й чув, так вони йому були не по дорозї.

Отак виглядає з наукового боку праця д. Павловського. Користь

з неї для науки не велика, і то хіба в тих додатках — матеріалах, що повитягав автор з Архивів Загран. Справ, Академії Наук та инші (кілька документів). Так у листї Брюса до Стрешнева читаємо: „сегодня стрѣляли здѣсь у насъ (під Полтавою) въ полкахъ, изъ пушекъ, изъ семидесяти, викторію о взятіи запорожской столицы, Сѣчи и даже взято что найглавнѣйшихъ бунтовщиковъ съ полтретя ста живьемъ, прочихъ многихъ посѣкли, а иныхъ въ лодкахъ и въ томъ Днѣпрѣ ушли. Съ нашей стороны убитъ одинъ подполковникъ, иноземецъ Ингерманландскихъ полковъ, Уренъ" (IX). Дещо є про переправу Карла і Мазепи через Дніпро. А найцїннїйший матеріал — з так званого Меньшиківського архива (в Імперат. Академії Наук в Петербурзї). Се копії з листів і реляцій до Меньшикова. Тут між иншим є й цікава промова Петра до полковників про Мазепу і Україну, витяг з якої ми подали вище.

Нарештї є ще два портрети: запорожця П. Руденка (ст. 191, роботи В. Л. Боровиковского — зараз він в музеї Поля в Катеринославі) і князя Н. Г. Репнина (ст. 227), приятеля Т. Шевченка. Звертаю ще увагу на вірші протопопа Івана Жученка р. 1780 під іконою в с. Жуках В віршах оповідаєть ся про те, що сей образ зневажив

„Недостоинъ имени добраго Мазепа
Ивашко, пришедъ отъ адскаго заклепа.
Той, оставивъ Господня Христа всероссійска
Петра великаго, той самъ короля свѣйска
Приведе съ оружіемъ въ Россію малую,
Имѣя въ серце своемъ коварный, мыссль злую..."

Ото й усе, що може нам придати ся. Але чи варто було ради таких дрібниць „огород городить"? А виданнє коштує не сотнї, а певно тисячі... Та праця д. Павловського знайде свого читача!...

В. Доманицький.

Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien i. J. 1719, im Originaltexte herausgegeben, übersetzt u. erläutert von Dr. Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos. hist. Klasse, 158 B., 3 Abh.), Відень, 1908, ст. 64.

Межи Австрією і Туреччиною був в XVII і XVIII вв. звичай, що по кождім мирі посилано собі з обох боків величаві посольства на знак згоди. Так само й по пожаровацькім мирі (1718) виправлено такі делеґації, з цїсарського боку під проводом ґр. Фірмонда, з турецького під Ібрагімом-Пашею. Опис сього турецького посольства, зладжений незвісним участником кілька лїт після події, знаходить ся у віденській двір-

ській бібліотеці. Видано його тепер мабуть не так з огляду на його зміст, як радше тому, що подібних описів доси не видано майже ніяких. Інтереспий в нім церемоніяльний бік посольства (а брало в нім участь 736 людей, 645 коней, 100 мулів, 180 верблюдів і 2 льви!) та топоґрафічні записки. В політичні і соціяльні відносини автор справоздання не запускаєть ся зовсім. Текст і переклад видано дуже старанно і пояснено докладними дописками. *С. Т.*

А. М. Лазаревскій — Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), историко-юридическій очеркъ, К., 1908, ст. XII+108.

Ся розвідка покійного історика вийшла в 1866 р. в I т. „Записок черниговскаго губернскаго статистическаго комитета", і в сім виданню давно стало бібліоґрафічною рідкістю. В р. 1902 виданий був український переклад в „Руській Історичній бібліотеці". Тепер вийшов передрук з першого видання, без усяких змін, окрім подання змісту і передмови, написаної прихильником і спільником інтересів покійного автора — Мик. Василенком.

В сій передмові автор доводить, що праця покійного історика і по нинішній день має важне наукове значіннє і не перестаріла ся анї трохи. Се розумієть ся правда, і на жаль за 40 літ які минули від першого видання сеї праці в українській історіоґрафії дуже не багато зроблено для освітлення тих процесів, яким присвячена праця пок. Лазаревського (до вичисленої д. Василенком літератури можна б дещо додати — хоч би статї д. Єфименкової, моноґрафію пок. Романовича-Славатинского по історії дворянства й т. ин.). Але д. Василенко непотрібно налягає і боронить ту сторону праці пок. історика, яку безсумніву треба вважати слабою стороною сеї праці — легковаженнє значіннє політики центрального правительства в соціальнім процесї Гетьманщини. Лазаревський всю вину складав на саме українське суспільство, на старшину; д. Василенко полємізує против погляду істориків, які підносили значіннє „воздѣйствія центральнога правительства на соціальные порядки Украины", покликуєть ся на пізнійші виводи Мякотіна й проголошує „точку зрѣнія А. М. Лазаревскаго на процесъ прикрѣпленія украинскаго крестьянства единственно правильной въ научномъ отношеніи и именно въ той формулировкѣ, которую впервые обосновалъ фактически А. М. Лазаревскій въ своей монографіи „Малороссійскіе посполитые крестьяне" (с. VIII). Але память пок. історика не потерпить від поправки його поглядів, і студіованнє історії Гетьманщини без сумніву вимагає від нас такої поправки. *М. Грушевський.*

В. Савва — Изъ слободско-украинской старины конца XVIII вѣка (Замѣтки и матеріалы). (Извѣстія историко-филологическаго института въ Нѣжинѣ, т. XXII).

Під сим титулом знаходимо дві замітки. Перша з них дотикаєть ся історії духоборів у Харківщині. Автор переповів без всяких своїх уваг та пояснень зміст кількох адміністративних справ про духоборців, „діла“ про котрих переховують ся зараз в архиві Харківського історично-фільольоґічного товариства і були передані туди з архива харківського губернського правлїння. В „Приложеніи“ до своїх заміток опублїкував автор два оріґінальні документи в справі духоборів — рапорт з р. 1797 харківського ґубернатора до ґенерал-прокурора кн. А. Б. Куракіна та „Опись хозяйственному состоянію-духоборцовъ, возвращенныхъ по Высочайшему повелѣніи во свояси въ 1801 году въ Слободскую Украинскую Губернію, въ уѣзды Харьковской, Изюмской и Зміевской“.

Друга замітка — „Къ исторіи Харьковских училищъ“ оповідає про харківську казенну школу та про харківські народні школи. Що до харківської казенної школи автор коротко переповідає зміст отсих документів, знайдених ним у томуж архиві харківського історично фільольоґічного товариства: „Етатъ Харьковскихъ Казенныхъ училищъ, сочиненный декабря 21 дня 1782 г.“, та „Вѣдомость 1790 г. о Харьковскомъ Казенномъ Училищѣ, какимъ языкамъ и наукамъ въ ономъ учениковъ обучаютъ, колико для каждой науки и языка учителей, ихъ имена съ означеніемъ, какимъ наукамъ каждой обучаетъ по сколько въ неделю часовъ, и сколько за все то получаетъ въ годъ жалованя“. Обидва вони в цїлости надруковані в „Приложеніи“. Зрештою можна сказати, що нічого особливо цікавого та нового замітки пр. Сави не дають і деяке значіннє мають хиба документи ним опублїковані.

М. З.

Біленькій — Старша руська письменность на Угорщинѣ. Унґвар, 1907, ст. 16.

Здавалось би, що сїй невеличкій брошурцї (передрук з „Науки“) не місце в науковій біблїоґрафії, та близший погляд переконує нас инакше, велить у нїй бачити важну появу в національно-культурнім житю Угорської Руси. Не сам зміст статї Біленького (псевдонїм) важний тут (хоч тут повно зібрані короткі відомости про письменську творчість перед 1830, навіть із знайдених самим автором рукописей); важна тут провідна гадка автора: на прикладах, зручно дібраних, показано, що стара угро-руська письменність живійша і близша народови ніж нова, мертва і схолястична духом і страшним „язичієм“. Виклад автора доходить до та-

кого висновку: „Кто хоче братися до просвѣщеня народа, тотъ повиненъ по руськи, нашимъ словомъ, руснацькимъ складомъ писати, а то такъ, якъ наші дѣды писали передъ 200 роками, однакожъ съ увагою на поступъ языкового розвою; то есть по народному“ (ст. 13). Дальше переходить автор до практичних граматичних і правописних вказівок при змаганю до відродженя літератури. З огляду на богацтво угроруських говорів радить задержати *о* без зміни у словах: конь, только, творовъ і т. ин. (на нашу думку далеко краще ввести доси незнане на Угорщині *ô*); писати *ы* побіч *и*; полишити (з опортунізму) ъ; вкінци задержати деякі загально розповсюджені на Угорській Руси діялектичні форми як: доброе, што, тот, пишеме і т. ин. Коли закарпатські Українці послухають сього розумного голосу (а він вже не остав без корисних наслідків), то матимемо нову епоху в історії Угорської Руси, зворот до її національно-культурного відродженя. А в його історії не можна буде мовчанкою збути брошурки Біленького. *С. Т.*

Письма Герцена къ Марко Вовчку (Былое, 1907, октябрь, с. 63—72).

В сій книзі „Былого“ уміщено 13 листів Герцена до Марка Вовчка з рр. 1859—1860. З Герценом Марія Марковичка (Марко Вовчок) познайомила ся вперше р. 1859, коли поїхала разом з чоловіком заграницю. Вона постачала для його „Колокола“ статї, подавала кореспонденції і фактичний матеріал з листів до неї з Росії. Ми знаємо, що Марко Вовчок взагалї не стояла осторонь від российських революціонерів, і навіть писала українські бунтарські проклямації для Бакуніна і Нечаєва (М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і инших, II, 121).

Про житє і діяльність Марка Вовчка, особливо за часів побуту її заграницею (рр. 1859—1867), досї нічого не відомо, і аж тепер незабаром зявить ся на світ її листуваннє з ріжними людьми, яке дасть чимало цікавого біоґрафічного матеріалу. Про відносини її до Тургенєва і Герцена мусить бути дещо в паперах М. Драгоманова (про се він згадує в листї до О. Кониського, 5/VII 1888 р. Листи до Ів. Франка, II, 130).

Отже й видруковані отсе листи Марка Вовчка до Герцена мають певний інтерес, хоч для нас спеціально дають небагато, Бачимо з них, що Герцен високо ставить письменницький хист її (як писательки російської: хвалить оповідання „Игрушечка“, „Червоный король“) і хоче її прочитати деякі роздїли з „Былого и Думъ“, яких нікому, окрім Огарева, він не читав: „Мнѣ хотѣлось бы совершенно искренняго отзыва — и отзыва немужескаго“, каже він (лист XII). В другому листї (I) згадує він про свою статю „писанную только, чтобъ воскурить вамъ

фиміамъ лести“. Се натяк на статю в „Колоколѣ“ (1860, № 71, И—ръ. Библіотека — дочь Сенковскаго), де Герцен вихвалює українські оповідання М. Вовчка (перекладені І. Тургенєвим) і боронить її від „критики“ „Библіотеки для чтенія“ (1859, кн. XI), що се „мерзостно-отвратительныя картинки“.

Далї, в листї датованому 1 октября 1860 Герцен пише: „Пожмите руку вашему супругу. Ему я страшно обязанъ за замѣчаніе о народномъ языкѣ. Я много думалъ объ этомъ“ (лист VII). З сього (та й з инших, недрукованих ще листів) знати, що Опанас Маркович був заграницею з жінкою цїлих $1^1/_2$ року (від мая 1889 і мало не до кінця 1860), і оповідання Огоновського („Истор. литературы, ч. III, 228—9), а за ним і инших, що „коли Марія виїхала заграницю з сином Богданком, то й Опанас рушив ся за ними, але либонь з Берлїна, чи що, вернув ся на Україну“, стільки ж подібні до правди, як і дальші його слова „аж ось повіз Іван Тургенєв Марковичку в Париж“, бо в Парижі Марковичка опинилась рівно через рік (в маю 1860 р.) по тому, як виїхала з Петербурга заграницю разом з Тургенєвим.

Того, хто поцїкавить ся видрукованими в „Былому“ листами, застерігаємо, що читати їх треба в такому порядку: спочатку VIII -XIII, а тодї вже I—VII, бо через те, що на листах не скрізь є дати, а подекуди хоч і є, то очевидно поставлені гіпотетично, листи видруковані в „Быломъ“ не хронолоґічно, а так що ті, що з р. 1860, попереджають листи з р. 1859. *В. Доманицький.*

А. А. Макаренко—Канунъ по сибирскимъ селеніямъ (Живая Старина, 1907, кн. 64, с. 181—199).

Земляк наш, на підставі особистих помічень, описує пережитки братчин у селян Єнисейської ґубернії. Вони звязані з храмовими святами; охочі люде — „желательны мужики“, „доброжелатели“, „трудники“ в громади займають ся збиранням добровільних датків на зварення храмового пива, т. зв. кануна, і варять його в спеціальній церковній посуді, частують всїх хто прибуває, а ті зате дають добровільні датки, які йдуть на церкву. Датки незначні, й канун кінець кінцем дає більше потїхи людям, як користи церкви, бо пива варять багато, й пють його в великій скількости (пильний випє й відро,ількома наворотами). До історії сих звичаїв автор наводить указ воєводської канцелярії 1771 р., що потверджує заборону „каноновъ и братчинъ“, з нагоди „смертного убивства“, що стало ся на братчинї, під грозою „жесточайшаго наказанія“. В історію сього явища автор зрештою не входить і здаєть ся не підозріває його звязки з староруськими братчинами. Звичай сей очевидно занесений був на Сибір кольонистами з північного

поясу Росії; тепер він уже вимирає, але місцями задержав ся ще доситъ живо й жизненно, судячи з інтересних оповідань автора.

М. Грушевський.

А. К. Сержпутовскiй — Очерки Бѣлоруссiи, I—IV (Живая Старина, 1907, кн. 63—64, с. 149—152 і 207—214).

Під сим титулом автор як знавець житя білоруського Полїся (з полудневої частини Слуцького повіту) подає ріжні помічення з білоруського житя. Деякі з них мають значіннє з історично-культурного й історично-правного значіння, як цікаві пережитки термінів і явищ, хоч автор сам і не оцінює їх з сього боку. Перша замітка присвячена „сябринї"; автор вказує, що вона має тепер характер певного ідеального союзу, певного рода побратимства, хоч основою його зістаєть ся співволодіннє, хоч би вже символічне — напр. коли молодим дарять худобу, або „половну пчіл". Друга замітка поясняє значіннє слова бонда, звісного в старім праві в. кн. Литовського в значінню приватного майна невільників; так називаєть ся подачки, якими наділяють сусїдів або перехожих з господарського добутку (заріваної худоби, зловленої риби, вирізаних стільників); автор бачить в нїм пережиток давньої спільности громади або роду. Четверта замітка присвячена „толоцї"; автор вказує, що елємент частовання не має в нїй значіння основного: се сусїдська поміч в роботах, які вимагають участи більшого числа людей, і вони помагають за просту словесну подяку, вважаючи неморальним відмовити ся. З подробиць принотуємо опис будови „єза" й інтересне прислівє: „пана на шыбеницу ведуць, а мужыкъ шапку здымай, бо як атарветца, та й атрыгнетца".

М. Грушевський.

Talko-Hryncewicz — Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy. Zarys antropologo-etnologiczny (Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, т. IX, 11—86).

Автор присвятив сю розвідку Муслїмам, або як їх невластиво звуть „литовськими Татарами". Сї Муслїми — зовсїм осібна татарська ґрупа, поруч з Сибірською, Кавказькою і Европейською (Казанські, Астраханські і Кримські). Перші слїди сих Татар на Литві автор датує 1397 р., коли Вітолд узяв їх в полон і оселив у Литві; то мали бути не кримські Татари (кавказької раси), а Ногаї, що оселили ся на берегах Дона і Азовського моря; багато більш Татар, на сей раз вже кримських, оселило ся на Литві р. 1410 після того, як під Ґрунвальдом помагало Вітолдови величезне (40.000) військо Тохтеміша; ще пізнїйше, за Свидригайла, зявляють ся Татари заволжанські (р. 1432 Свидригайло з їх помочию осів ся на князївському столї). Всїх Муслїмів поділяє автор на

3 кляси: висшу, потомків давніх начальників, князїв, бегів та емірів, потім — племена заволжанські (були вільні від податків, як і литовська шляхта) і потомків Ногайців, що відріжняли ся від решти і типом і язиком і убраннєм. Зараз усї Муслїми на Литві — рівноправна шляхта; ріжниця між ними теж лишень антропольоґічна. На Українї Муслїми живуть: в ґуб. Волинській в Юківцях і в Подільській, в Білому Рукаві. Тепер усїх Муслїмів не багато: 6—8 тисяч, і все меншає, бо вони розходять ся скрізь, і найбільше їх на адмінїстративних посадах, промисловцїв та торговцїв.

Антропольоґічні дослїди (їм присвячена переважна частина сеї розвідки) над 90 особами (25 заволжанського племени і 66 задонського) показують, що Муслїми належать до мішаної раси (росту такого як тубильцї-Білоруси, чоло вузке як у Білорусів, Литвино-Латишів та Подолян і т. и.). Ще до приходу свого на Литву вони були злїпком усяких рас, а тут на місцї ще більше помішали ся то з тубильцями, то ріжні ґрупи Муслїмів між собою.

Принагідно зазначу теорію автора, що людність Бесарабії утворила ся з метізації Поляків та Українцїв (Русинів) з Черемисами і Ногаями, які пізнїйше склали осібне князївство Буджацьке (стр. 14).

В. Д.

H. Ploss — Das Weib in der Natur- und Völkerkunde. Anthropologische Studien. Achte umgearbeitete und vermehrte Auflage. Nach dem Tode des Verfassers bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Bartels, mit 11 lith. Tafeln, dem Porträt des Herausgebers und 696 Abbildungen im Text. Липськ, Th. Grieben, 1905, 2 томи, ст. 939+880.

Книжка Пльоса про жінку належить нинї таки до найлїпших і найширших: з усїх сторін сьвіта, з книжок соток учених зібрано і уґруповано тут велику силу матеріялу, що обіймає цїлий ряд появ і питань звязаних не лише з жінкою і її житєм, але взагалї з людством. Одначе коли порівнаємо нове видане з першим, видимо, кілько нового змісту вніс новий редактор, небіщик Бартельс, як значно розширив і поглубив все таки у першім виданю досить ще скромну книжку; не переборщимо, коли скажемо, що аж Бартельс зробив книжку Пльоса конечним підручником, якого не в силї заступити инші подібні працї, що зачинають ся множити остатнїми часами і ставати популярними. Противно в порівнаню з ними праця Пльоса-Бартельса набирає ще більшої вартости, бо видно в нїй не витвір, обчислений на заробок, а продукт духа двох спецїялїстів, що уміли так гарно лучити критичність думки

з невсипущою працею. Доказом сього врештою найновійше, девяте виданє, з яким я одначе ще не стрічав ся. Осьме виданє було зроблено дуже гарно і розширено о 45 ілюстраций і о звиж 100 сторін тексту. Син покійного Бартельса, Павло, додав до того ще біоґрафію свого батька і спис його творів. *З. Кузеля.*

Микола Стасюк — Автономія і розвиток продукцийних сил на Вкраїні. Видавництво „Рух". № 1. Спб., 1907, ст. 31.

В нашій науково-публїцистичній лїтературі, присвяченій національній справі, була і досї ще істнує одна, безперечно дуже серіозна прогалина. Наша національна справа ще досї майже не трактовала ся з боку економічного, а постулят автономії України ще досї не обґрунтовано на розвитку і потребах нашого народнього хазяйства.

Опріч величезного практичного значіння для нашої національної полїтики і для розвитку нашого національного руху, таке трактованнє справи мало б і певну наукову вартість, коли б воно спирало ся на совісну наукову систематизацію і оброблення сирого статистично-економічного матеріялу що до економіки України.

Д. М. Стасюк рішив заповнити сю прогалину і длятого випустив свою брошуру під вище наведеним титулом. Ся невеличка брошура має на оці показати з одного боку, що сучасне становище і тенденції розвитку народнього хазяйства України виявляють руїну її продукцийних сил, з другого ж боку, що тільки автономія України покладе кінець лихому становищу нашого хазяйства.

На жаль, сю першу пробу економічного обґрунтування української національної проблєми ми повинні визнати дуже і дуже невдалою.

Перш за все брошура д. Стасюка обіцює далеко більше, ніж в дійсности дає. Коли перше завданнє — довести руїну продукцийних сил на Україні — автор пробує доводити ріжними статистико-економічними таблицями мало не на протязї всеї книжки, то друге завданнє вістаеть ся зовсїм невиконаним: анї трохи не вияснено, як саме має автономія порятувати Україну від руїни.

Тому і нам доведеть ся говорити майже тільки про те, чи повело ся д. Стасюкови виконати своє перше завданнє.

На думку автора руїна продукцийних сил на Україні відбуваєть ся під впливом абсентеїзма дїдичів, централїзації державних трат та більшого, ніж по решті держави, відсотка непродуктивних трат і, на сам кінець, під впливом присутности закордонних і взагалї не українських капіталів нашій промисловости.

Отже, так можна думати, перед нами причини, властиві лиш Україні, наслідки націоналїстичної полїтики росийського уряду.

Не можемо не висловити свого здивовання тому, яким чином абсентеїзм дідичів став властивим тільки Україні. Адже ж явище се ми спостерігаємо по всїх капіталїстичних країнах і випливає воно не з того чи иньшого напрямку державної чи краєвої політики, а з того, що взагалї земельний власник що далї то більше стає зайвим в процесї продукції. А далї абсентеїзм дідичів, се — лихо села, а не цілої теріторії, бо як відомо дїдичі проживають свою ренту взагалї по великих містах, які є й на Україні, як от Одеса, Київ, Харків.

Переходячи до державної централїзації трат, ми тут стріваємо ся з характерними ознаками наукового багажа автора. Перш за все д. Стасюк одного разу під Україною розуміє 8 ґуб. з українською більшістю плюс Бесарабія, другого разу вже у нього Україна, то тіж 8 ґуб. плюс Таврія і т. д. Ясно, що нї в якім разї не можна порівнювати статистичних відомостей про одну „Україну“ з відомостями про другу, особливо, коли ще додати, що відомости про одну подано за один рік, а про другу вже за инший.

Опріч сього, його буджетні таблиці показують, що складаючи їх, автор не знайомий був, хоч би з „Кассовым Отчетом Министерства Финансов“ і через се брав готові таблиці, складені ріжними авторами по ріжному пляну на підставі неоднакових матеріялів, і тільки трохи модіфікував їх.

Ще більше помилок робить автор, говорячи про вплив не національного капіталу на розвиток нашого хазяйства. Як відомо, мало не вся гірнича й металюрґічна промисловість на Україні оперта на чужоземному, бельґійському, француэькому і анґлїйському капіталї, а цукроварня, здебільшого, на польському. І от автор висловлює ту думку, що панування ненаціонального капіталу приносить лише економічну руїну нашому краю. Замісць всяких доказів, д. Стасюк приводить таку саму поверхову думку Кавцкого з передмови до російського перекладу його праці „Торговая политика и рабочій классъ“. Знаючи, що ся думка перечить історії промислового розвитку Польщі, де чужоземний, головно німецький капітал відограв велику ролю в її буйному економічному розцвіті, автор пробує по свойому пояснити промислову історію Польщі і разом показати, що може зробити в сїй справі розумна економічна полїтика автономного сойму. Тут автор показує вже своє незнайомство з елементарними історичними фактами. Не автономний польський сойм, якого вже й на сьвіті не було, причинив ся, як думає д. Стасюк, до того, що в Польщу еміґрували закордонні капітали. Причинив ся до до сього російський уряд, перше знищивши цловий кордон між Польщею і Росією в 1851 р. і друге, встановивши в 1877 р. мито золотом. І от після 1877 року ми бачимо, як цїлий ряд німецьких фабрик Сак-

сонії і Шлезку переходить в західну Польщу. Але навіть ся еміґрація цілих підприємств не привела поки що до значної натуралізації чужоземних капіталістів в Польщі, бо, як відомо, і досї правлїння богатьох німецьких акціонерних підприємств Польщі перебувають за кордоном, а значить і тепер „надвартість" мусить відпливати з Польщі, а се — економічно руйнувати її. А тим часом, одначе, перед очима всїх величезний економічний поступ Польщі під впливом закордонних капіталів. Розуміється, ще більш безпідставним являєть ся прирівнюваннє д. Стасюком закордонним капіталам капіталів Поляків-сахароварів Правобережної України.

Виясневши оттак причини неминучої руїни продукцийних сил на Україні, д. Стасюк доводить істнуваннє сеї руїни і в статиці і в динаміці нашого хазяйства. Для сього він розглядає окремі галузи промисловости, число робітників і степень їх концентрації по підприємствах на Україні. Ся частина, можна сказати, в щерть переповнена статистичними таблицями.

Але на жаль і тут автор виявляє майже повне незнайомство з перво-джерелами фабрично-заводської статистики, як от „Матеріалы для торговопромышленной статистики". „Сводъ данныхъ о фабрично-заводской промышленности въ Россіи" за відповідні роки. Без сього видання, в якому по ґуберніях подано відомости про число підприємств, робітників і вартість виробів кождої галузи промисловости, не може обійти ся ніхто, хто хотів би серіозно студіювати економіку того чи иншого района Росії.

Через се всї таблиці автора випадкові, безсистемні і не характерні, а до того ще й не вірні.

Автор доводить, перш за все, що бавовняна промисловість на Україні руйнуєть ся. З чого се видно? З того, що в 1897 р. робітників було в сїй промисловости на Україні 456 душ, а в 1902 р. по Погожеву, стало їх вже тільки 150. Опріч того, що у Погожева (Учетъ численности и состава рабочих в Россіи) ми не знайдемо відповідної цифри для 1902 (там — 170 душ для 9 ґуб.), треба зазначити, що в 1902 р. поза дослїдом опинили ся дрібні підприємства, а з 1897 р. в перепись увійшли робітники всїх підприємств. Коли б д. Стасюк уважно читав ті джерела, на які він так часто покликуєть ся, тодї не було у нього таких необґрунтованих висновків, як от про руїну бавовняної промисловости.

Та всеж таки що до бавовняної і вовняної промисловости д. Стасюк, роблячи висновок про напрям в їх розвитку, порівнює їх становище в ріжні роки. Тут хоч метод вірний. А от, доводячи руїну продукцийних сил в винокурнїй, цукроварнїй, тютюнній та металюр-

ґічній промисловости, автор просто обмежуєть ся невеличкими відомостями за якийсь один рік (для кождої промисловости инший) і робить великий висновок про напрям їх розвитку.

Ми умисне не торкали ся тут ще одної важної хиби всїх розмов автора про розвиток нашого народнього хазяйства, якої ми докладнійше торкнемо ся трохи низше.

Длятого щоб робити ті чи инші висновки про руїну чи зріст певної галузи промисловости, треба подавати відомости не тільки про число робітників в ній, а і про розміри її продукції, а ще краще про грошеву вартість її виробів. Перш за все, се — найбільш певні відомости російської фабрично-завідської статистики, по друге, тільки такі відомости малюють нам стан і розвиток промисловости. Д. Стасюк — певне, через незнайомство з матеріялами — раз подає відомости тільки про робітників, в друге вже тільки про розміри продукції і ні разу про грошеву вартість виробів.

Особливо помилково, з боку методольоґічного, робити висновки про фабрично-завідську промисловість на підставі відомостей тільки про число робітників в ній. Правда, в певній історичній перспективі і сї відомости можуть почасти характеризувати еволюцію промислову того або иншого краю, але тільки в тому разї, коли при висновках зважено і всї инші фактори і роблено висновки з великою обережністю.

Д. Стасюк, не подаючи ніяких відомостей про розміри продукції всеї нашої індустрії, пробує довести руїну її на підставі статистичних даних про число робітників, працюючих в ній в 60 – 70 рр. і в 1900 р. минулого століття. Але ся проба (Табл. № 10) має в собі величезне число найгрубших помилок, що всї разом мають своїм джерелом незнайомство, а може поверхове знайомство з сирими матеріалами. Перш за все статистика робітників за 60—70 рр. взята д. Стасюком з „Матеріаловъ комиссіи 13 Ноября 1901 г. Высочайше учрежденной для изслѣдованія вопроса о движеніи съ 1861—1900 г. благосостоянія сельскаго населенія центрально-земледѣльческихъ губ.“, являєть ся найбільше непевною, як се зауважили саме редактори „Матеріалів“, а ще ранїйш довели се російські марксісти Ілїн та инші. Щож до 1900 р. то тут з д. Стасюком трапив ся цїлий ряд прикрих пригод. Вираховуючи, скільки робітників припадало на тисячу людности в 1900 р., автор замісць всеї людности взяв тільки сільську, а потім подаючи, скілько її було в 1900 р., він додав до сїльської людности по перепису 1897 р. чомусь тільки 4% приросту за 4 роки, так наче період подвоєння людности в Росії не 50, а на Україні не 49, а 100 років. Трапило ся се через дуже поверхове знайомство автора з „Матеріалами“, особливо в ч. III їх, де містять ся коментарі до таблиць.

Отже, як бачимо, руїна продукцийних сил на Україні абсолютно не доведена л. Стасюком.

Та авторови здало ся за мало так блискучо довести руїну народнього хазяйства на Україні, і він рішив ще й між иншим показати, що ніякої децентралізації промисловости на Україні ми не бачимо, як се говорять українські маркеїсти. Показав се він просто, дуже просто. Взяв із Погожева відомости про поділ робітників в 1902 р. по підприємствах з числом робітників до 10 душ, в 10—49, 50—99, 100—499, 500—999, 1000 і більше та й годі. З них видко, що на Україні далеко менша концентрація робочої сили, ніж в решті Росії. Супроти такого метода досить би було тільки порівняти Урал з його великою концентрацією робочої сили і малою продукцийністю підприємств металюрґічних, і Україну з меньшою концентрацією робітників і більшою продукцийністю заводів, ніж на Уралї. Просто д. Стасюк забув, що велику ролю в продукцийности підприємства грає ще й його технїчна орґанїзація. На сам кінець, відомости за один рік знову таки нїчого не говорять про динаміку в поділї робітників по розмірах підприємств.

З того всього, що ми сказали про характер брошури д. Стасюка, кождому стане ясно, що вона не тільки не має ніякої наукової вартости, не тільки не корисна, а ще й дуже шкодлива своєю quasi-науковою статистикою[1]). *М. Порш.*

Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи. — Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими горной и горнозаводской промышленности южной Россіи за 1906, 1905 и 1904 гг. Составлено подъ редакціей Предсѣдателя Совѣта Съѣзда Н. Ф. фонъ Дитмара, Харьків, 1908, ст. XXX+59.

Інтересна сама по собі, як одна з перших проб внести промінь світла в темне царство робітничого питання на Вкраїні, ся праця набирає особливого інтересу власне тепер, після страшної катастрофи на Риковських рудниках[2]). Та катастрофа розкрила перед громадянством таку ганебну для лицарів початкового надбання картину, що само собою мусить повстати питаннє: невжеж ціла гірнича промисловість

[1]) Российська цензура запобігла сим разом ширенню помилок, сконфіскувавши брошюру. Через се рецензія не могла війти в Л.-Н. Вістнику, для котрого була призначена. *Ред.*

[2]) Катастрофа, як відомо, стала ся 19 червня (ст. ст.) сего 1908 р. біля Юзівки (на Катеринославщині), в копальні № 4 катеринииської акціонерної гірничої спілки. Наслїдком катастрофи було коло 300 убитих і тяжко покалїчених.

України являє собою таку саму „мерзость запустѣнія“? Названа праця Статистичного Бюра українських гірничих промисловців як раз і дає досить богато даних для відповіди на се питане.

На жаль, в основу „Статистики“ (так ми далї називати-мемо рецензоване виданнє) лягли дані не про цїлу гірничу промисловість т. з. Донецького басейну, а тільки про частину її, що правда — досить значну. Стало ся так через те, що не всї підприємства відповіли на анкетні картки, розіслані Статистичним Бюром. В результатї, дані „Статистики“ за 1904 р. укладено на підставі відповідий 68,49%, за 1905 р. — 69,52%, а за 1906 р. — 78,97% усіх гірничих підприємств району. Що до суми продукції тих підприємств, що відповіли на запитання Бюра, то р. 1904 вона становила 82,28%, р. 1905 — 72,29%, а р. 1906 — 81,93% продукції всїх підприємств цїлого району. Нарештї, число робітників у підприємствах, що взяли участь в анкетї Бюра, виносило р. 1904 — 87,51%, р. 1905 — 76,45%, а р. 1906 — 95,49% робітників відповідних підприємств цїлого району. Таким чином, пересїчно за три роки відомости укладено на підставі відповідей 72,33% фірм, в яких 83,15% робітників випродуковувало 78,83% продукції цїлого району. На справедливу гадку авторів „Статистики“, се дає право вважати висновки, виведені на підставі даних про підприємства, що відповіли на анкету, типовими для цїлої гірничої промисловости України.

Докладнїйша знайомість з цифровим матеріялом „Статистики“ приводить до переконання, що всї обвинувачення, висунуті житєм проти гірничих промисловців півдня Росії, цїлком справедливі, чим саме собою розвязує ть ся й поставлене нами трохи вище питаннє.

Виявляєть ся насамперед, що в сїмї европейських країн з розвиненою гірничою промисловістю Україна що до числа нещасливих випадків з робітниками заступає перше місце. Низше подана таблиця, укладена на підставі даних „Статистики“ й доповнена даними з иньших джерел, показує се наглядно.

На 1000 робітників, занятих у камяновугільній та антрацитній промисловости було вбито:

Роки	Україна	Прусія	Анґлія	Бельґія	Франція	Австрія
1893	2,63	2,63	1,44	1,12	0,89	—
1894	2,67	2,22		1,62	0,86	—
1895	1,91	2,54		1,33	1,19	—
1896	2,50	2,58	1,48	1,14	1,31	1,20
1897	1,93	2,26	1,32	1,03	1,07	0,95
1898	3,73	2,88	1,28	1,40	1,08	0,92
1899	2,18	2,32	1,36	0,97	1,38	0,08

Роки	Україна	Прусія	Анґлія	Бельґія	Франція	Австрія
1900	2,55	2,25	1,30	1,05	1,41	0,90
1901	2,62	2,34	1,36	1,17	1,21	1,19
1902	2,61	1,99	1,23	1,07	1,09	1,08
1903	1,82	1,92	1,26	1,14	1,02	—
1904	1,93	1,80	1,31	0,93	1,07	0,92
1905	2,23	1,85	1,42	0,91	1,04	1,45
1906	2,34	1,98	1,35	1,35	—	—

Та давно відомо, що „Европа — нам не указ“. Звертаємо ся отже до порівнання числа нещасливих випадків з робітниками в гірничій промисловости ріжних районів Росії й знову знаходимо таку саму картину: Україна й тут заступає перше місце. Пересічно за 14 років (1893—1906) на кождих 1000 робітників, занятих у гірничій промисловости Росії, було вбито: на Вкраїні — 2,38, у Польщі — 2,14, по дрібнійших районах Росиї — 0,72, на Уралї — 0,41 та в центральній Росії — 0,32 робітників.

Але й взяті самі по собі, без порівнання з иньшими, дані „Статистики“ оповідають нам страшенно сумну повість про систематичне виродженнє гірничого робітника на Вкраїні. На 100 міл. пуд. мінерального палива і желїзної руди, видобутих на Вкраїні, припадало вбитих і померших від ран:

1) по мінеральному паливу: р. 1904 — 20,35, р. 1905 — 23,35 та р. 1906 — 24,71 робітників;

2) по желїзній руді: р. 1904 — 11,13, р. 1905 — 12,74 та р. 1906 — 7,86 робітників.

Ґрупуючи нещасливі випадки по катеґоріях підприємств, в яких вони трапили ся, ми переконуємо ся, що взагалї нещасливі випадки трапляють ся на доменних заводах; смертю нещ. випадки найчастійше кінчають ся при добуванню желїзної руди; калїцтвом — на перерібних заводах (сталеплавних, чавуноплавних, рельсопрокатних та иньш.). Се видно з слїдуючої таблиці.

На 1000 робітників пересічно за три роки (1904—6) припадало:

	Усього нещ. вип.	Смерть	Калїцтво
Доменні заводи	**482,47**	1,[illegible]8	21,41
Камяний вугіль	369,27	2,25	26,64
Перерібні заводи	317,99	0,48	**29,12**
Антрацит	183,46	1,47	15,20
Марґанцева руда	177,25	0,52	2,95
Желїзна руда	143,98	**2,85**	10,73
Камяна сіль	18,12	—	—

З ґазетних звісток про Риковську катастрофу зазначало ся, між иншим, що пересічний вік убитих робітників був 18—30 років. Дані „Статистики“ потверджують, що сей вік взагалї являєть ся типовим для нещасливих випадків з робітниками української гірничої промисловости. Так пересічний за 1904—1906 рр. вік убитих і померших від ран був 28,10 років, для повних калїк — 30,52 роки, а для неповних інвалїдів — 27,23 років. Коментарі тут непотрібні.

На одного вбитого або помершого від ран на гірничих підприємствах України пересічно припадало:

	1904	1905	1906
Жінок	0,50	0,61	0.58
Дітей	0,67	1,09	1,28
Батьків	0,89	0,81	0,74
Братів та сестер	0,05	0,02	0,02
Усього	2,42	2,53	2,52

Треба зауважити, що в сей обрахунок увійшли не всї брати й сестри, а тільки ті, що мають право на пенсію по закону 2 червня 1903 р. Таким чином, число членів семей убитих та померших від ран робітників в дїйсности мусить бути значно висшим.

Усї досї наведені відомости викликають одні тільки сумні думки. Але в „Статистицї“ наведено також один такий факт, якого по справедливости можна назвати відрадним. Се — факт зросту зарібної платнї. Пересїчний заробіток робітника в гірничій промисловости Донецького басейну виносив: р. 1904 — 266,95 карб., р. 1905 — вже 272,19 карб., а р. 1906 — вже 328,90 карб. Таким чином, р. 1906 зарібна платня зросла на 20,8% проти р. 1905 і на 25,2% проти р. 1904. Одначе дуже радїти з сього приводу нїчого, бо ще й тепер між зарібною платнею українського та закордонного гірничого робітника лежить цїла прирва. Досить сказати, що в Анґлїї річний заробіток копача вугля виносить 725 карб., в Злучених Штатах Північної Америки — 800 карб., у Франції — 524 карб. та в Ґерманїї — 516 карб.

Дуже богато місця (55 сторінок з 89) автори „Статистики“ присьвятили питанню про видатки підприємців на результати нещасливих випадків — гоїнне покалїчених, пенсії сиротам, то-що. Треба признати, що якість питання далеко не відповідає кількости затраченого на нього місця. А в тім, як на кого. Може дд. гірничі промисловцї присьвятили сьому питанню стільки місця, щоб показати, як їх „розоряє“ закон 2 червня 1903 року. Та даремна вся їхня праця, бо житє не раз уже показало, а остання катастрофа ще раз потвердила той факт, що закону 2 червня не за богато, а з а м а л о для стримання ненажерливости підприємцїв.

М. Гехтер.

Руско-латиньский словарець для руских ґімназий, зладив проф. Юліян Кобиляньский. Чернівцї, 1907 (книжка вийшла сього року), ст. 408, 8⁰, цїна 4·50 кор.

Хоч сього року минуло вже 30 літ від часу, як т. зв. академічна львівська ґімназія випустила з себе першу серію матуристів, які складали сей іспит в українській мові, хоч від того часу число ґімназій з українською викладовою мовою зросло до 5, зглядно 6 — коли вчисляти сюди філїю академічної львівської ґімназії, а надто засновано в двох ґімназіях у Галичинї утраквістичні відділи, а на Буковинї дві (а від сеї осени три) утраквістичні ґімназії, хоч число учеників Українцїв зросло значно, то доси не постарали ся ще шкільні власти, до яких се належить, щоби для тих шкіл уложено всї підручники шкільні і видано їх на кошт шкільного фонду. А навіть між виданими підручниками являють ся такі дивогляди, які неможливі в жадній иншій австрійській ґімназії, крім української. Не диво, що й приватні накладцї беруть ся за видаванє шкільних підручників і коли б вони мали певність, що всї книжки видані ними будуть допущені до научуваня по школах, певно, що нинї мали би ми всї шкільні підручники і то знамениті, бо оперті на конкурсах і вільній конкуренції.

Таким приватним накладом (Ромуальда Шаллього) вийшов і отсей словарець, якого назва подана в горі. Приглянько ся йому трошки близше.

Словарець містить — як заявляє автор — коло 15.000 українських слів і відповідне, очевидно далеко висше число латинських. Характер має підручника, а не наукового словаря, через те не подані в нїм нї твори, нї автори при поодиноких словах, із яких їх черпано. Правда, що се збільшило би значно обем книжки, але й збільшила би ся дуже значно її вартість. При імениках не подано, як се звичайно водить ся, другого відмінка та роду (хиба виїмково декуди), а при дієсловах не означено головних форм (perf., supin.) та неправильних, а надто википено зовсім знаки довготи і короткости самозвуків, що утруднює правильне акцентованє. Наслїдком того початкуючі ученики не зможуть самостійно користувати ся словарцем і будуть примушені звертати ся за помочею до старших. Правопись словарця шкільна, отже пишеть ся в нїй: виречи, бічи, змочи, вздовж, встид, вскід і т. д. Дуже впадає в очи неправильність у писаню приіменників, злучених із імениками, заіменниками, прислівниками. Пишеть ся отже раз: наосліп, напоперек, напривід, наприклад, направо, навдогін, надвір (foras), небути (abesse), притім і т. д. і побіч того: на потому, на по переміну, на ліво, на лад чого, на зорях, на сам, на спів (ex dimidia parte). Доволї багато також, як на шкільний підручник, похибок; крім виказаних автором при кінци книжки,

завважали ми лише при недокладнім перегляді ще ось які: po(n)tifex i pon(t)ifex (265) [подані в скобках букви пропущені], innoce(n)s, eo magnis (тим більше), in publicnm (16), cum iam advisperasceret (31), ex hocapparet (31), виноси сяараде (39), ворогуввти (62), in insid(i)as (62), moveri possumt (81), дебелей, завзя(ту)щий (тут автор дав непотрібно скобки), завіщаие (107), правельний (112), u(n)guis (144), пуикривка (154), многобар(в)ниий (167), нагнлос (176), иаклнкуване (180), при вичіслюваню, нодолюдок, недоречний, неправесиий, Румуле (207), оперізвувати, пересхресте, предбесідник, прибільшати, pingnis (365), пілувати (зам. цілувати). При підручниках належало б переводити стараннійше коректу так, щоби похибок по можности не було ніяких. Деякі слова на наш погляд не зовсім удатно перекладені, як: бандура — lyra; баришувати — liceri alqd (хоч се значить: посередничити за гроші); при безженний наведено також: vidua (хоч удовець (удова) не те, що безженний; время — occasio, а се слово в формі веремя уживаєть ся тілько на означене погоди, в иншій формі і значіню не уживане; живот — vita (!), а далї ще: жолудок гл. живіт; згага гл. спрага, хоч се два зовсїм відмінні понятя; лїнь — homo sedes, хоч під сим словом розуміємо все: лїнивство; плита — lapis quadratus, хоч плита може бути й не квадратова; посїпака — emissarius (властиво: поштуркач, раб); рило — os, rostrum; турбан — tiara; чари — venenum, хоч чари можуть бути симпатичні, отже без отруї, прим. дївчина чарує очима і т. д. Деякі вирази можна би заступити красшими і лїпшими, прим. бистрень — torreus (бистрець); бите — verbera (батоги); висиновляти — exheredare (видїдичити); відстань — spatium (віддаль); ворона чорна — corvus (крук); втеклий — fugitivus (втїкач, збіглець); вуздела — frenum (узда, уздечка, вудила, поводи); головиця (?) — fons; квиль (?) — vagitus; межимір — mensor (землемір, міряльник); містюк — oppidanus (міщанин, міщух); непіт — nepos (внук); трови — venatio (лови). Попадають ся в книжцї також польонїзми, які при найблизшій нагодї повинен автор повикидати: барки в значіню плечі, коли в нас барки якраз на передї; битний — pugnax; бодливий — petulcus; верховода, монарха; вимя (зам. віня); вирочня (зам. пророчня); вікопомний (зам. безсмертний, вічний); віщба (зам. ворожба, пророцтво); вспирати (зам. підпирати); дієпись, дієписець (зам. лїтопись, лїтописець); допясти чого (діпнути); кнувати — meditari; мисливий — venator (зам. ловець); подвої — valvae; предприймати, предприємство (зам. під-); предчувати (зам. прочувати); прецїнь, принаймнї (зам. адже, бодай). — А вже зовсїм треба повикидати, а навіть тепер позамазувати у книжцї отсї вирази: абим так був (аби я); але — на 2-ім місци; бігати на поприщи (!); богословіє, богочестіє; вдохновеніє, вдохновений; видище (зам. привид); вин-

ний (зам. винен); витолковане; відзначаючий ся; водоприск; водотік; вожд, воїн; во виду чого (зам. супроти чого); волость — fines; вопреки (!); средства — opes (засоби); гамбар; гласувати (зам. голосувати); здавна єствуючий, довго треваючий; движеніє — motus (рух); дерзість; дїствоване, дїйствувати; довільний (зам. вадоволений); доперва (аж); допрік; чувство; не маю нїчого з тим до дїла (зам. не маю з тим нїякого дїла); жичити — optare (зам. бажати); затїви — machinationes; захват (зам. захоплене); злок — haustus (зам. лик); знаючий ся на — peritus (зам. досвідний); казенний, казна; кожа (зам. шкіра; криша — tectum; личить (зам. лицює); личний, личність (зам. особистий); лякучий — terribilis; марнословіє; нагальний; но (зам. але); обавляти ся (зам. побоювати ся); обиняки — ambages; одличати ся, одчай; омпно — taedet; опукий — convexus; опровергати; ошибка, ошибати ся; пахнїти, пахтити — olere; посидячий (зам. посидющий); понимати — capere; почва; предстояти; прислівіє. Всї отсї слова попсовані, або варваризми для нашої мови, тому ученики не повинні уживати їх, а тим більше вивчувати.

Прочитавши хтось отсю лїтанїю слів та закиди, пороблені словарцеви, подумає, що він не має вартости. Отже нї. Хоч він має уємні сторони, які тут і піднесено (і то лише в тім намірі, щоби автор при нагодї усунув їх), то вони або дрібні, або процентово так незначні, що додатні сторони загладжують їх зовсїм. А додатні сторони словарця — се чиста народня мова (крім вичислених слів) і дуже богата фразеольоґія, що надає всякому словареви найбільшу вагу і вартість. І певно не одна національна школа, що розвиває ся серед далеко прихильнїйших обставин, не зможе похвалити ся таким гарним словарцем із огляду на фразеольоґію, як словарець д. Кобилянського. Тому належить бажати також як найшвидшого виходу його латинсько-українського словаря, який певно так само богатий на фрази і для учеників може й потрібнїйший від сього, а який власне друкуєть ся, як згадує автор. *В. Гнатюк.*

Книжная Лѣтопись Главнаго Управленія по дѣламъ печати. 1907 г. Іюль-Декабрь. Годъ I. № 1—24. С.-Петерб. 1908, 1 л. + 618 + 66 ст.

Потребу такого видавництва відчували давно всї, що займають ся книжним дїлом. Катальоґи книжних складів і антикварів подавали більше принагідні вістки про новости книжного російського ринку, а бібліоґрафічні відділи спеціяльних журналів знайомили спеціялїстів таки не дуже вчасно з новостями даної дісціплїни. Нинї науковий світ, та всї що цікавлять ся книжною новиною мають дуже добрий підручник в тижневих зошитах „Книжнои Лѣтописи“, що подає в азбучнім порядку назви

всїх книжок, які виходять в Росії, з докладним описом їх, — перечисляє важнїйші статї журналів і ґазет, та одмічає критики на поодинокі працї. Нові книжки розділені по мовам, на яких вложені; руські мови не розділені, що утруднює значно можність прослїдити книжний рух серед Українцїв і Білорусів. Не всюди таки подано накладця, що знов недогідно для книжних складів, особливо заграничних. Зрештою „Книжной Лѣтописи“ не мож чинити нїяких замітів, бо редакція (головний редактор п. А. Д. Торопов) поставила дїло видавництва дуже уміло і веде його совістно. Кождий зошит має показчики авторів і річевий. Крім того що чверть року осібні показчики, а на кінцї року за весь рік по авторам і матеріям. Нумерів за пів року 1907 було 9607; при тім остались незазначеними т. н. нелеґальні видавництва, яких видавцї не посилають в „Главное Управленіе по дѣламъ печати“, та видавництва поза границями Росії. Коли б все те зчислити, то можна би одержати поважну цифру яких 12.000 н-рів, отже на рік 24.000 нових публїкацний. Треба надїятись, що редакция увзглядни ть з часом і нелеґальні та заграничні видавництва, скілько вони будуть їй доступні, та постарається давати повний образ видавничого росийського руху, на зразок катальоґів Hinrichs-a, які так сильно оживляють нїмецький книжний ринок, притягаючи на нього величезні заграничні капітали. Передплата на 1908 р. підвисшена для Росії на 6 рб., а для заграницї на 10 рб.

І. Свєнцїцкий.

Видання й статї обговорені в сїм томі:

F. Bujak: Galicya. Tom I. Kraj, Ludność, Społeczeństwo, Rolnictwo. 1908.

J Schlemm — Wörterbuch zur Vorgeschichte, 1908.

К. Болсуновскій — Символика эпохи неолита, 1908.

G. Pfannmüller — Jesus im Urteil der Jahrhunderte, 1908.

O. Dähnhardt — Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchenforschung, 1908.

А. Лукьяненко — О языкѣ Несторова житія преподобнаго Өеодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ, 1907.

W. Smoleński — Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej, 1908.

T. Grabowski — Literatura aryańska w Polsce 1560—1660, 1908.

St. Załęski — Jezuici w Polsce, III—IV, 1902—1905.

М. Довнаръ-Запольскій — Боркулабовская лѣтопись, 1907.

T. Urbański — Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii, 1907.

И. Павловскій — Битва подъ Полтавой 27 іюня 1709 года и ея памятники, 1908.

F. von Kraelitz-Greifenhorst — Bericht über den Zug des Gross-Botschatters Ibrahim Pascha nach Wien i. J. 1719.

А. Лазаревскій — Малороссійскіе посполитые крестьяне, 1908.

В. Савва — Изъ слободско-украинской старины конца XVIII вѣка,

Біленькій — Старша руська письменность на Угорщинѣ, 1907.

Письма Герцена къ Марко Вовчку, 1907.

А. Макаренко — Канунъ по сибирскимъ селеніямъ, 1907.

А. Сержпутовскій — Очерки Бѣлоруссіи, 1907.

Talko-Hryncewicz — Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy, 1907.

H. Ploss — Das Weib in der Natur- und Völkerkunde, 1905.

М. Стасюк — Автономія і розвиток продукційних сил на Вкраїні, 1907.

Статистическое Бюро Совѣта Съѣзда горнопромышленниковъ юга Россіи, 1908.

Ю. Кобилянський — Руско-латиньский словарець, 1907.

Книжная Лѣтопись Главнаго Управленія по дѣламъ печати, 1908.